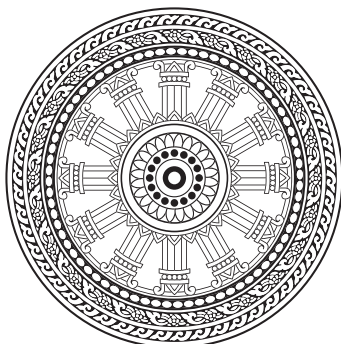

ธรรมธารา

Dhammadhara Journal of Buddhist Studies

ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 9) กรกฎาคม - ธันวาคม พ.ศ. 2562

สำนักการศึกษา วัดพระธรรมกาย

ISSN 2408-1892

ธรรมธารา

Dhammadhara Journal of Buddhist Studies

ISSN 2408-1892 (Print) | ISSN 2651-2262 (Online)

วัตถุประสงค์

เพื่อส่งเสริม สนับสนุน และเป็นแหล่งข้อมูลในการเผยแพร่งานวิจัย และบทความวิชาการทางพระพุทธศาสนาให้กับคณาจารย์ นักวิชาการ นักวิจัย และผู้สนใจ ซึ่งจะช่วยสร้างความเข้าใจและเพิ่มพูนความรู้ด้านพระพุทธศาสนาในเชิงวิชาการแก่สังคม

ประเภทบทความที่รับพิจารณาตีพิมพ์

ประกอบไปด้วยบทความวิจัย บทความวิชาการ การแปลบทความ ภาษาต่างประเทศ และบทความพิเศษของบรรณาธิการและผู้เชี่ยวชาญ (ไม่ต้องรับการประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิ) โดยมีเนื้อหาด้านพระพุทธศาสนาเชิงคัมภีร์ และพุทธปรัชญา

การตรวจสอบคุณภาพของบทความ

- บทความทุกบทความ ต้องผ่านการตรวจและประเมินจากกองบรรณาธิการ
- บทความทุกบทความ ได้รับการตรวจและประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิอย่างน้อย 2 ท่าน
- บทความจากผู้เขียนภายใน ได้รับการตรวจและประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
- บทความจากผู้เขียนภายนอก ได้รับการตรวจและประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิภายในหรือภายนอก
- บทความจากผู้เขียนทั้งภายในและภายนอก ได้รับการตรวจและประเมินในแบบ Double Blinded

- บทความต้องไม่เคยลงตีพิมพ์ในวารสารอื่น ยกเว้นบทความแปลภาษาต่างประเทศที่ผู้เขียนและสำนักพิมพ์ยินยอมให้แปลเป็นภาษาไทย
- บทความต้องไม่มีการคัดลอกมาจากผลงานของบุคคลอื่น

คำแนะนำสำหรับผู้เขียน

- ส่งบทความยาวประมาณ 15-25 หน้ากระดาษ A4
- ใช้อักษร Cordia New ขนาด 16 และกั้นขอบด้านละ 1 นิ้ว
- สำหรับผู้เขียนที่มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิเศษ เช่น บาลี/สันสกฤต-โรมัน, จีน, ญี่ปุ่น ให้ใช้อักษร Calibri Light ขนาด 11 ยกเว้นทิเบตให้ใช้อักษร Microsoft Himalaya ขนาด 16
- ตัวเลข ใช้เป็นเลขอารบิกทั้งบทความ
- ชื่อบทความเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ
บทคัดย่อเป็นภาษาไทย(ความยาวไม่ควรเกิน 250 คำ) และภาษาอังกฤษ
- แนบประวัติการศึกษาของผู้เขียน สังกัด เบอร์ติดต่อทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ไว้ท้ายบทความ
- บรรณานุกรมและการอ้างอิง ใช้รูปแบบตามหลักการอ้างอิงของวารสารธรรมธารา รายละเอียดในภาคผนวก
- ส่งบทความเข้าระบบออนไลน์โดยสมัครสมาชิกและลงทะเบียนได้ที่ www.dhammadhara.org
- บทความจะได้รับการติดต่อผ่านทางระบบออนไลน์เท่านั้น

ที่ปรึกษาภิตติมศักดิ์

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช)

พระราชปริยัติมุนี (เทียบ สิริญาณโมฬี), รศ.ดร.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา

Professor KATSURA Shōryū, Ph.D. (Hiroshima University, Hiroshima, Japan)

Professor SASAKI Shizuka, Ph.D. (Hanazono University, Kyoto, Japan)

Professor WAKAHARA Yūshō (Ryukoku University, Kyoto, Japan)

พระเมธีจ ตตฺตชีโว

พระเมธาวิณัยรส (สุเทพ ปวิสโก), รศ.ดร.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬหาร

บรรณาธิการ

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ), พ.บ., ดร.

ผู้อำนวยการสำนักการศึกษา วัดพระธรรมกาย

ผู้ช่วยบรรณาธิการ

ดร.ภัทติดา แสงทน

หัวหน้าศูนย์วิจัยพุทธศาสตร์ DCI

กรรมการที่ปรึกษา

พระมหาธนา เดชธมฺโม, พระมหาอภิชาติ ญาณสุโณ

พระมหาสมคิด ขยาภิโร, พระมหาวรท กิตติปาโล

พระมหามนต์ชัย อภิชาโน

กองบรรณาธิการ

Professor MATSUDA Kazunobu

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฺฒิกโร, รศ.ดร.

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, ดร.

Bukkyo University, Kyoto, Japan

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อาจารย์ทรงคุณวุฒิ มหาวิทยาลัยวิโคช,

เกียวโต ประเทศญี่ปุ่น

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาจารย์ทรงคุณวุฒิ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ

มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

อาจารย์ทรงคุณวุฒิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หัวหน้าศูนย์วิจัยพระไตรปิฎก DCI

หัวหน้าศูนย์ศึกษาคัมภีร์โบราณ DCI

หัวหน้าโครงการแปลคัมภีร์บาลีและสันสกฤต

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมกายแคลิฟอร์เนีย

ศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา

รองศาสตราจารย์ ดร.ประเวศ อินทองปาน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ดวงกมล ชาติประเสริฐ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นุจาร์ ประสิทธิ์พันธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จันทิรา โกมาสถิต

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุทัย สติมัน

ดร.อำนาจ บัวศิริ

ดร.บรรเจิด ขวลิตรเรืองฤทธิ์

ดร.สุชาดา ศรีเศรษฐวรกุล

ดร.เมธี พิทักษ์ธีระธรรม

ดร.รัฐพี พิพัฒน์ธนวงศ์

ฝ่ายพิสูจน์อักษร

Andreas Johannes Jansen

ชยาณี พรหมมะกฤต

ฝ่ายประสานงานพิสูจน์อักษร

ดร.ทพญ.ศิริรัตน์ งามแสง

คณะผู้ทรงคุณวุฒิประเมินบทความ (Reviewers)

พระราชปรีดิมนูนี้, รศ.ดร.

พระมหาพรชัย สิริวโร, ผศ.ดร.

พระมหาอานนท์ อานนุโท, ผศ.ดร.

พระมหาพงศ์ศักดิ์ จาโนโย, ดร.

พระมหาชฎพงศ์ กตปุญโญ, ดร.

ศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

รองศาสตราจารย์ ดร.เชษฐังค์ ดึงสัญชาติ

รองศาสตราจารย์ ดร.สุวิญ วัคส์ตย

รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรสุมน พฤตภูมิปัญญา

รองศาสตราจารย์ ดร.สุมาลี มหณรงค์ชัย

รองศาสตราจารย์ ดร.ประเวศ อินทองปาน

รองศาสตราจารย์ ดร.ประเทือง ทินรัตน์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยสิทธิ์ สุวรรณวงกุล

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.โกวิทย์ พิมพวง

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กังวล คัชขิมา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชานบีวิชัย ทัดแก้ว

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพันธ์ ศุภษร

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมควร นิยมวงศ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุทัย สติมัน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติเมธี หงษา

ดร.อำนาจ บัวศิริ

ดร.อุเทน วงศ์สถิตย

ดร.สมพรนุช ต้นศรีสุข

ดร.ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์

ดร.บรรเจิด ขวลิตรเรืองฤทธิ์

ดร.วิไลพร สุจริตธรรมกุล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อาจารย์ทรงคุณวุฒิ มหาวิทยาลัยวิโคช ประเทศญี่ปุ่น

อาจารย์สอนสมาธินานาชาติ

วัดพระธรรมกายกุ่มมะ ประเทศญี่ปุ่น

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร

มหาวิทยาลัยศิลปากร

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหิดล

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สถาบันวิจัยนานาชาติธรรมชัย นิวซีแลนด์

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

มหาวิทยาลัยศิลปากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร

อาจารย์ทรงคุณวุฒิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหิดล

หัวหน้าศูนย์วิจัยพระไตรปิฎก กองวิจัย DCI

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ฝ่ายประชาสัมพันธ์และเผยแพร่

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

ฝ่ายสมาชิก

กองวิชาการ DCI, กองสนับสนุนและบริการ DCI, กองบริหาร DCI,

กองกิจการนิสิต DCI, ศูนย์ภาษา DELC, โครงการพระไตรปิฎกฉบับวิชาการ,

สำนักงานเลขานุการ และสมาชิกสำนักการศึกษา

ฝ่ายศิลปกรรมและระบบออนไลน์

พระมหาธัญสั่น กิตติสาโร

พระพงษ์ศิริ ธมฺมิวิโรจโน

บทบรรณาธิการ

ในวารสารธรรมธาราฉบับนี้ ท่านผู้อ่านจะได้พบกับบทความ พระพุทธศาสนาเชิงวิชาการที่ประกอบด้วย บทความแปลของผู้ทรงคุณวุฒิจากประเทศญี่ปุ่น บทความวิชาการที่มีความหลากหลายมุมมองจากทัศนะผู้เชี่ยวชาญที่มีความรู้ทั้งภาคภาษาจีน ภาษาต่างประเทศอื่นๆ อันน่าสนใจติดตามยิ่ง

พระพุทธศาสนาในโลกปัจจุบัน แบ่งเป็น 3 นิกายใหญ่ คือ

1. พระพุทธศาสนาเถรวาท เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศไทย ศรีลังกา เมียนมาร์ ลาว กัมพูชา เป็นต้น
2. พระพุทธศาสนาหายนาน ในประเทศจีน ญี่ปุ่น เกาหลี ไต้หวัน เวียดนาม เป็นต้น
3. พระพุทธศาสนาวัชรยาน ในทิเบตและมองโกเลีย

การกำเนิดพระพุทธศาสนาหายนานเป็นเรื่องที่มีการศึกษา วิเคราะห์ และถกเถียงกันมายาวนานหลายร้อยปี มีทฤษฎีแห่งกำเนิดมหายานหลายทฤษฎี เช่น ทฤษฎีที่ว่ามหายานมาจากนิกายมหาสังฆิกะ ทฤษฎีที่ว่ามหายานมาจากกลุ่มพุทธธรรมวาสาที่รวมตัวบูชาเจดีย์ ทฤษฎีที่ว่าในช่วงเริ่มต้น มหายานอยู่ร่วมกับเถรวาทในวัดเดียวกัน เป็นต้น บทความเรื่อง “แนวโน้มและพัฒนาการทฤษฎีการกำเนิดของพระพุทธศาสนาหายนาน (2)” โดย ศาสตราจารย์ ดร.ชาซากิ ชิซูกะ ซึ่ง พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, ดร. ได้แปลมาเป็นภาษาไทย ได้ให้แง่คิด มุมมองใหม่ๆ ที่แหลมคมต่อทฤษฎีกำเนิดมหายาน ผู้สนใจไม่ควรพลาด

“การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา-
อรรถกถาบาลี” โดย ดร.สุปราณี พณิชยพงศ์ เป็นแบบอย่างของการ
ตรวจชำระคัมภีร์บาลีที่ดี และแสดงให้เห็นถึงความสนใจอย่างกว้างขวาง
ในการปฏิบัติกรรมฐานแบบพุทธานุสสติตามหลักคัมภีร์จตุรารักขานี้
ในประเทศไทย ศรีลังกา เมียนมาร์ กัมพูชา เป็นต้น มาแต่โบราณกาล

“คาถาชาดกพากษ์จีนที่มีความสอดคล้องกับชาดกบาลี: ศึกษา
วิเคราะห์เปรียบเทียบ” โดย ชาศริต แหล่มม่วง เป็นผลงานวิจัยที่สำคัญ
ชิ้นหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นว่า การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์คูนานใน
ภาษาต่างๆ เช่น ภาษาบาลี ภาษาจีน ภาษาสันสกฤต ภาษาทิเบต เป็นต้น
ช่วยให้เรามองเห็นพัฒนาการของคัมภีร์ และช่วยในการตรวจชำระคัมภีร์
ได้อย่างมาก แต่ทั้งนี้ผู้วิจัยจะต้องมีความรู้ความสามารถในภาษาต่างๆ
ที่ทรงไว้ซึ่งพระคัมภีร์เป็นอย่างดี

มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่ง
พระไตรปิฎกบาลีของพม่าถึงกับจัดคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์หนึ่งใน
พระไตรปิฎกขุททกนิกาย “มิลินทปัญหา: ปริศนาเรื่องกำเนิดและ
พัฒนาการ” โดย เนาวรัตน์ พันธวิไล ได้ศึกษาเรื่องจุดกำเนิดของคัมภีร์
มิลินทปัญหาที่ว่า แปลมาจากวรรณกรรมกรีก หรือ จากวรรณกรรมภาษา
ปราชญ์ หรือ สันสกฤตในอินเดีย โดยได้รวบรวมหลักฐานและเหตุผล
ของทั้ง 2 ทฤษฎีนี้ได้อย่างกว้างขวาง

หวังว่า ผู้อ่านทุกท่านจะได้สารัตถประโยชน์จากวารสารธรรมธรา
ฉบับนี้ตามสมควร

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ

(สมชาย จานวฑูโต)

10 ตุลาคม 2562

Editorial

In this edition of Dhammadhara journal, the readers will witness Buddhist academic articles translated by well-established academics from Japan and academic articles containing a wide range of perspectives by scholars in Chinese and other languages, which are sure to rouse interest.

Buddhism in the modern world can be divided into three main sects:

1. Theravāda Buddhism, which is practiced in countries including Thailand, Sri Lanka, Myanmar, Laos and Cambodia;
2. Mahāyāna Buddhism, located mainly in China, Japan, Korea, Taiwan, and Vietnam;
3. Vajrayāna Buddhism, found in Tibet and Mongolia.

The origin of Mahāyāna Buddhism has been studied, analysed and debated for hundreds of years. Consequently, there are presently numerous theories of its genesis. For example, one theory mentions that Mahāyāna Buddhism arose from the Mahāsāṃghika sect. Another theory states that Mahāyāna stemmed from a group of Buddhist laypeople who gathered to pay homage to cetiyas. And still another theory proposes that, in the beginning, Mahāyāna formed alongside Theravāda in the same temple. The article "Prospects of the Study of the Origins of Mahāyāna Buddhism" by Professor Dr. Sasaki Shisuka which has been translated into Thai by Phramaha Pongsak Thaniyo, Ph.D.,

offers a new perspective which penetrates through the theories of the origin of Mahāyāna Buddhism. It is not to be missed, at all costs.

Dr. Supranee Panichayapong's "An Edition and Study of the *Buddhānussati* in the Pāli *Caturārakkhā-aṭṭhakathā*" is great example of thorough accounting of Pāli scriptures and reveals broad interest in the meditation practice of Buddhānussati according to the Caturārakkha text in Thailand, Srilanka, Myanmar and Cambodia since the earlier days.

"The Chinese Jātaka's Stanzas that Correspond with the *Jātakapāli*: A Critical Comparative Study" by Chakrit Laemmuang is an important research study which illuminates that comparative study of parallel texts in various languages such Pāli, Chinese, Sanskrit and Tibetan has helped us see the development of the scriptures and accomplish the editing. Work such as this can only be attempted by researchers who have expertise in various languages.

The *Milindapañha* is a tremendously significant Buddhist scripture that the Burmese Pali Canon categorizes as part of the Tipiṭaka *Khuddakanikāya*. Presented in this edition, "*Milindapañha*: the Mystery of its Origin and Development" is written by Naowarat Panwilai, who has sought an answer to the question of which literature it had been translated from: Greek; or Prakrit or Sanskrit in India, through a thorough compilation of evidence and reason.

It is my hope that the readers will gain benefit from this journal.

Phragrupalad Suvattanabodhigun
(Somchai Thanavuddho)

10 October 2019

สารบัญ

บทบรรณาธิการ (Editorial)

หน้า

หมวดที่ 1 แปลบทความวิชาการภาษาต่างประเทศ

แนวโน้มและพัฒนาการทฤษฎีการกำเนิด

ของพระพุทธศาสนาเถรวาท (2)

Prospects of the Study of the Origins

of Mahāyāna Buddhism (2)

1

ชาชาภิ ชีษุกะ

หมวดที่ 2 บทความวิจัย

การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติ

ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

An Edition and Study of the *Buddhānussati*

in the Pāli *Caturārakkhā-aṭṭhakathā*

39

สุปราณี พณิชยพงศ์

คาถาชาดกพากย์จีนที่มีความสอดคล้อง กับชาดกบาลี: ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบ	
The Chinese Jātaka's Stanzas that Correspond with the <i>Jātakapāli</i> : A Critical Comparative Study	101
ชาคริต แหล่มม่วง	

หมวดที่ 3 บทความวิชาการ

คัมภีร์มิลินทปัญหา:	
ปริศนาเรื่องกำเนิดและพัฒนาการ	
<i>Milindapañha</i> : the Mystery of its root and development	177
เนาวรัตน์ พันธวิไล	

ภาคผนวก

หลักการอ้างอิงของวารสารธรรมธารา	219
ประวัติการศึกษาของบรรณาธิการและผู้เขียน	236

หมวด 1

แปลบทความวิชาการ
ภาษาต่างประเทศ

แนวโน้มและพัฒนากการทฤษฎีการกำเนิด ของพระพุทธศาสนาหายาน (2)

Prospects of the Study of the Origins of Mahāyāna Buddhism (2)

ซาซากิ ชิซูกะ

SASAKI Shizuka

มหาวิทยาลัยฮานาโซโนะ (花園大学) เกียวโต ประเทศญี่ปุ่น

Hanazono University, Kyoto, Japan

ตอบรับบทความ (Received) : 19 ส.ค. 2562

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 24 ก.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 10 ก.ย. 2562

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 10 ต.ค. 2562

แนวโน้มและ พัฒนาการทฤษฎีการกำเนิด ของพระพุทธศาสนาหายาน (2)*

ชาชากิ ชิซูกะ

พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานियो (แปล)

บทคัดย่อ

ในบทความนี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสืบค้นถึงต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาหายาน ซึ่งในช่วงหลายปีที่ผ่านมา งานวิจัยส่วนใหญ่ในโลกโน้มเอียงไปทิศทางว่า ต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาหายานมาจากพระพุทธศาสนา 18-20 นิกาย (หินยาน) อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้มาอย่างยาวนาน แต่นักวิจัยก็ยังไม่สามารถได้ข้อสรุปที่สอดคล้องกันทั้งหมดของต้นกำเนิดพระพุทธศาสนาหายานได้ ซึ่งสิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาหายานนั้นอาจจะไม่ได้มีต้นกำเนิดที่มาจากแหล่งกำเนิดเพียงหนึ่งเดียว แต่เป็นปรากฏการณ์จากแหล่งกำเนิดหลายๆ จุดพร้อมๆ กัน

นอกจากนี้ ผู้เขียนยังได้นำเสนอประเด็นการวิจัยเกี่ยวกับพระสถูป, สถานที่อยู่ของพระโพธิสัตว์มหายาน, การวิเคราะห์คัมภีร์มหายาน, การถกเถียงเรื่องสิ่งที่เป็นพุทธพจน์และไม่ใช่พุทธพจน์ในคำสอนมหายาน, การค้นหาเอกสารหลักฐานที่เกิดขึ้นมาในยุคเดียวกับการกำเนิดมหายาน, การอธิบายถึงวิภังขาทและสรวาสติวาทในยุคก่อนอภิธรรมมหาวิภาษา

และการศึกษาในเรื่องชื่อของมหายาน ซึ่งประเด็นการวิจัยเหล่านี้ ล้วนมีประโยชน์อย่างมากต่องานวิจัยในการสืบค้นถึงต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อไปในอนาคต

คำสำคัญ : แนวโน้ม การกำเนิด มหายาน พระสัทพจน์ พระโพธิสัตว์

* การแปลและเรียบเรียงบทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของผลงานวิจัยในฐานะนักวิจัยพิเศษ ศูนย์วิจัย Research Center for World Buddhist Cultures, Ryukoku University 龍谷大学世界仏教文化研究センター ประเทศญี่ปุ่น โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจาก Numata Fellowship 沼田奨学金 ประเทศญี่ปุ่น

Prospects of the Study of the Origins of Mahāyāna Buddhism (2)

SASAKI Shizuka

Abstract

In this article, the author presents an approach to be adopted by researchers when exploring the origins of Mahāyāna Buddhism. In recent years, the trends concerning the origins of the Mahāyāna seem to seek within the world of Hīnayāna Buddhism. In spite of many years of research, Mahāyāna Buddhism does not appear to converge on a single origin. This shows that the Mahāyāna movement did not originate from a single source but manifested as a kind of social phenomenon that appeared simultaneously in different places.

The author also demonstrates areas of research pertaining to stūpas, issues surrounding the dwelling places of Mahāyāna bodhisattvas, analyses of Mahāyāna sūtras, debate about whether or not Mahāyāna represents the teachings of the Buddha, investigations of materials contemporaneous with the

birth of the Mahāyāna, elucidation of the Vibhajjavāda school and the original pre-*Abhidharma-Mahāvibhāṣā Sarvāstivāda* school, and study of the name “Mahāyāna.” These areas of research can hold promise for exploring the origins of the Mahāyāna in the future.

Keywords : prospects, origins, Mahāyāna, stūpa, bodhisattva

บทนำ

ผู้แปลและเรียบเรียงได้อาศัยบทความภาษาญี่ปุ่นที่ชื่อว่า “Daijō Bukkyō kigenron no tenbō” 大乘仏教起源論の展望 (แนวโน้มและพัฒนากาตฤษฎีการกำเนิดของพระพุทธศาสนามหายาน) ของ Prof. Dr. Shizuka Sasaki (佐々木閑) แห่งมหาวิทยาลัยฮานาโตะโนะ (花園大学) ประเทศญี่ปุ่น จากหนังสือ Shirīzu Daijō Bukkyō 1: Daijō Bukkyō to wa nani ka シリーズ大乘仏教 1: 大乘仏教とは何か (ซีรีส์พระพุทธศาสนามหายาน 1: พระพุทธศาสนามหายานคืออะไร)¹ โดยได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ตอน ในตอนที่ 1 ผู้เขียนได้กล่าวถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีและแนวคิดเรื่องการกำเนิดของพระพุทธศาสนามหายานในช่วงเกือบศตวรรษที่ผ่านมา อีกทั้งยังได้นำสมมติฐานที่อาจนำไปสู่การกำเนิดขึ้นของมหายาน นั่นคือ “การตีความเรื่องสังฆเภท” ซึ่งหากสมมติฐานนี้ได้รับการยอมรับ จะนำไปสู่การกำเนิดของมหายานได้อย่างไร และสำหรับในตอนที่ 2 ซึ่งเป็นตอนจบนี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงหลุมพรางที่ผู้วิจัยในด้านนี้อาจประสบ รวมถึงขอบเขตการวิจัยที่มีผลต่อการนำไปสู่คำตอบเรื่องการกำเนิดมหายาน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อนักวิจัย รวมถึงนิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจเกี่ยวกับทฤษฎีการกำเนิดพระพุทธศาสนามหายาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจและประโยชน์ในการทำงานร่วมกับผู้นับถือพระพุทธศาสนาต่างจารีตต่อไปในอนาคต

1 Sasaki (2011) โดยบทความนี้ได้เขียนเพิ่มเติมจาก Sasaki (2009a) เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์มากขึ้น

การกำเนิดขึ้นของพระพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายาน (ต่อ)

เมื่อเราดูภาพรวมเกี่ยวกับการกำเนิดขึ้นของพระพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายานแล้ว จะเห็นได้ว่ามีความไม่ชัดเจนอยู่หลายประการ นั่นอาจเป็นเพราะว่ามหายานถือกำเนิดขึ้นจากรูปแบบที่ไม่ชัดเจนอยู่แล้ว ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่งานวิจัยในอดีตที่ผ่านมาจะไม่สามารถหาข้อสรุปลงได้ในกรณีที่เราจะสืบค้นถึงต้นกำเนิดของมหายานนั้น ขึ้นอยู่กับว่าเราจะพูดถึง “ต้นกำเนิดในระดับใด” ซึ่งระดับที่เรากำลังพูดถึงนี้ จะนำไปสู่คำตอบที่แตกต่างกันออกไป ตัวอย่างเช่น ถ้าเราถามว่า “ปรากฏการณ์รูปแบบใหม่ของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่ามหายานนี้ มีสาเหตุการกำเนิดโดยสังเขปมาจากอะไร” สิ่งที่ได้จากผลการวิจัยของผู้เขียนดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้น ก็คงจะเพียงพอที่จะเป็นคำตอบได้ แต่ถ้าเราถามว่า “ทำไมแนวคิดของ *ปรัชญาปารมิตาสูต* (Prajñāpāramitā Sūtra 般若經) จึงเกิดขึ้น” หรือ “ต้นกำเนิดแนวคิดของ *สังฆธรรมปุณฑริกสูตร* (Saddharmapuṇḍarīka Sūtra 法華經) มาจากไหน” ซึ่งเป็นคำถามเฉพาะเช่นนี้ เราก็มีความจำเป็นที่จะต้องสืบค้นเพื่อให้ได้คำตอบที่เป็นรูปธรรมในการอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าว ดังนั้นคำตอบของประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการกำเนิดของมหายานนั้น ขึ้นอยู่กับการตั้งคำถามเป็นสำคัญ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องสำคัญที่ผู้วิจัยจะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ

ในกรณีที่สมมติว่าเราได้คำตอบของต้นกำเนิดมหายานแล้ว มีเงื่อนไขจำเป็นที่ผู้วิจัยจะต้องให้ความกระจ่างดังต่อไปนี้

มีผู้วิจัยที่ยกเอาพระพุทธศาสนาหินยานนิกายหนึ่งขึ้นมา โดยกล่าวว่าเป็นต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายาน ในกรณีเช่นนี้ สิ่งที่มีความหมายยิ่ง คือ ผู้วิจัยท่านนี้คิดอย่างไรกับนัยที่ว่า “พระพุทธ-

ศาสนาหินยานนิกายนั้นเป็นต้นกำเนิดของมหายาน” ผู้วิจัยท่านนี้อาจมองว่า “มหายานเป็นปรากฏการณ์ของพระพุทธศาสนาที่มีต้นกำเนิดมาจากแหล่งกำเนิดเพียงหนึ่งเดียว” หรือ “มีต้นกำเนิดมาจากปรากฏการณ์ที่หลากหลาย” ก็เป็นไปได้ ซึ่งความคิดทั้ง 2 รูปแบบนี้ นำไปสู่การค้นหาคำตอบในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป

กรณีที่ 1 สันนิษฐานว่า “มหายานมีต้นกำเนิดมาจากนิกาย A ในหินยาน” โดยอาศัยแนวความคิดที่ว่า “มหายานเป็นปรากฏการณ์ของพระพุทธศาสนาที่มีต้นกำเนิดมาจากแหล่งกำเนิดเพียงหนึ่งเดียว ครั้นเมื่อกาลเวลาผ่านไป ได้แตกแขนงออกไป จนกระทั่งมาปรากฏเป็นรูปแบบต่างๆ ในปัจจุบัน”

ดังนั้น เมื่อสืบค้นกลับไปถึงประวัติศาสตร์ของมหายานในอดีตแน่นอนว่าจะพบต้นกำเนิดเพียงหนึ่งเดียว นั่นคือ มีต้นกำเนิดมาจากนิกาย A ในหินยาน ในกรณีเช่นนี้ การแสดงความสัมพันธ์ระหว่างมหายานกับนิกาย A นั้นยังไม่เพียงพอ เราจะต้องพิสูจน์ให้เห็นว่า หินยานนิกายอื่นๆ ที่นอกเหนือจากนิกาย A นั้นจะไม่สามารถเป็นต้นกำเนิดของมหายานได้ด้วย มิเช่นนั้นแล้วจะกลายเป็นว่า “จริงอยู่ เราสามารถกล่าวได้ว่า มหายานนั้นมาจากนิกาย A แต่เราไม่สามารถกล่าวได้ว่า นิกาย A เท่านั้นที่ให้กำเนิดมหายาน เพราะยังมีความเป็นไปได้ที่มหายานอาจจะถือกำเนิดมาจากนิกาย B หรือ C ด้วยก็ได้” กล่าวคือไม่ว่าเราจะสืบค้นเพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างมหายานกับนิกาย A มากเพียงใดก็ตาม ก็ไม่อาจที่จะปฏิเสธความเป็นไปได้ที่มหายานจะไม่มีต้นกำเนิดมาจากนิกายอื่นอยู่นั่นเอง

กรณีที่ 2 สันนิษฐานว่า “มหายานมีต้นกำเนิดมาจากนิกาย A ในหินยาน” โดยอาศัยแนวความคิดที่ว่า “มหายานเป็นปรากฏการณ์ของ

พระพุทธานามหายานที่มีต้นกำเนิดมาจากแหล่งกำเนิดที่มากมายหลากหลาย
ครั้นเมื่อกาลเวลาผ่านไป ได้แตกแขนงออกไป จนกระทั่งมาปรากฏเป็น
รูปแบบต่างๆ ในปัจจุบัน”

แน่นอนว่า “ในแหล่งกำเนิดที่มากมายหลากหลายดังกล่าว
มีมาจากนิกาย A รวมอยู่ด้วย” ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องระบุไว้อย่างชัดเจน
นั่นเป็นเพราะว่า มหายานเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาที่มีหลายมิติ
และเราสามารถให้ความกระจ่างได้เพียงต้นกำเนิดที่มาจากแหล่งกำเนิด
เพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น ซึ่งถ้าเราไม่ระบุให้ชัดเจนลงไปเช่นนี้ ก็จะตกอยู่ใน
สภาพเดียวกันกับกรณีที่ 1 ซึ่งจะยิ่งทำให้ดึงเอาความสับสนที่ไม่จำเป็น
ขึ้นมาอีก และแน่นอนว่า “การสืบค้นถึงแหล่งกำเนิดอื่นๆ ที่นอกเหนือ
จากนิกาย A” รวมถึง “การสืบค้นเพื่อให้เกิดความกระจ่างถึงเหตุการณ์
ประวัติศาสตร์ช่วงหลังจากนั้นว่า มหายานที่มีแหล่งกำเนิดมาจากนิกาย A
มีความสัมพันธ์อย่างไรกับมหายานที่มีแหล่งกำเนิดมาจากนิกายอื่นๆ
จนกระทั่งมาปรากฏดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน” ยังคงเป็นประเด็นที่ยัง
หลงเหลืออยู่ ซึ่งต้องกระทำอย่างระมัดระวัง และการสืบค้นในกรณีที่ 2 นี้
เราอาจจะต้องเตรียมใจไว้ว่า เส้นทางในการสืบค้นถึงต้นกำเนิดของ
มหายานในกรณีนี้ ไม่ว่าจะสืบค้นไปมากเพียงใด ก็อาจจะไปไม่ถึงที่สุด

ดังที่กล่าวไว้ในข้างต้น ตัวผู้เขียนเองคิดถึงความเป็นไปได้ในกรณี
ที่ 2 ถ้าสมมติว่าเป็นไปดังที่ผู้เขียนกล่าวไว้ว่า “มหายานเป็นปรากฏการณ์
ที่ก้าวข้ามขอบเขตของนิกายในหินยาน และเกิดขึ้นพร้อมๆ กันในสมัย
เดียวกัน” ซึ่งเมื่อเรามองโดยภาพรวมแล้ว มีความเป็นไปได้อย่างยิ่ง
ที่เราจะเห็นถึงการผสมผสานของแนวคิดในพระพุทธานามหายาน
นิกายต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับมหายาน ตัวอย่างเช่น
ถ้าการเกิดขึ้นของมหายาน มีความเกี่ยวข้องกับนิกาย “มหาasanghika”

(Mahāsāṃghika 大衆部) ย่อมเป็นธรรมดาที่เราจะเห็นถึงแนวคิดที่เป็นลักษณะเฉพาะของ “มหาสาณฆิกะ” แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า มหายานจะมีต้นกำเนิดมาจาก “มหาสาณฆิกะ” เพียงนิกายเดียวเท่านั้น เรากล่าวได้เพียงว่า “มหาสาณฆิกะ” ก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับการกำเนิดขึ้นของมหายานเท่านั้น นั่นหมายความว่านิกาย “ธรรมคุปตกะ” (Dharmaguptaka 法藏部) หรือ “สรวาสติวาท” (Sarvāstivāda 說一切有部) อาจจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับการกำเนิดของมหายานก็เป็นได้ และหากเป็นเช่นนั้นจริง เราก็จะเห็นถึงแนวคิดที่เป็นลักษณะเฉพาะของ “ธรรมคุปตกะ” และ “สรวาสติวาท” เช่นกัน ดังนั้นการที่เราทำวิจัยในเรื่องนี้ โดยด่วนตัดสินใจลงไปว่า “มหายานมีต้นกำเนิดมาจากนิกายใดนิกายหนึ่งเท่านั้น” จึงเป็นสิ่งที่อันตรายอย่างยิ่ง นั่นก็คือ การวิจัยบนสมมติฐานในกรณี ที่ 1 ที่มีมุมมองแคบและอยู่ในวงจำกัดนั่นเอง ซึ่งการวิจัยในลักษณะนี้ ก็คงจะสามารถดำเนินไปได้โดยไม่มีอุปสรรคอันใด เพราะผู้วิจัยก็คงจะพบแนวคิดที่เป็นลักษณะเฉพาะของนิกายที่ตนเองคิดเอาน่าจะเป็นต้นกำเนิดของมหายาน ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาต่างๆ มากมาย และผู้วิจัยท่านนั้นก็คงมีความคิดว่า “เป็นไปตามความคาดการณที่ว่า มหายานมีต้นกำเนิดมาจากนิกายนี้จริง” ซึ่งยากที่จะหลุดออกจากกรอบแนวความคิดนี้ไปได้ และเมื่อลบสมมติฐานความเป็นไปได้ที่ว่า มหายานมีต้นกำเนิดโดยก้าวข้ามขอบเขตของนิกายต่างๆ ไปเสียตั้งแต่เริ่มต้น กอปรกับการวิจัยที่ดำเนินไปโดยสะดวกและไม่มีอุปสรรค ยิ่งเป็นการตอกย้ำให้จมอยู่กับแนวความคิดเช่นนั้น ซึ่งสิ่งที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ได้เป็นเพียงจินตนาการของผู้เขียน หากแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในหมู่นักวิจัยผู้มีความเชี่ยวชาญ ที่จมติดอยู่กับแนวความคิดในลักษณะนี้ จนยากที่จะถอนตัวออกมา ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้เขียนมีความเป็นห่วง ดังนั้น

เมื่อเราจะทำการวิจัยเพื่อค้นหาต้นกำเนิดของมหายาน เราจึงควรทำการวิจัยบนสมมติฐานความเป็นไปได้ทั้งในกรณีที่ 1 และกรณีที่ 2 ควบคู่กันไป โดยระมัดระวังไม่ให้จมไปสู่แนวความคิดดั่งที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น

ประเด็นการวิจัยที่มีประโยชน์ต่องานวิจัยในด้านนี้

ประเด็นปัญหาเกี่ยวกับ “พระสฤป”

“ทฤษฎีของ Hirakawa²” ได้กล่าวถึงต้นกำเนิดของมหายานว่า มาจากกลุ่มของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่รวมตัวกันเพื่อบูชาพระสฤป ซึ่งจากผลการวิจัยในช่วงใกล้ที่ผ่านมา ปฏิเสธประเด็นที่ว่า “ต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มาจากกลุ่มคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน” เท่านั้น แต่ประเด็นที่ว่า “มหายานมีจุดเริ่มต้นจากความศรัทธาในการบูชาพระสฤป” นั้น ยังไม่ได้ถูกปฏิเสธ แน่แน่นอนว่าความศรัทธาในการบูชาพระสฤปนี้ มีมาเก่าก่อนที่มหายานจะถือกำเนิดขึ้น แต่ทว่าสิ่งนี้ก็ไม่าจปฏิเสธแนวความคิดของ Prof. Dr. Akira Hirakawa ที่ว่า “ความศรัทธาในการบูชาพระสฤปนี้ เป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้เกิดพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน” ไปได้ จริงอยู่ ย่อมมีกลุ่มของมหายานที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการบูชาพระสฤป แต่ด้วยปรากฏการณ์ที่หลากหลายของมหายาน ความเป็นไปได้ที่ว่า “มีกลุ่มของมหายานที่กำเนิดขึ้นด้วยแนวคิดเรื่องความศรัทธาในการบูชาพระสฤป” นั้นจึงไม่ใช่สิ่งที่ผิดปกติแต่อย่างใด ดังนั้นแนวทางในการวิจัยเรื่องการกำเนิดของมหายานในประเด็นนี้ จึงควรให้ความสำคัญ

2 ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับ “ทฤษฎีของ Hirakawa” ที่กล่าวถึงการกำเนิดพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานว่ามีจุดกำเนิดมาจากกลุ่มคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในการบูชาพระสฤปได้ใน Hirakawa (1968)

กับแนวคิดในเรื่องความศรัทธาต่อการบูชาพระสถูปนี้ด้วย³

ประเด็นปัญหาเกี่ยวกับ “สถานที่อยู่ของพระโพธิสัตว์มหายาน”

ในช่วงใกล้ที่ผ่านมา แนวความคิดที่มาแทนที่ “ทฤษฎีของ Hirakawa” ในเรื่องของพระสถูป และได้รับความแพร่หลาย คือ “อรัญญะ (arāṅka) เป็นศูนย์กลางการกำเนิดของมหายาน” สำหรับคำว่า “อรัญญะ” ในภาษาอินเดียนั้น แปลว่า “ป่า” แต่ในพระพุทธศาสนาได้หมายเอา “สถานที่ไม่พลุกพล่านที่ห่างจากเมืองและหมู่บ้านพอสมควร” ซึ่งกลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนาเอง มีทั้งกลุ่มผู้ที่อาศัยอยู่ใกล้เมืองและหมู่บ้าน ดำรงชีพอยู่ด้วยผู้คนที่อยู่ในเมืองและหมู่บ้านนั้น และกลุ่มผู้ที่อาศัยอยู่ใน “อรัญญะ” เพื่อปฏิบัติธรรมโดยลำพัง โดยงานวิจัยในช่วงใกล้ที่ผ่านมา ได้พบแนวความคิดที่ว่า “นักบวชผู้ปฏิบัติธรรมโดยลำพังในอรัญญะนี้เอง เป็นผู้ que คิดค้นแนวคิดอันเป็นลักษณะเฉพาะ จนพัฒนาไปสู่การให้กำเนิดพระพุทธศาสนาในที่สุด” และเมื่อมีความเป็นไปได้ที่การกำเนิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่อย่างมหายานนี้ จะมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับ “อรัญญะ” ดังนั้นถ้าเราทำการศึกษาในประเด็นปัญหานี้โดยละเอียด ก็จะทำให้ได้คำตอบในเรื่องนี้มากพอสมควร แต่ทว่าแนวความคิดที่จำกัดเฉพาะเพียงว่า “มหายานเกิดจากกลุ่มนักบวชผู้ปฏิบัติธรรมในอรัญญะเท่านั้น” ก็เป็นสิ่งที่อันตรายเช่นกัน เพราะการเกิดขึ้นของมหายานนั้นมีความซับซ้อนอย่างยิ่ง ดังนั้นการศึกษาถึงสถานที่อยู่ของพระโพธิสัตว์มหายานในรูปแบบต่างๆ จึงมีความเป็นไปได้ที่จะนำมาซึ่งคำตอบในเรื่องดังกล่าว ซึ่งหนึ่งในสถานที่อยู่ของพระโพธิสัตว์มหายาน คือ “อรัญญะ” นั่นเอง

เมื่อเราตั้งข้อสังเกตโดยสังเขปนี้แล้ว จึงลงมือแสวงหาคำตอบต่อไป⁴

ประเด็นการวิเคราะห์ “คัมภีร์หมหายาน”

ประเด็นการวิจัยในเรื่อง “คัมภีร์หมหายาน” นี้ แม้ว่าจะเป็นแนวทางที่เราทำกันโดยทั่วไป เปรียบเหมือนเส้นทางปกติที่ต้องเดิน แต่ถึงกระนั้น ก็ยังคงมีเส้นทางที่ยากลำบากและยังไม่มีใครเคยเดินไป โดยผลงานวิจัยในประเด็นดังกล่าวที่มีประโยชน์และส่งผลต่อการเข้าถึงคำตอบในเรื่องการกำเนิดของหมหายาน คือ งานวิจัยของ Prof. Dr. Yukihiro Okada, Prof. Dr. Masahiro Shimoda, Prof. Dr. Shōgo Watanabe, Prof. Dr. Paul Harrison, Prof. Dr. Jan Nattier เป็นต้น ซึ่งในการวิจัยคัมภีร์หมหายานอื่นๆ ต่อไปในอนาคต ควรอาศัยวิธีการวิจัยในลักษณะที่ปรากฏในงานวิจัยดังกล่าวนี้ เพื่อค้นหาคำตอบเรื่องการกำเนิดของหมหายานต่อไป⁵

นอกจากนี้ ในงานวิจัยบางประเภท แม้จะไม่ใช่งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการกำเนิดของหมหายานโดยตรง แต่จากการศึกษาคัมภีร์หมหายานในแต่ละสายจารีตอย่างละเอียด สามารถทำให้เห็นถึงข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการกำเนิดขึ้นของหมหายานได้เช่นกัน ซึ่งหนึ่งในงานวิจัยลักษณะเช่นนี้ ได้แก่ งานวิจัยเกี่ยวกับคัมภีร์ของนิกายสุชาวดี โดย Prof. Dr. Kōtatsu Fujita⁶

4 Ray (1997); Sasaki (2003), (2004a), (2004b) (เกี่ยวกับงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอริยญะและพระพุทธศาสนาหมหายาน ดูรายละเอียดได้ในเชิงอรรถที่ 2 ของบทความนี้); Karashima (2005)

5 ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน Shimoda (1997), (2009); Harrison (1987), (1995a), (1995b), (2003); Nattier (2003)

6 Fujita Kōtatsu (2007) นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูต”

ประเด็นการถกเถียงเรื่อง “สิ่งที่เป็นพุทธพจน์และไม่ใช่พุทธพจน์” ในคำสอนมหายาน

ถ้ามหายานเกิดจากภายในหมู่สงฆ์ที่มีอยู่แต่ดั้งเดิม การที่ยืนยันแนวคำสอนใหม่ให้ได้รับการยอมรับขึ้นมาในฐานะของ “พุทธพจน์” นั้น มีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยวิธีการต่างๆ นานา และในขณะเดียวกัน ย่อมต้องมีกลุ่มที่ไม่ยอมรับและปฏิเสธแนวคำสอนใหม่เหล่านั้นอย่างแน่นอน ดังนั้นหากเราศึกษาค้นคว้าในประเด็นปัญหานี้โดยละเอียด ย่อมมีความเป็นไปได้สูงที่เราจะพบคำตอบอย่างเป็นรูปธรรม ตั้งแต่การเกิดขึ้นของมหายานที่ถือกำเนิดมาจากหมู่สงฆ์ที่มีอยู่เดิม รวมถึงการดำรงคงอยู่และการขยายตัวออกไปในวงกว้าง ซึ่งถ้าเราสามารถสืบหาร่องรอยการวิวาทะ ระหว่างฝ่ายมหายานที่สนับสนุนแนวความคิดของตนเอง และฝ่ายอื่นที่ปฏิเสธแนวความคิดของฝ่ายมหายาน ได้โดยกระจ่างแล้ว ย่อมมีความเป็นไปได้ที่จะสามารถไขปัญหาข้อข้องใจในเรื่องที่ว่า “มหายานเป็นใคร ถือกำเนิดขึ้นมาได้อย่างไร” ได้อย่างแน่แท้ ในประเด็นการวิจัยด้านนี้ การศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนายุคอุคคิธรรมกับมหายาน จึงเป็นกุญแจสำคัญในการนำไปสู่คำตอบ ซึ่งถือเป็นความหวังอย่างยิ่งในงานด้านนี้ ปัจจุบัน นักวิจัยที่ดำเนินอยู่บนเส้นทางนี้ คือ Prof. Yoshifumi Honjō, Dr. Yoshimichi Fujita เป็นต้น⁷

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

(*Prajñāpāramitā Sūtra* 般若經) ของ Prof. Dr. Shōgo Watanabe (Watanabe 2009) ที่น่าจับตามอง ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้อาจทำให้เราได้เห็นถึงการกำเนิดของคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร”

7 ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน Honjō (1989), (1990), (1992), (2001); Fujita

ประเด็นการค้นหา “เอกสารหลักฐานที่เกิดขึ้นมาในยุคเดียวกับการกำเนิดมหายาน”

แม้เราจะไม่สามารถระบุลงไปได้อย่างชัดเจนว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานถือกำเนิดขึ้นมาเมื่อใด แต่การเกิดขึ้นของ “แนวคำสอน” อาจกล่าวได้ว่า เกิดขึ้นในช่วง 200-300 ปี ก่อนและหลังคริสต์ศักราช ดังนั้นเอกสารหลักฐานต่างๆ ที่ไม่ใช่ของฝ่ายมหายาน ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว รวมถึงที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนที่มหายานจะถือกำเนิดขึ้น จึงมีความเป็นไปได้สูงที่จะมีการบันทึกถึงเรื่องราวการกำเนิดขึ้นของมหายาน ซึ่งเป็นลักษณะของการมองเข้าไปจากภายนอก ถ้าเราสืบค้นข้อมูลจากเอกสารทั้งหลายเหล่านี้ได้ ย่อมทำให้เราสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลมหาศาลที่ยังไม่เคยมีการเข้าถึง ในเรื่องการไขข้อข้องใจถึงการกำเนิดขึ้นของมหายาน เอกสารหลักฐานต่างๆ ที่มีคุณค่ายิ่งในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่ ศิลาจารึก เอกสารทางโบราณคดี เป็นต้น ซึ่งหลักฐานเหล่านี้ได้รับการพิสูจน์โดย Prof. Dr. Gregory Schopen แล้วว่ามีคุณค่าและประโยชน์ต่องานวิจัยในด้านนี้ นอกจากนี้ยังมีเอกสารอื่นๆ ที่ถือเป็นแนวทางใหม่และได้รับความสนใจในการศึกษางานเกี่ยวกับการกำเนิดของมหายาน ได้แก่ คัมภีร์พระวินัยปิฎกนิกายต่างๆ คัมภีร์อภิธรรม (ในจำนวนนี้มีคัมภีร์ “อภิธรรมมหาวิภาษา” (*Abhidharma-mahāvibhāṣā* 毘婆沙論) ซึ่งเป็นคัมภีร์อภิธรรมของนิกายสรวาสติวาท) คัมภีร์อรรถกถาต่างๆ ของฝ่ายเถรวาท รวมถึง “โบราณอรรถกถา” ที่ถูกสกัดออกมาจากคัมภีร์อรรถกถาที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน (ได้แก่ อรรถกถาสังหล แนวคิดของภาณกะ (bhāṇaka))

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

Yoshimichi (1997), (1998), (2006a), (2006b), (2007), (2008), (2009)
ซึ่งงานวิจัยในผ่านมาอดีตที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาดังกล่าว
ได้ถูกรวบรวมไว้ในงานวิจัยของ Dr. Yoshimichi Fujita อย่างครบถ้วน

เป็นต้น สำหรับงานวิจัยในเอกสารทั้งหลายดังที่ยกมานี้ ได้รับการเผยแพร่สู่สาธารณชนเป็นจำนวนมาก แต่ทว่าผลงานวิจัยที่มีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหาคำตอบเรื่องการกำเนิดของมหายานในเชิงประวัติศาสตร์นั้น ถือได้ว่ามีจำนวนอยู่น้อยมาก ผู้เขียนมีความคาดหวังว่า ต่อไปในอนาคตจะมีงานวิจัยบนพื้นฐานของเอกสารเหล่านี้ ที่เกี่ยวข้องกับการค้นหาคำตอบที่สัมพันธ์กับการกำเนิดขึ้นของพระพุทธศาสนามหายานในจำนวนที่มากขึ้น สำหรับประเด็นงานวิจัยบนพื้นฐานของเอกสารเหล่านี้ มี Prof. Dr. Sodō Mori และนักวิจัยรุ่นใหม่ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากท่าน กำลังเริ่มต้นงานวิจัยในด้านนี้อยู่⁸

ประเด็นการอธิบายถึง “วิภังขาทและสรวาสติวาทในยุคก่อนอภิธรรมมหาวิภาษา”

ผู้เขียนได้กล่าวถึงผลการวิจัยเกี่ยวกับสมมติฐานการกำเนิดของพระพุทธศาสนามหายานของตนเอง ซึ่งได้นำไปสู่ไอเดียใหม่อย่างหนึ่ง นั่นคือ พระพุทธศาสนาเถรวาทที่เข้ามาสู่ศรีลังกา (วิภังขาท) และสรวาสติวาทในยุคก่อนที่จะมีคัมภีร์ “อภิธรรมมหาวิภาษา” ไม่ควรที่จะใช้หลักการของพระพุทธศาสนายุค 18-20 นิยามมาจับ เพราะเป็นพระพุทธศาสนารูปแบบเก่าก่อนที่จะมีพระพุทธศาสนายุค 18-20 นิยาม ด้วยเหตุนี้เราควรมีทัศนคติอย่างไรต่อทั้ง 2 นิยามนี้ กล่าวคือ ควรมองนิยามทั้ง 2 นิยามนี้ว่าเป็นนิยามหนึ่งๆ ที่อิสระต่อกันในยุค 18-20 นิยามอย่างที่เคยมองกันมา หรือควรมองว่าเป็นพระพุทธศาสนาในรูปแบบเก่าก่อนที่จะมีการแบ่งออกเป็น 18-20 นิยามกันแน่ ซึ่งการค้นหาคำตอบในจุดนี้มีความจำเป็น เพราะนั่นเป็นการค้นหาแบบองค์รวมของปรากฏการณ์ 2 รูปแบบที่เป็นลักษณะเฉพาะในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ “การดำรงคงอยู่ของ

8 ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน Endō (1997), (2004); Katsumoto (2006)

พระพุทธศาสนาญค 18-20 นิกาย” และ “การกำเนิดขึ้นของพระพุทธศาสนาหมายาน” การค้นหาในลักษณะเช่นนี้อาจจะดูไม่่ายนัก แต่ก็มีคุณค่ายึ่งที่จะทำการทดลองค้นหา

ประเด็นการศึกษาในเรื่อง “ชื่อของหมายาน”

ผู้ที่หยิบยกประเด็นนี้ขึ้นมากล่าว คือ Prof. Dr. Seishi Karashima โดยได้กล่าวถึงสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับคำว่า “หมายาน” (mahāyāna) ไว้ว่า เดิมทีคำว่า “หมายาน” นี้มาจากคำว่า “มหาชญาน” (mahājñāna) แน่นอนว่า เราคงไม่ยุติไว้เพียงแค่ปัญหาในเรื่องของชื่อเรียกเท่านั้น แต่หมายานได้ดำเนินกิจกรรมอย่างไร ถือกำเนิดขึ้นมาในสภาวะแวดล้อมเช่นไร ซึ่งมีความเป็นไปได้ที่จะพัฒนาไปสู่การค้นหาคำตอบที่สำคัญเกี่ยวกับการกำเนิดของหมายานในลำดับต่อไป จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นที่เราจะต้องจับตามดูความคืบหน้ากันต่อไป⁹

ทั้งหมดนี้ คือ ประเด็นการวิจัยที่มีประโยชน์ต่องานวิจัยที่จะนำไปสู่คำตอบในเรื่องการกำเนิดของพระพุทธศาสนาหมายาน ถ้าเราพิจารณาจากผลการศึกษาของผู้เขียนจะพบว่า พระพุทธศาสนาหมายานไม่ได้มีต้นกำเนิดมาจากแหล่งใดเพียงหนึ่งเดียว หากแต่เกิดจากแนวคิดในการจัดการหมู่สงฆ์รูปแบบใหม่ที่ว่า “ไม่ว่าจะเป็นแนวคำสอนในลักษณะใดก็ตาม ย่อมสามารถรับเข้ามาเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ทั้งสิ้น” ซึ่งเป็นจุดพลิกผันและก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางศาสนาที่แผ่ขยายออกไปเป็นวงกว้างในช่วงเวลาเดียวกัน ดังนั้นเมื่อเรามองย้อนหลังกลับไป หากเรายังคงดำเนินการวิจัยโดยติดอยู่กับแนวความคิดที่ว่า “หมายานถือกำเนิดมาจากหินยานนิกายใดนิกายหนึ่ง” หรือ “เกิดจาก

9 ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน Karashima (1993)

แนวคำสอนใดคำสอนหนึ่ง” เสียแล้ว ย่อมเป็นเหตุที่ทำให้หลงเข้าไปสู่ทางตัน ยากที่จะหลุดออกมาได้ เราจึงควรที่จะขยายขอบเขตความน่าจะเป็นในการวิจัยให้กว้างที่สุดเท่าที่จะสามารถกระทำได้ โดยมองถึงความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนามหายาน ที่มีกิจกรรมทางศาสนาในวงกว้าง และในขณะเดียวกัน อีกด้านหนึ่งของการศึกษาวิจัย เราควรศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายในมหายานเอง ที่มีลักษณะเฉพาะในแต่ละสายจารีตอย่างละเอียด เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประเด็นการกำเนิดขึ้นของมหายาน ก็จะเป็นการศึกษาใน 2 มิติ คือ การศึกษาในเชิงกว้างและเชิงลึกควบคู่กันไป

เมื่อหันมองย้อนดูอดีตที่ผ่านมา

ในประวัติศาสตร์การวิจัยเกี่ยวกับประเด็นปัญหาการกำเนิดของพระพุทธศาสนามหายาน เราพบว่า “ทฤษฎีของ Hirakawa” ของประเทศญี่ปุ่นมีอิทธิพลต่อการวิจัยในด้านนี้มาก ผู้เขียนเองได้ก้าวเข้าสู่โลกของการศึกษาวิจัยด้านพุทธศาสตร์ราวปี ค.ศ. 1980 (พ.ศ. 2523) ในขณะนั้น “ทฤษฎีของ Hirakawa” ถือเป็นสิ่งที่ชี้ขาดในงานวิจัยด้านนี้ เมื่อจะกล่าวถึงพระพุทธศาสนามหายาน จะต้องเริ่มด้วย “ทฤษฎีของ Hirakawa” เสมอ กล่าวคือ จะต้องเริ่มต้นการสนทนาด้วย “ทฤษฎีของ Hirakawa” และพูดคุยทุกอย่างบนพื้นฐานของทฤษฎีนี้เป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ ทฤษฎีใหม่ใดๆ ก็ตามที่เกิดขึ้น ถ้าไม่สอดคล้องกับ “ทฤษฎีของ Hirakawa” แล้ว ก็จะถูกมองผ่านไป ซึ่ง “ทฤษฎีของ Hirakawa” นั้นมองว่า “ผู้ขับเคลื่อนพระพุทธศาสนามหายานนั้น เป็นกลุ่มคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในการบูชาพระสฤป” เป็นสำคัญ ดังนั้นแนวความคิดที่สวนกับกระแสดังกล่าว คือ

“ผู้ขับเคลือนพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้น เป็นกลุ่มของคนะสงฆ์ที่มีอยู่แล้วในขณะนั้น” จึงถูกมองข้ามและตีตกไปก่อนที่จะมีการพูดคุยถึงความน่าเชื่อถือและความเป็นไปได้ในประเด็นนี้เสียอีก ทฤษฎีที่เกี่ยวกับการกำเนิดของมหายานนั้น มีจุดเริ่มต้นบนพื้นฐานของตำนานที่ว่า “มหายานเกิดจากมหาสงฆ์” ซึ่งต่อมาได้ถูก “ทฤษฎีของ Hirakawa” ล้มไปดังที่กล่าวแล้วในข้างต้นนั้น เป็นเพียงการกล่าวแบบกว้างๆ โดยสังเขปเท่านั้น เพราะแท้ที่จริงแล้ว ก่อนที่จะมี “ทฤษฎีของ Hirakawa” เกิดขึ้น ได้มีไอเดียใหม่ๆ ของนักวิจัยเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้เป็นจำนวนมาก ซึ่งในจำนวนนี้ มีงานวิจัยที่ไม่ได้อาศัยตำนานพื้นฐานดังกล่าว แต่เป็นบทสรุปที่อาศัยผลจากการวิจัยเชิงคัมภีร์อย่างละเอียดที่ว่า “พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเกิดขึ้นจากภายในหมู่สงฆ์เอง” แต่ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ไม่ว่าจะมียุทธศาสตร์การวิจัยที่ดีเยี่ยมเพียงใดก็ตาม หากมีแนวความคิดที่ขัดต่อ “ทฤษฎีของ Hirakawa” ก็จะถูกมองข้ามและตีตกไปในทันที

ปัจจุบัน คลื่นยักษ์ของ “ทฤษฎีของ Hirakawa” นั้น ได้รับการยอมรับแล้วว่า “ขาดความสมบูรณ์” ดังนั้นจึงเป็นโอกาสที่งานวิจัยที่เคยถูกมองข้ามและตีตกไปในอดีต จะได้กลับมาเจิดจรัสแสงอีกครั้ง สำหรับงานวิจัยที่ผู้เขียนกำลังสนใจอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่ งานวิจัยของ Prof. Dr. Taiken Kimura และ Prof. Dr. Yoshio Nishi¹⁰ ซึ่งทั้ง 2 ท่านนี้ได้ให้ความสนใจในการศึกษาคัมภีร์อภิธรรมเป็นสำคัญ และในจำนวนนั้น ได้ศึกษาถึงเส้นทางที่เชื่อมจาก “พระพุทธศาสนาพุทธโคธิธรรม” ไปสู่ “พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน” อีกด้วย ซึ่งผลจากการศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงเส้นทางที่มีอยู่จริง สำหรับผลจากการศึกษาดังกล่าวนี้ เมื่อย้อนกลับไปในสมัยที่ “ทฤษฎีของ Hirakawa” มีอิทธิพลนั้น ยังไม่ได้รับการยอมรับ แต่ทว่า

10 ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน Kimura (1937); Nishi (1945), (1968), (1975), (1976), (1979)

บัดนี้ กลับได้รับการกล่าวขานถึง¹¹ ถ้าพระพุทธศาสนamahāyāna ไม่ได้เกิดจาก “มหาasanghi” เพียงหนึ่งเดียว อีกทั้งยังไม่ได้เกิดจาก “กลุ่มคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในการบูชาพระสถูป” แต่เกิดจากหมู่สงฆ์ใหญ่ในยุคนั้นผ่านกระบวนการที่ยังไม่มีใครรู้ว่าเป็นอย่างไรแล้วละก็ ผลงานวิจัยเชิงคัมภีร์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “hinayan” และ “mahayan” ย่อมเป็นเสมือนแผนที่บอกทาง ซึ่งเป็นอุปการะอย่างยิ่งต่องานวิจัยในด้านนี้

ตัวผู้เขียนเองมีความเห็นว่า ช่วงเวลาที่ “hinayan” เริ่มผันตัวไปสู่ “mahayan” นั้น มุมมองที่เปลี่ยนไปเกี่ยวกับเรื่อง “โลกและจักรวาล” มีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง กล่าวคือ ในช่วงแรกที่ยังอยู่ในขั้นของ “hinayan” นั้น ได้มีข้อกำหนดว่า ในโลกธาตุขนาดใหญ่ (Trisāhasramahāsāhasralokadhātu 三千大千世界)¹² สามารถมีพระพุทธเจ้าได้เพียง 1 พระองค์

11 วิวาทะที่เกิดขึ้นระหว่าง Prof. Dr. Taiken Kimura และ Prof. Dr. Hakuju Ui เป็นเรื่องที่ทุกคนทราบเป็นอย่างดี ซึ่ง Prof. Dr. Yoshio Nishi เป็นลูกศิษย์โดยตรงของ Prof. Dr. Taiken Kimura ภายหลังจากที่ Prof. Dr. Taiken Kimura ได้เสียชีวิตด้วยวัยเพียง 49 ปี ตำแหน่งศาสตราจารย์แห่งมหาวิทยาลัยโตเกียวในสมัยนั้น ได้ตกมาถึง Prof. Dr. Hakuju Ui และสำหรับ Prof. Dr. Hakuju Ui นั้นเห็น Prof. Dr. Yoshio Nishi ว่าเป็นเสมือนก้างขวางคอเพราะถือเป็นทายาทของ Prof. Dr. Taiken Kimura ที่หลงเหลืออยู่ ดังนั้นเบื้องหลังที่งานวิจัยของ Prof. Dr. Yoshio Nishi ไม่ได้รับการยอมรับในวงวิชาการเท่าที่ควรจะเป็นนั้น อาจเป็นเพราะผลกระทบจากสาเหตุดังกล่าวก็เป็นได้

12 ตริสาหสรมหาสาหสฺรโลกธาตุ (Trisāhasramahāsāhasralokadhātu 三千大千世界) หมายถึงโลกธาตุขนาดใหญ่ โดยมีลำดับในการไล่เรียงดังนี้ “จักรวาล” ที่ประกอบด้วย ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ เขาสีเนรุ สวรรค์ 6 ชั้น

เท่านั้น ไม่สามารถที่จะมีพระพุทธเจ้าได้มากกว่า 1 พระองค์ในเวลาเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกเราที่มากเกิดอยู่ในยุคนี้ที่ปราศจากพระพุทธเจ้า คงไม่อาจที่จะพบกับพระพุทธเจ้า ตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระพักตร์ และสั่งสมบารมีเพื่อมุ่งความเป็นพระพุทธเจ้าในฐานะของพระโพธิสัตว์ได้เลย เมื่อหนทางนี้ได้ถูกปิดลง ทำอย่างไรจึงจะสามารถเปิดหนทางนี้ได้อีกครั้งหนึ่ง แนวคิดที่ว่าด้วย “โลกธาตุ (ขนาดใหญ่)” นี้มีอยู่มากมาย ดังนั้นในโลกธาตุที่มากมายเหล่านั้น ย่อมมีพระพุทธเจ้าอยู่” จึงบังเกิดขึ้น ทั้งนี้เพื่อเปิดหนทางในการสั่งสมบารมีของสรรพสัตว์ เพื่อมุ่งความเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกเราที่อยู่ในยุคปัจจุบันจึงมีโอกาที่จะพบกับพระพุทธเจ้าในโลกธาตุอื่น และสามารถสั่งสมบารมีเป็นพระพุทธเจ้าได้เช่นกัน ซึ่งแนวคิดเช่นนี้อาจเป็นพื้นฐานของแนวคิดใหม่ที่เรียกว่า “มหายาน” ก็เป็นไปได้ และเมื่อเป็นเช่นนี้ เราย่อมที่จะสามารถสืบค้นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจาก “หินยาน” ไปสู่ “มหายาน” โดยอาศัยมุมมองในเรื่อง “โลกและจักรวาล” ของพระพุทธศาสนาที่มีแนวคิดที่ว่า “ปัจจุบัน พระพุทธเจ้าทรงมีพระชนมชีพอยู่ ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งหรือไม่ ถ้าพระองค์ทรงมีพระชนมชีพอยู่ เราจะไปพบพระองค์ได้อย่างไร” ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว แนวทางในการวิจัยในลักษณะนี้ ได้เคยถูกนำเสนอไปแล้วเมื่อกว่า 80 ปีที่ผ่านมา โดย Prof. Dr. Taiken Kimura

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

เหล่านี้เป็นต้น รวมกัน 1000 จักรวาล เรียกว่า “โลกธาตุขนาดเล็ก” โลกธาตุขนาดเล็กนี้ รวมกัน 1000 โลกธาตุ เรียกว่า “โลกธาตุขนาดกลาง” และโลกธาตุขนาดกลางนี้ รวมกัน 1000 โลกธาตุ เรียกว่า “โลกธาตุขนาดใหญ่” (Nakamura 2001: 593) ศึกษาเปรียบเทียบเรื่องโลกธาตุขนาดต่างๆ เพิ่มเติมใน AN 3 Ānanda-vagga 80 (AN I: 226³¹-228³⁰) (ผู้แปลและเรียบเรียง)

ซึ่งมีใจความตอนหนึ่งกล่าวไว้ดังนี้¹³

เรื่องการปรากฏอยู่ของพระพุทธเจ้า 7 พระองค์ในอดีต รวมถึงพระพุทธเจ้า 24 พระองค์จนกระทั่งถึงพระพุทธเจ้านับหมื่น พระองค์นั้น เป็นเรื่องที่พระพุทธศาสนิกายต่างๆ มีความเห็น พ้องต้องกันและต่างยอมรับในเรื่องนี้ แต่ทว่าประเด็นปัญหา คือ “ณ จุดเวลาเดียวกัน มีพระพุทธเจ้าปรากฏอยู่ในโลกธาตุอื่นหรือไม่” ในเรื่องนี้ได้มีปรากฏในพระสูตรที่กล่าวถึงความเสมอเหมือน กันระหว่าง “พระตถาคต” กับ “พระเจ้าจักรพรรดิ” ไว้อย่างชัดเจนว่า “พระเจ้าจักรพรรดิไม่สามารถบังเกิดขึ้นได้พร้อมกันถึง 2 พระองค์ ฉะนั้น การบังเกิดขึ้นพร้อมกันของพระพุทธเจ้า 2 พระองค์ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะมีได้ฉะนั้น” (ละข้อความ) ซึ่งหลักการดังกล่าว นี้ ยอมรับการมีอยู่ของพระพุทธเจ้าเพียง 1 พระองค์ในจักรวาลทั้ง ปวง และเป็นการปฏิเสธการมีอยู่ของพระพุทธเจ้า 2 พระองค์ใน เวลาเดียวกัน ดังจะพบหลักการนี้ได้ใน “สรวาสติวาท” เป็นต้น แต่ใน ขณะเดียวกัน “มหาasanghika” หรือนิกายที่ได้รับอิทธิพลมาจากมหา sanghika ได้แก่ “เสาตรานติกะ” (Sautrāntika 經量部) กลับยืนยัน การมีอยู่ของพระพุทธเจ้ามากกว่า 1 พระองค์ในเวลาเดียวกัน เกี่ยวกับการตอบปัญหาในเรื่องดังกล่าวนี้ ได้มีการกล่าวไว้ใน คัมภีร์ “อภิธรรมโกศภาษยะ” (Abhidharmakośabhāṣya 俱舍論) บทที่ 12 โดยมีใจความสำคัญที่กล่าวถึงแนวคิดของกลุ่มผู้ที่ เห็นด้วยกับหลักการที่มีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวว่า “พุทธา- นุภาพนั้นครอบคลุมไปทั่วโลกธาตุขนาดใหญ่ (Trisāhasra- mahāsāhasralokadhātu 三千大千世界) ดังนั้นจึงไม่มีความ

13 Kimura (1937: 100-101)

จำเป็นที่จะต้องมืพระพุทเจ้าพระองค์อื่นอีก” แต่ในขณะเดียวกัน แนวคิดของผู้ที่เห็นด้วยกับหลักการที่มีพระพุทเจ้าหลายพระองค์ กลับเห็นว่า “ตราบเท่าที่ยังมีพระโพธิสัตว์ผู้มุงบรลุพระโพธิญาณ อยู่นับไม่ถ้วน ก็ไม่ควรที่จะปฏิเสธการมีอยู่ของพระพุทเจ้า นับพระองค์ไม่ถ้วนในโลกธาตุอื่นๆ ด้วยมิใช่หรือ นอกจากนี้ การที่พระสูตรทั้งหลายไม่ได้กล่าวถึงการปรากฏของพระพุทเจ้า 2 พระองค์ในเวลาเดียวกันนั้น นั้นเป็นเพราะกล่าวอยู่ในขอบเขตของ โลกธาตุขนาดใหญ่นี้เท่านั้น ดังนั้นจึงไม่อาจนับเป็นหลักฐานที่ ปฏิเสธการมีอยู่ของพระพุทเจ้านับพระองค์ไม่ถ้วนได้” จากแนวคิด เรื่องการมีอยู่ของพระพุทเจ้านับพระองค์ไม่ถ้วน ณ จุดนี้ อาจเป็น จุดกำเนิดของแนวคิดเกี่ยวกับ “พระพุทเจ้าในพระพุทธศาสนา มหายาน” ในกาลต่อมา แต่ทว่าทั้งนี้ทั้งนั้น สิ่งที่จะต้องไม่ลืม คือ แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “พุทธเกษตร” กับ “การช่วยเหลือสรรพสัตว์” ยังมีได้เกิดขึ้น ณ จุดนี้ (ผู้เขียนขอละการอ้างอิง ที่ปรากฏในต้นฉบับของข้อความที่ยกมานี้)¹⁴

ในการสืบค้นถึงการกำเนิดของพระพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายานนั้น ผู้เขียนเล็งเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาแนวทางในการตอบปัญหา ของฝ่ายมหายานในทุกๆ สายจารีต ในเรื่องที่ว่า “วิธีการใดที่เราจะ

14 นอกจากนี้ Prof. Dr. Taiken Kimura ยังได้กล่าวไว้ว่า “การยืนยันในเรื่องที่ว่า ‘ให้รับเอาเจตนารมณ์ที่แท้จริงของพระพุทเจ้าที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังคำสอน ในพระสูตร’ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมต่างๆ ของสรวาสติวาทนั้น มีความสอดคล้องกับท่าทีของมหายาน ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่เราจะต้อง วิจัยคัมภีร์อภิธรรมด้วย” ซึ่งการวิจัยลักษณะนี้ในปัจจุบัน เป็นมุมมอง พื้นฐานในเรื่องที่ว่าด้วยสิ่งที่เป็น “พุทธพจน์” และ “ไม่ใช่พุทธพจน์” ในคำสอนของมหายาน (Kimura 1937: 30-31)

สามารถเป็นพระพุทธรูปเจ้าได้ และเพราะเหตุใด แม้ว่าพระศากยมุนีพุทธเจ้าจะดับขันธปรินิพพานไป เข้าสู่ยุคที่ปราศจากพระพุทธรูปเจ้าแล้วก็ตาม เราก็ยังสามารถเป็นพระพุทธรูปเจ้าได้” ซึ่งถ้าเราสามารถจับหลักเกี่ยวกับแนวทางการตอบปัญหาในเรื่องเหล่านี้ของพระพุทธศาสนามหายานในแต่ละสายจารีตได้ ก็คงทำให้เราสามารถมองเห็นถึงความสลับซับซ้อนที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนามหายานได้ในระดับหนึ่ง และคงเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เราค่อยๆ เข้าใกล้จุดกำเนิดที่มีอยู่มากมายหลากหลายของพระพุทธศาสนามหายานได้ในที่สุด

บทส่งท้ายจากผู้แปลและเรียบเรียง

สำหรับบทความในตอนี่ 2 นี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงแนวโน้มเกี่ยวกับการกำเนิดของมหายานว่ามีความเป็นไปได้สูงที่จะมาจากหมู่สงฆ์เดิมใน 18-20 นิกายที่มีอยู่แล้ว ไม่ได้เกิดจากกลุ่มของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน ดังที่ “ทฤษฎีของ Hirakawa” ได้กล่าวไว้ แต่ทว่า แม้จะมีแนวความคิดว่ามาจากหมู่สงฆ์เดิมก็ตาม ทั้งนี้ยังสามารถสันนิษฐานไปได้อีก 2 กรณี กล่าวคือ มหายานมีต้นกำเนิดมาจาก “แหล่งกำเนิดเพียงหนึ่งเดียว” หรือ “แหล่งกำเนิดที่มากมายหลากหลาย” กันแน่ ซึ่งในความเห็นของผู้เขียนนั้น เห็นว่า “น่าจะมาจากแหล่งกำเนิดที่หลากหลาย ไม่ใช่เพียงหนึ่ง” นอกจากนี้อีกการพิจารณาโดยดวนตัดสินลงไปว่า “มหายานมีต้นกำเนิดมาจากนิกายใด นิกายหนึ่งเท่านั้น” จะทำให้มุมมองในการวิเคราะห์คับแคบและอยู่ในวงจำกัด จึงเป็นสิ่งที่อันตรายอย่างยิ่ง จึงควรที่จะทำการวิจัยบนสมมติฐานความเป็นไปได้ทั้งในกรณีที่ 1 และกรณีที่ 2 ควบคู่กันไปอย่างระมัดระวัง ทั้งนี้ผู้เขียนเองได้นำเสนอประเด็นการวิจัยในเรื่องต่างๆ ที่อาจนำไปสู่คำตอบในเรื่องการกำเนิดของมหายาน อาทิ เรื่องความศรัทธาในการบูชา

พระสฤป สถานทีประพฤติปฏิบัติของพระโพธิสัตว์ คัมภีร์พระพุทธานามายาน คัมภีร์ยูกอภิรรม เหล่านีเป็นต้น

เกี่ยวกับประเด็นต่างๆ ทีผู้เขียนนำเสนอมาในบทความนี้ ผู้แปลและเรียบเรียงเห็นว่า เป็นสิ่งทีมีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาวิจัย ไม่เพียงแต่ในประเด็นทีเกี่ยวข้องกับกาการกำเนิดของพระพุทธศาสนา มายานเท่านั้น แต่สามารถเป็นหลักการทีใช้ได้กับการวิจัยในทุกประเภท กล่าวคือ การเปิดใจให้กว้างและมองถึงความเป็นไปได้นกรณต่างๆ ทีอาจ เกิดขึ้นในประเด็นวิจัยทีต้องการศึกษา อันเป็นพื้นฐานสำคัญของนักวิจัย ทุกระดับชั้นสืบต่อไป

บทความทีผู้แปลและเรียบเรียงได้นำมาเสนอนี้ อาจะยากต่อการ ทำความเข้าใจในบางประเด็นสำหรับบุคคลทั่วไปทีไม่ได้อยู่ในแวดวง วิชาการ แต่สำหรับบทความทีจะนำมาเสนอในลำดับต่อไป จะเป็น บทความทีผู้เขียนท่านเดิม คือ Prof. Dr. Shizuka Sasaki ได้เขียนไว้เป็น หนังสือเพื่อให้บุคคลทั่วไปได้มีโอกาสศึกษา โดยมีชื่อเป็นภาษาญี่ปุ่นว่า Shūchū kōgi Daijō Bukkyō: kōshite Buddha no oshie wa henyō shita 集中講義大乘仏教: こうしてブツダの教えは変容した (พระพุทธศาสนา มายานหลักสูตรเข้มข้น: เพราะเป็นเช่นนี้ คำสอนของพระพุทธเจ้าจึง ปรับเปลี่ยนไป) ซึ่งได้ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2560 ทีผ่านมา โดยเป็นรูปแบบงาน เขียนในลักษณะการถามตอบทีเกิดขึ้นจริง จากนักศึกษาท่านหนึ่งที เข้ามาเรียนในมหาวิทยาลัยฮานาโซโนะ (花園大学) แต่ตนเองมีพื้นฐาน ความรู้ในเรื่องของพระพุทธศาสนา มายานค่อนข้างจำกัด Prof. Dr. Shizuka Sasaki จึงได้จัดสรรเวลาเพื่อให้ความรู้แก่นักศึกษาท่านนี้ เป็นพิเศษ ซึ่งต่อมาได้นำมาเรียบเรียงเป็นหนังสือและตีพิมพ์เป็นรูปเล่ม โดยสำนักพิมพ์ NHK ประเทศญี่ปุ่น เพื่อให้บุคคลทั่วไปได้มีโอกาสศึกษา ซึ่งทางผู้แปลและเรียบเรียงจะได้นำมาเสนอในโอกาสต่อไป

อักษรย่อและบรรณานุกรม

- PTS Pali Text Society สมาคมบาลีปกรณ์
AN *Āṅguttaranikāya*, R. Morris (ed.), A. K. Warder (rev.),
vol.I, London: PTS, 1885, rep. Oxford: PTS, 1989.

1. หนังสือ

ENDŌ, Toshiichi (遠藤敏一).

1997 *Buddha in Theravada Buddhism*. Dehiwala: Buddhist Cultural Centre.

2004 “*Pāri chūshaku bunken ni arawareta Buddakan to sono suriranka teki henyō* パーリ註釈文献に現れた仏陀観とそのスリランカ的変容 (ทรรคนะเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าที่ปรากฏในอรรถกถาบาลีและการเปลี่ยนแปลงทรรคนะนั้นในศรีลังกา).” *Bukkyōgaku Kenkyū* 仏教研究 33: 33-50.

FUJITA, Kōtatsu (藤田宏達).

2007 *Jōdosanbukyō no kenkyū* 浄土三部経の研究 (การศึกษาวินัยพระสูตรไตรภาคของนิกายสุขาวดี). Tokyo: Iwanami Shoten.

HIRAKAWA, Akira (平川彰).

1968 *Shoki Daijō Bukkyō no kenkyū* 初期大乘仏教の研究 (การศึกษาวินัยพระพุทธรูปศาสนามหายานยุคต้น). Tokyo: Shunjūsha. Revised edition in Hirakawa Akira chosakushū 平川彰著作集 (รวมผลงานเขียนของฮิรากาว่า) vol. 3 (1989) and vol. 4 (1990).

KIMURA, Taiken (木村泰賢).

- 1937 *Kimura Taiken zenshū dai 4 kan: Shōjō Bukkyō shisōron*
木村泰賢全集第四卷: 小乘仏教思想論 (รวมผลงานเขียนของ
คิมุระ ทะอิเคน เล่มที่ 4: แนวคิดพระพุทธศาสนาหายน).
Tokyo: Meiji Shoin.

NAKAMURA, Hajime (中村元).

- 2001 *Kōsetsu Bukkyōgo daijiten* 広説佛教語大辞典 (พจนานุกรม
ศัพท์ในพระพุทธศาสนา). Tokyo: Tokyō Shoseki.

NATTIER, Jan.

- 2003 *A Few Good Men: The Bodhisattva Path According to
the Inquiry of Ugra (Ugrapariṣcchā)*. Honolulu:
University of Hawai'i Press.

SHIMODA, Masahiro (下田正弘).

- 1997 *Nehangyō no kenkyū: Daijō kyōten no kenkyū
hōhō shiron* 涅槃經の研究: 大乘經典の研究方試論
(การศึกษาวิจัยมหาปริณิพพานสูตร: วิธีการศึกษาวิจัยคัมภีร์
พระพุทธศาสนาหายน). Tokyo: Shunjūsha.

NISHI, Yoshio (西義雄).

- 1945 *Shoki Daijō Bukkyō no kenkyū* 初期大乘仏教の研究
(การศึกษาวิจัยพระพุทธศาสนาหายนยุคต้น). Tokyo:
Daitō Shuppansha.

RAY, Reginald.

1994 *Buddhist Saints in India: A Study in Buddhist Values and Orientations*. New York: Oxford University Press.

SHIMODA, Masahiro (下田正弘).

1997 *Nehangyō no kenkyū: Daijō kyōten no kenkyū hōhō shiron* 涅槃經の研究: 大乘經典の研究試論 (การศึกษาวิจัยมหาปริณิพพานสูตร: วิธีการศึกษาวิจัยคัมภีร์พระพุทธศาสนา มหายาน). Tokyo: Shunjūsha.

2. วารสาร

FUJITA, Yoshimichi (藤田祥道).

1997 “Kurikin-ō no yochimutan to Daijō bussetsuron: Daijōshōgonkyōron dai 1 shō dai 7 ge no ichikōsatsu” クリキン王の予知夢譚と大乘仏説論:『大乘莊嚴經論』第1章第7偈の一考察 (เรื่องราวความฝันของพระเจ้ากฤทิน (Kṛkin) กับคำสอนของมหายาน: กรณีศึกษา มหายานสูตรอลังการ บทที่ 1 คาถาที่ 7).” *Indogaku Chibettogaku Kenkyū* インド学チベット学研究 2: 1-21.

1998 “Butsugo no teigi o meguru kōsatsu” 仏語の定義をめぐる考察 (ศึกษาปัญหาการให้คำจำกัดความของพุทธพจน์).” *Indogaku Chibettogaku Kenkyū* インド学チベット学研究 3: 1-51.

- 2006a “*Daijō no shokyōron ni mirareru Daijō bussetsuron no keifu: I. Hannyakyō: ‘Chie no kansei’ o hibō suru bosatsu to osoreru bosatsu* 大乘の諸経論に見られる大乘仏説論の系譜: I.『般若経』:「智慧の完成」を誹謗する菩薩と恐れる菩薩 (วิวัฒนาการคำสอนของมหายานที่ปรากฏในคัมภีร์มหายาน: I. ปรัชญาปารมิตาสูต: พระโพธิสัตว์ผู้กล่าวร้ายและพระโพธิสัตว์ผู้หวาดกลัวต่อ ‘ปรัชญาปารมิตา’).” *Indogaku Chibettogaku Kenkyū* インド学チベット学研究 9/10: 1-55.
- 2006b “*Daijō no shokyōron ni mirareru Daijō bussetsuron no keifu: II. Kashōbon: Butsuda no seppō to sono rikai* 大乘の諸経論に見られる大乘仏説論の系譜: II.『迦葉品』: 仏陀の説法とその理解 (วิวัฒนาการคำสอนของมหายานที่ปรากฏในคัมภีร์มหายาน: II. กัศยปปริวรรต: พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้ากับการทำความเข้าใจในพระธรรมเทศนานั้น).” *Bukkyōgaku Kenkyū* 仏教学研究 60/61: 44-65.
- 2007 “*Daijō no shokyōron ni mirareru Daijō bussetsuron no keifu: III. Gejinmikyō: sanmujishōsetsu to iu ichijōdō no kaiji* 大乘の諸経論に見られる大乘仏説論の系譜: III.『解深密経』: 三無自性説という一乗道の開示 (วิวัฒนาการคำสอนของมหายานที่ปรากฏในคัมภีร์มหายาน: III. สันธินิรโมจนสูตร: การปรากฏของวิถีสองแห่งเอกยานในแนวคิดเรื่อง ตรินิหฺสฺวภฺวา (tri-nihsvabhava)).” *Indogaku Chibettogaku Kenkyū* インド学チベット学研究 11: 1-30.

- 2008 “*Daijō no shokyōron ni mirareru Daijō bussetsuron no keifu: IV. Daijōshōgonkyōron: sōkatsu to tenbō* 大乘の諸経論に見られる大乘仏説論の系譜: IV.『大乘莊嚴経論』: 総括と展望 (วิวัฒนาการคำสอนของมหายานที่ปรากฏในคัมภีร์มหายาน: IV. มหายานสูตรอลังการ: บทสรุปและความคาดหวัง).” *Indogaku Chibettogaku Kenkyū* インド学チベツト学研究 12: 1-30.
- 2009 “The Bodhisattva Thought of the Sarvāstivādins and Mahāyāna Buddhism.” *Acta Asiatica* 96: 99-120.
- HARRISON, Paul.
- 1987 “Who Gets to Ride in the Great Vehicle? Self-Image and Identity Among the Followers of the Early Mahāyāna.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 10 (1): 67-89.
- 1995a “Searching for the Origins of the Mahāyāna: What Are We Looking For?” *The Eastern Buddhist (New Series)* 28 (1): 48-69.
- 1995b “Some Reflections on the Personality of the Buddha.” *Ōtani Gakuhō* 大谷学報 74 (4): 1-28.
- 2003 “Mediums and Messages: Reflections on the Production of Mahāyāna Sūtras.” *The Eastern Buddhist (New Series)* 35 (1/2): 115-151.

HONJŌ, Yoshifumi (本庄良文).

- 1989 “*Abidatsuma bussetsuron to Daijō bussetsuron* 阿毘達磨仏説論と大乘仏説論 (คำสอนในอภิธรรมและคำสอนในมหายาน).” *Indogaku Bukkyōgaku Kenkyū* 印度学仏教学研究 38 (1): 410-405.
- 1990 “*Shakkiron dai 4 shō: Seshin no Daijō bussetsuron (jō)* 『釈軌論』第四章: 世親の大乘仏説論 (上) (วैयाขยายุคติ บทที่ 4: คำสอนมหายานของท่านวสุพັນธุ ตอนแรก).” *Kōbe Joshi Daigaku Kenkyū Kiyō Bungakubu hen* 神戸女子大学研究紀要 文学部篇 23 (1): 57-70.
- 1992 “*Shakkiron dai 4 shō: Seshin no Daijō bussetsuron (ge)* 『釈軌論』第四章: 世親の大乘仏説論 (下) (วैयाขยายุคติ บทที่ 4: คำสอนมหายานของท่านวสุพັນธุ ตอนจบ).” *Kōbe Joshi Daigaku Kenkyū Kiyō Bungakubu hen* 神戸女子大学研究紀要 文学部篇 25 (1): 108-118.
- 2001 “*Shakkiron dai 1 shō (jō) Seshin no kyōten kaishakuhō* 『釈軌論』第一章 (上) 世親の經典解釈法 (วैयाขยายุคติ บทที่ 1 (ตอนแรก) วิธีอรรถาธิบายพระสูตรของท่านวสุพັນธุ).” *Kagawa Takao hakase koki kinen ronshū: Bukkyōgaku Jōdogaku kenkyū* 香川孝雄博士古希記念論集: 仏教学浄土学研究 (รวมผลงานวิจัยในวาระฉลองสิริอายุครบ 70 ปี ดร. คางาวะ ทากาโอะ: งานวิจัยพุทธศาสตร์และสุขาวดีศาสตร์): 107-119, Kyoto: Nagata Bunshōdō.

KARASHIMA, Seishi (辛嶋静志).

1993 “*Hokkekyō ni okeru jō (yāna) to chie (jñāna): Daijō Bukkyō ni okeru yāna no gainen no kigen ni suite* 法華經における乗 (yāna) と智慧 (jñāna): 大乘仏教におけるの yāna 概念の起源について (‘ยาน’ และ ‘ปรัชญา’ ในสังฆธรรมปุณฺฑริกสูตร: ต้นกำเนิดของแนวคิดเรื่อง ‘ยาน’ ในพระพุทธศาสนาพุทธมหายาน).” *Hokkekyō no juyō to tenkai* 法華經の受容と展開 (การยอมรับและวิวัฒนาการของสังฆธรรมปุณฺฑริกสูตร): 137-197, Kyoto: Heirakuji Shoten.

2005 “*Shoki Daijō butten wa dare ga tsukutta ka: arannyajū biku to sonjū biku no tairitsu* 初期大乘仏典は誰が作ったか: 阿蘭若住比丘と村住比丘の対立 (ใครคือผู้สร้างคัมภีร์มหายานยุคต้น: ความขัดแย้งระหว่างภิกษุผู้อยู่ในอรัญญะและภิกษุผู้อยู่ในหมู่บ้าน).” *Bukkyō Daigaku Sōgō Kenkyūjo Kiyō* (sep. issue): *Bukkyō to shizen* 佛教大学総合研究所紀要別冊: 仏教と自然 (พระพุทธศาสนากับธรรมชาติ): 45-70.

NISHI, Yoshio (西義雄).

1968 “*Hannyakyō ni okeru bosatsu no rinen to jissen* 般若經における菩薩の理念と実践 (อุดมคติและการปฏิบัติของพระโพธิสัตว์ในปรัชญาปารมิตาสุตต).” *Daijō basatsudō no kenkyū* 大乘菩薩道の研究 (การศึกษาวิจัยวิถีแห่งพระโพธิสัตว์มหายาน): 1-159, Kyoto: Heirakuji Shoten.

1975 *Abidatsuma Bukkyō no kenkyū* 阿毘達磨仏教の研究 (การศึกษาวิจัยพระพุทธศาสนาในยุคอภิธรรม). Tokyo: Kokusho Kankōkai.

- 1976 “*Abidatsuma Bukkyō ni okeru Butsuda no hongan setsu: fu bosatsu no akushu ganshō setsu* 阿毘達磨仏教に於ける仏陀の本願説: 附 菩薩の悪趣願生説 (แนวคิดเรื่องการตั้งปณิธานของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนายุคอภิธรรม: ภาคนวนก การตั้งปณิธานไปบังเกิดในอบายภูมิของพระโพธิสัตว์).” *Tōyōgaku Kenkyū* 東洋学研究 10: 1-36.
- 1979 “*Setsuissaiubu to shoki Daijō to no kankei* 説一切有部と初期大乘との関係 (ความสัมพันธ์ระหว่างสรวาสติวาทกับมหายานยุคต้น).” *Tōyōgaku Kenkyū* 東洋学研究 13: 1-8.
- SASAKI, Shizuka (佐々木閑).
- 2003 “*Aranya ni okeru biku no seikatsu* アランヤにおける比丘の生活 (ชีวิตความเป็นอยู่ของภิกษุผู้อยู่ในอรัญญะ).” *Indogaku Bukkyōgaku Kenkyū* 印度学仏教学研究 51 (2): 812-806.
- 2004a “*Aranya no kūkan teigi* アランヤの空間定義 (คำจำกัดความของพื้นที่อรัญญะ).” *Mikogami Eshō kyōju shōju kinen ronshū: Indo tetsugaku Bukkyō shisō ronshū* 神子上恵生教授頌寿記念論集: インド哲学仏教思想論集 (รวบรวมผลงานวิจัยในวาระฉลองอายุวัฒนมงคล ศ. มิโกะงามิ เอะไซ: ปรัชญาอินเดียและแนวคิดในพระพุทธศาสนา): 127-146, Kyoto: Nagata Bunshōdō.
- 2004b “*Aranya Dwellers in Buddhism.*” *Bukkyō Kenkyū* 仏教研究 32: 1-13.
- 2009a “*A Basic Approach for Research on the Origins of Mahāyāna Buddhism.*” *Acta Asiatica* 96: 25-46.

- 2009b “The Mahāparinirvāṇa Sūtra and the Origins of Mahāyāna Buddhism.” (Review Article) *Japanese Journal of Religious Studies* 26-1/2: 189-197.
- 2011 “*Daijō Bukkyō kigenron no tenbō* 大乘仏教起源論の展望 (มุมมองในการศึกษาการกำเนิดของพระพุทธศาสนา มหายาน).” *Shirīzu Daijō Bukkyō 1: Daijō Bukkyō to wa nani ka* シリーズ大乘仏教1: 大乘仏教とは何か (ซีรีส์พระพุทธรูปศาสนา มหายาน: 1 พระพุทธศาสนา มหายานคืออะไร): 73-112. Tokyo: Shunjūsha.

SHIMODA, Masahiro (下田正弘).

- 2009 “The State of Research on Mahāyāna Buddhism: The Mahāyāna as Seen in Developments in the Study of Mahāyāna Sūtras.” *Acta Asiatica* 96: 1-23.

WATANABE, Shōgo (渡辺章悟).

- 2009 “The Role of “Destruction of the Dhamma” and “Predictions” in Mahāyāna Sūtras: with a Focus on the Prajñāpāramitā Sūtras.” *Acta Asiatica* 96: 77-97.

3. วิทยานิพนธ์

KATSUMOTO, Karen (勝本華蓮).

2006 “*Bosatsu no butsudō shugyō: Nanden Shogyōzōkyō oyobi sono chūshaku o chūshin to suru haramitsu no kenkyū* 菩薩の仏道修行: 南伝『所行藏經』およびその註釈を中心とする波羅蜜の研究 (วิธีปฏิบัติเพื่อความป็นพุทธะของพระโพธิสัตว์: การศึกษาวิจัยเรื่องบารมีในคัมภีร์จริยาปิฎกและอรรถกถาบาลี).” Ph.D. diss., Hanazono University.

หมวด 2

บทความวิจัย

การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติ
ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

An Edition and Study of the *Buddhānussati*
in the Pāli *Caturāraṅgā-aṭṭhakathā*

สุปราณี พณิชยพงศ์

Supranee PANITCHAYAPONG

นักวิจัย มูลนิธิธรรมกาย ประเทศไทย

Researcher, Dhammakaya Foundation, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 19 ส.ค. 2562

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 27 ก.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 5 ก.ย. 2562

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 10 ต.ค. 2562

การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติ ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

สุปราณี พณิชยพงศ์

บทคัดย่อ

การปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ได้รับการสรรเสริญจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า เป็นเลิศกว่าบรรดากรรมฐานทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้จึงถูกจัดเป็นกรรมฐานตัวแรกของจตุกรรมฐาน ซึ่งเป็นที่นิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในหมู่พระภิกษุสามเณร และพุทธบริษัทในประเทศแถบเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์เช่น ศรีลังกา ไทย และเมียนมาร์ เป็นต้น งานวิจัยนี้ศึกษาการเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์นอกพระไตรปิฎกบาลีฉบับหนึ่ง ชื่อว่า “จตุรารักขาอรรถกถา” แม้ว่าจะมีเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเป็นจำนวนมากเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ และวัดวาอารามต่างๆ ในประเทศไทย แต่ยังไม่พบว่า คัมภีร์ฉบับนี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สำหรับผู้อ่านแต่อย่างใด ดังนั้นก่อนที่จะศึกษาเนื้อหาในคัมภีร์ เริ่มแรกจึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการตรวจชำระการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติ โดยการตรวจชำระนี้ได้ใช้เอกสารโบราณอักษรขอมที่เก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติกรุงเทพ ฯ จำนวน 5 ฉบับ จากนั้นจะเป็นการวิเคราะห์รายละเอียดต่างๆ

ของคัมภีร์ ได้แก่ ลักษณะของเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ผู้แต่งและสมัยที่แต่ง สถานที่แต่งและการแพร่หลาย รวมทั้งเนื้อหาสำคัญของคัมภีร์ การวิเคราะห์แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา มีความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีเป็นอย่างดี ท่านสามารถแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พุทธานุสสติ คือ การปฏิบัติธรรม โดยการระลึกถึงคุณสมบัติของกายสองกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ และเป็นเรื่องอจินไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติของพระธรรมกาย ของพระองค์นั้นมีมากเหลือคณานับไม่มีที่สิ้นสุด คุณสมบัติเหล่านั้นเป็น สิ่งที่มีอยู่จริงที่พบได้ทั่วไปในอรรถกถาบาลีทั้งหลายซึ่งแต่งในช่วงราว ศริสต์ศตวรรษที่ 4-5

คำสำคัญ : พุทธานุสสติ จตุรารักขาอรรถกถา รูปกาย ธรรมกาย

An Edition and Study of the *Buddhānussati* in the *Pāli Caturārakkhā-aṭṭhakathā*

Supranee PANITCHAYAPONG

Abstract

Buddhānussati (a recollection of the Buddha) is a meditation object that the Buddha appraised as superior to other such objects. Because of its importance, it was placed first in the four meditation objects (*catukammaṭṭhāna*) that were extensively used by novices, monks and lay people in South and Southeast Asian countries such as Sri Lanka, Thailand and Myanmar. This paper examines the *Buddhānussati* in a Pāli non-canonical text entitled "*Caturārakkhā-aṭṭhakathā*" (commentary on the four protective meditations). Although a great many palm leaf manuscripts of this text are preserved in the National Library and monasteries in Thailand, no printed edition is available for readers. Accordingly, before details of the text could be studied, it was necessary to produce an edition of the *Buddhānussati*. This edition was based on five

Khom palm leaf manuscripts preserved in the Thai National Library. The text was then analysed in relation to the characteristics of the *Caturārakkhā-aṭṭhakathā* palm leaf manuscripts, author and period of composition, place of composition and transmission, and content. The analysis showed that the author of the *Caturārakkhā-aṭṭhakathā* was very knowledgeable about the Dhamma contained in the Tipiṭaka and Pāli Aṭṭhakathā. He clearly explained that the *Buddhānussati* is a recollection of the qualities of two bodies of the Buddha: *Rūpakāya* and *Dhammakāya*, which are supernormal and beyond reflection. In particular, the qualities of his *Dhammakāya* are immeasurable and endless. Those qualities are literal, as is commonly found in the Pāli Aṭṭhakathā that were composed in the 4th-5th centuries A.D.

Keywords : *Buddhānussati*, *Caturārakkhā-aṭṭhakathā*,
Rūpakāya, *Dhammakāya*

บทนำ¹

คัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีแสดงความหมายของ พุทธานุสสติเป็น 2 นัย คือ (1) การตามระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมมา-พุทธเจ้า และ (2) การตามระลึกถึงพระพุทธรูปของพระองค์ สำหรับ นัยแรกมีตัวอย่างปรากฏในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีหลายแห่ง เช่น พระปิงคิยะเถระเจริญพุทธานุสสติด้วยการนึกถึงพระพุทธรูปแล้ว สามารถเห็นพระพุทธรูปด้วยใจอย่างชัดเจนเหมือนเห็นด้วยตาเนื้อ² พระวิมลโกณฑัญญเถระเห็นพุทธลักษณะที่มีรัศมีเป็นทองคำที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเนรมิตขึ้น เกิดจิตเลื่อมใส ทำพุทธลักษณะนั้น ให้เป็นนิมิตของการปฏิบัติธรรม ไม่ละปัดอันมีพระพุทธรูปนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อตายไป ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตบุรี³ และพระสิงคาลมาตาเถรี

1 งานวิจัยฉบับนี้ ได้ถูกตีพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษใน Journal of Nāṇasaṃvara centre for Buddhist Studies Volume 1 (2018: 163-196) สำหรับฉบับภาษาไทยนี้ ผู้วิจัยได้ทำการปรับปรุงงานวิจัย ให้มีคุณภาพดียิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยการเพิ่มเอกสารใบลานที่ใช้ในการ ตรวจชำระคัมภีร์อีก 1 ฉบับ คือ เอกสารใบลานอักษรขอม หมายเลข 3662/ข/1 สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) ซึ่งผู้วิจัยพบว่าเป็นเอกสารใบลานที่มี คำอ่านบาลีที่ดีกว่าอีก 4 ฉบับที่มีอยู่เดิม มีผลให้การตรวจชำระ และ ศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดต่างๆ ของคัมภีร์ มีความถูกต้อง และสมบูรณ์ มากขึ้น นอกจากนี้ สำหรับข้อความพระบาลีทั้งหมดของงานวิจัยนี้ ได้แก่นิเวศนาหลักของคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา และข้อความบาลีที่อ้างอิงมาจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสส เป็นต้น ผู้ศึกษาได้ทำการแปล ด้วยสำนวนตนเอง

2 Sn 221.1142 = ชุ.สุ. 25/443/553

3 Th-a I: 155-156 = ชุ.เถร.อ. 25/313

หลังจากที่ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ออกบวชแล้ว มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามระลึกนึกถึงพระองค์อยู่ไม่นานก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เป็นต้น⁴ ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของการเจริญภาวนาโดยการระลึกนึกถึงส่วนของรูปกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การเจริญพุทธานุสสติตามนัยที่ 2 พบทั่วไปในคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถาบาลี และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ทั้งหมดได้ระบุตรงกันว่าพุทธานุสสติ คือ การตรึงระลึกนึกถึงพระพุทธรูป 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ อรหัง (ผู้ห่างไกลจากกิเลส) สมมาสมพุทโธ (ผู้ตรัสรู้พร้อมโดยชอบ) วิชฺชาจรณสมุปฺปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ) สุกฺโข (ผู้เสด็จไปดี) โลกวิทู (ผู้รู้แจ้งโลก) อนุตฺตโร บุริสทฺมมฺสารถิ (เป็นสารถีผู้ฝึกบุรุษอันยอดเยี่ยม) สตุถา เทวมนุสฺसानํ (เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) พุทฺโธ (เป็นผู้รู้ และทำให้ผู้อื่นรู้ตาม) และ ภควา (เป็นผู้มีโชค)⁵

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในสุญฺติเถราปทานว่า การเจริญพุทธานุสสติยอดเยี่ยมกว่าบรรดาการเจริญกรรมฐานทั้งหลาย เพราะพุทธานุสสติให้ผลานิสงส์มากมายแก่ผู้ปฏิบัติ เช่น ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ การบังเกิดในเทวโลก ความมั่งคั่งแห่งโภคทรัพย์สมบัติ และการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 เป็นต้น⁶

4 Ap II 604-605.20-21 = ชุ.อป. 33/174/387

5 AN III: 285 = อง.ฉก. 22/281/317;

Mp II: 20-21 = อง.เอกก. 13/638-639; Vism: 198 = วิสุทธิ. 1/252

6 36. มม กมฺมํ ปกิตฺเตนฺโต อิทํ วณฺํ อพฺรวิ:

ภาเวหิ พุทฺธานุสฺสตี ภาวนานํ อนุตฺตรํ ฯ

นอกจากนี้จะมีระบุไว้ในอรรถกถาอธิบายนิกายต่าง ๆ ว่า การเจริญพุทธานุสสติสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคผลหลายระดับตั้งแต่พระโสดาบันจนกระทั่งถึงพระอรหันต์⁷ การบรรลุมรรคผลดังกล่าวเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในทุติยนาถสูตรว่า พุทธานุสสติเป็นกรรมฐานที่สามารถกำจัดกิเลสได้ทั้ง 3 อย่าง คือ ราคะ โทสะ และโมหะ มีผลให้จิตของผู้ปฏิบัติแน่วแน่ กายสงบระงับ และเป็นสุข⁸

นอกจากนี้ พุทธานุสสติยังเป็นกรรมฐานที่เกื้อกูลต่อกรรมฐานตัวอื่นๆ คัมภีร์มโนรธปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกายระบุว่า ขณะที่ภิกษุเจริญอสุภกรรมฐาน จิตเริ่มไม่แช่มชื่น เกิดความเอือมระอา ไม่สามารถหยุดนิ่งได้ เมื่อท่านละการเจริญอสุภกรรมฐานแล้วมาระลึกถึงโลกียคุณและโลกุตตรคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จิตของท่านจึงได้กลับมามี

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

37. อิมํ สติ ภาวยิตฺวา ปุริยสุสฺสि มานลํ

ตีสกปฺปสฺสสุทฺธานิ เทวโลกิ รมิสฺสสุสฺสิ ฯ

38. อสํติภฺยตฺตํ เทวินฺโท เทวราชํ กริสฺสสุสฺสิ

สสุสฺสสุทฺตํ จกฺกตฺตํ ราชาวสุสฺสิ ภาวิสฺสสุสฺสิ ฯ

39. ปเทสฺสวชฺชํ วิปุลํ คณฺณนาโต อสงฺขิยํ

อนุโณสุสฺสิ ตํ สพุพฺพุ พุทฺธานุสฺสตียา ผลํ ฯ

40. ภาวาภเว สํสฺสรวโต มหาโภคํ ลภิสฺสสุสฺสิ

โภเค เต ชฺชนตา นตฺถิ พุทฺธานุสฺสตียา ผลํ ฯ

52. ปฏิสมฺภิตา จตฺตสฺส วิโมกฺขาปิ จ อภฺยัสสเม

ฉฬภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา กตํ พุทฺธสฺส สาสนฺนตฺติ ฯ

(Ap I: 36-52 = ชุ.อป. 32/98-99)

7 J I: 97 = ชุ.ชา.เอกก.อ. 28/178

8 AN III: 285 = อง.ฉก. 22/281/317

ว่าเริง ปราศจากนิรณัน เมื่อย้อนกลับไปเจริญอสุภกรรมฐานอีกครั้ง ก็สามารถที่จะบรรลุอุปริยธรรม⁹ ด้วยความสำคัญของพุทธานุสสติ ดังกล่าวมานี้ จึงทำให้ถูกจัดเป็นกรรมฐานตัวแรกในจตุรารักษกรรมฐาน ซึ่งเป็นกรรมฐานที่เป็นบทฝึกสมาธิโดยย่อที่สำคัญที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากสำหรับพระภิกษุและพุทธบริษัทนักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ในประเทศแถบเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ เช่น ในประเทศศรีลังกา มีการเรียนการสอนจตุรกรรมฐานสำหรับสามเณรเตรียมบวชเป็นพระ¹⁰ และหลายวัดทางภาคเหนือของประเทศไทยใช้บทนี้ในการเจริญภาวนา ในพิธีกรรม หรือวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา¹¹

จตุรารักษกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่เป็นเครื่องปกป้อง ค้ำครอง หรือ รักษา 4 วิธี ประกอบด้วย พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุภานุสสติ และ มรณานุสสติ พระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ทั้งหลายได้แต่งคัมภีร์บาลีอธิบาย เนื้อหาของจตุรารักษกรรมฐาน เช่น พระธรรมสิริเถระ พระภิกษุชาว ศรีลังกาได้แต่งคัมภีร์เป็นคาถาบาลีอธิบายการเจริญอารักษกรรมฐาน 4 ชื่อว่า ขุททลิกขา¹² พระอัครธรรมเถระ พระภิกษุชาวเมียนมาร์ได้แต่ง คัมภีร์เป็นคาถาบาลี ชื่อว่า จตุรารักษาทีปนี¹³ และในประเทศกัมพูชา และประเทศไทยเชื่อว่า พระพุทธโฆสจารย์ พระอรรถาธการยผู้ยิ่งใหญ่ ในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5 ได้แต่งคัมภีร์เป็นคาถาบาลีสั้นๆ ชื่อว่า

9 Mp II: 20-21 = อง.เอกก.อ. 13/638-639

10 ข้อมูลจากการติดต่อส่วนตัวกับพระ Divulapelesse Wimalananda (กุมภาพันธ์ 2013)

11 วัดป่าแพ่ง (92-99), พระมหาไถ วชิรเมธี (2558: 232-241) และจากการติดต่อส่วนตัวกับพระภิกษุหลายรูปในหลายจังหวัดทางภาคเหนือของประเทศไทย เช่น เชียงใหม่ เชียงราย และน่าน เป็นต้น

12 Khuddas: 120-121

13 CSCD

จตุรารักขา¹⁴ หรือ พุทธา ตามชื่อที่ปรากฏในหนังสือสวดมนต์ฉบับภาคเหนือของประเทศไทย¹⁵ เป็นต้น เนื้อหา และรูปแบบการแต่งอธิบายของแต่ละฉบับมีความแตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นไปได้ว่าขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการใช้งาน และประเภทของผู้อ่าน หรือผู้ศึกษา

งานวิจัยนี้ศึกษาการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์บาลีที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักขา สาเหตุที่เลือกศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์นี้ เพราะนอกจากพุทธานุสสติเป็นเรื่องสำคัญดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ยังพบว่า มีเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาจำนวนหลายฉบับในประเทศไทยที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สำหรับผู้อ่าน ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ คือ (1) ตรวจชำระพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา แสดงเอกสารที่ใช้ศึกษาและวิธีการตรวจชำระคัมภีร์ นำเสนอเนื้อหาภาษาบาลีของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา และศึกษาลักษณะของเอกสารโบราณของคัมภีร์ (2) ค้นหาชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่งคัมภีร์ (3) สำนวนสถานที่แต่ง และการแพร่หลายของคัมภีร์ และ (4) ศึกษาเนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาว่า คนในยุคของคัมภีร์มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธานุสสติอย่างไร ความรู้และความเข้าใจนั้นมีความสอดคล้องตรงกันกับคำสอนที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก หรืออรรถกถาบาลีหรือไม่ ทั้งนี้ คาดว่างานวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการส่งเสริมความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับการเจริญพุทธานุสสติสำหรับนักวิจัย และนักวิชาการทั้งหลาย

14 Śrī Vāciśara (1983: 329-331)

15 ทวี เขื่อนแก้ว (2524: 218-221)

1. การตรวจชำระคัมภีร์

เนื่องจากคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาถูกคัดลอกสืบทอดต่อๆ กันมาเป็นระยะเวลายาวนาน จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่คำอ่านในคัมภีร์มีตัวสะกดบาลีคลาดเคลื่อนและไม่ถูกต้อง เพราะเหตุจากความพลั้งเผลอ บางประการของผู้จารบ้าง ความรู้ทางภาษาบาลีไม่ดีพอบ้าง ดังนั้นก่อนที่จะศึกษารายละเอียดต่างๆ ของคัมภีร์ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำการตรวจชำระคัมภีร์เพื่อให้ได้เนื้อหาคัมภีร์ที่มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด ด้วยเหตุที่งานวิจัยฉบับนี้มุ่งตรงไปที่การศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้เลือกทำการตรวจชำระเฉพาะส่วนของการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติเท่านั้น

1.1 เอกสารที่ใช้ศึกษา

เอกสารโบราณที่นำมาใช้ในการตรวจชำระคัมภีร์ฉบับปัจจุบันนี้มีจำนวน 5 ฉบับ โดยใช้เกณฑ์ในการคัดเลือกคือ เป็นเอกสารโบราณที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ สะดวกต่อการจัดหามาศึกษา และมีคำอ่านที่ชัดเจน ถูกต้อง และสมบูรณ์ เอกสารโบราณทั้งหมดเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ๙ แต่ละฉบับมีรายละเอียดดังนี้

Kh¹ ไบลานอักษรขอม ฉบับรองทรง หมายเลข 6659/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 38 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 ตัวอักษรมีความเป็นระเบียบสวยงาม ชัดเจน ง่ายต่อการอ่าน ไบลานผูกนี้มีการตรวจชำระคำอ่านบาลีใหม่โดยใช้ปากกาลบ หรือเขียนแก้ไขตัวสะกดให้ถูกต้องบ้าง เพิ่มเติม

คำอ่านบาลีบ้าง และบางแห่งที่คำอ่านในเอกสารโบราณแสดงการย่อข้อความด้วย ฯลฯ ผู้ตรวจทานได้เติมข้อความที่ย่อให้เต็มด้วยปากกาบ้าง

- Kh² โบราณอักษรขอม ฉบับรดน้ำดำเอก หมายเลข 10065/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย รัชกาลที่ 3 ตัวอักษรมีความเป็นระเบียบสวยงาม ชัดเจน อ่านง่าย เอกสารโบราณไม่มีร่องรอยการตรวจชำระหรือแก้ไขคำอ่านบาลีใหม่ เอกสารโบราณฉบับนี้ได้ผู้รวมกับคัมภีร์จตุรารักขาบาลี หมายเลข 10065/ข/1
- Kh³ โบราณอักษรขอม ฉบับทองทิบ หมายเลข 6863/จ/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง ลายมือเขียนสวยงาม และชัดเจน เอกสารโบราณฉบับนี้ไม่มีร่องรอยการตรวจชำระคัมภีร์ใหม่ในภายหลัง
- Kh⁴ โบราณอักษรขอม ฉบับล่องชาด หมายเลข 6674/ข/5 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง ลายมือเขียนชัดเจน โบราณผูกนี้มีการตรวจชำระคำอ่านบาลีใหม่โดยใช้หมึกปากกาเขียนแก้ไขคำอ่านบนเอกสารโบราณจำนวนหลายแห่ง เช่น มีการเพิ่มเติม และละคำ หรือประโยคบ้าง แก้ไขตัวอักษร หรือตัวสะกดบาลีบ้าง เป็นต้น
- Kh⁵ โบราณอักษรขอม ฉบับล่องชาด หมายเลข 3662/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 38 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) เอกสารโบราณดูเก่า แต่ลายมือเขียนชัดเจน พบว่าตัวอักษรและตัวสะกดภาษาบาลีถูกแก้ไขจำนวนหลายแห่ง

1.2 วิธีการตรวจชำระ

เพื่อให้ง่ายต่อการอ่าน และทำความเข้าใจเนื้อหาคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถา คัมภีร์ฉบับที่ตรวจชำระอยู่นี้จะไม่มีการย่อความภาษาบาลีแต่อย่างใด แหล่งคำอ่านที่ถูกคัดเลือกจะถูกวางไว้หลังคำว่า “so” ส่วนคำอ่านต่างอื่นๆ และแหล่งของคัมภีร์ของคำอ่านต่างเหล่านั้นจะถูกวางต่อกันเป็นลำดับไป เช่น so Kh¹⁻² Kh⁴; กายนิสฺสํ (Kh³); กานิสฺสํ (Kh⁵) อักษรย่อจะถูกแสดงตามลำดับของจำนวนเอกสารโบราณ คำอ่านที่ถูกคัดเลือกกว่าดีที่สุดจะถูกจัดวางไว้ในตัวเนื้อหาของคัมภีร์ที่ตรวจชำระเสร็จสมบูรณ์แล้ว ส่วนคำอ่านต่างอื่นๆ ทั้งถูกต้องหรือไม่ถูกต้องก็ตาม จะบันทึกไว้ในเชิงอรรถเพื่อแสดงให้เห็นคำอ่านบาลีดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่ในโบราณแต่ละฉบับ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อผู้มาศึกษาวิจัยเพิ่มเติม และเป็นการรักษาคำอ่านไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือคลาดเคลื่อนในภายหลัง

การคัดเลือกคำอ่านที่ดีที่สุดจะพิจารณาจากความถูกต้องของตัวสะกด ไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์ ในกรณีที่มีคำอ่านถูกต้องให้เลือกจำนวนหลายคำ การคัดเลือกคำอ่านจะพิจารณาจากจำนวนข้างมากและความน่าเชื่อถือของเอกสารโบราณเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น ในคาถาที่ 9 Norman (1993: 206-7) บันทึกไว้ว่า - ā + aCC - > - aCC- or āCC - (ปญฺญา + อสุส > ปญฺญสุส หรือ ปญฺญาสุส) คำทั้งสองคำนี้เป็นไปตามกฎของฉันทลักษณ์บาลี และเป็นคำอ่านที่ถูกต้องในการตรวจชำระ คำว่า “ปญฺญาสุส” ถูกคัดเลือกกว่าเป็นคำอ่านที่ถูกต้องที่สุด เพราะในบรรดาเอกสารโบราณทั้ง 5 ฉบับ เอกสารโบราณจำนวน 3 ฉบับ (Kh¹⁻² Kh⁵) ยอมรับคำอ่านนี้ว่าถูกต้อง และจากการศึกษาายังแสดงให้เห็นอีกด้วยว่า เอกสารโบราณฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ เป็นเอกสารโบราณที่มีคำอ่าน

ที่ดีกว่าเอกสารโบราณฉบับ Kh³⁻⁴ (ดูรายละเอียดลักษณะของเอกสารโบราณด้านล่าง)

การแก้ไขคำอ่านจะทำในกรณีที่จำเป็นเท่านั้น คำอ่านที่แก้ไขแล้วจะถูกวางไว้ในตัวเนื้อหาหลักของคัมภีร์ และแสดงด้วยย่อว่า *em.* ที่เชิงอรรถ เช่น *em.* อสารถณญาณทูเถ (Kh¹⁻⁵) คำอ่านจะถูกแก้ไขด้วยเหตุผล 3 ประการ คือ (1) มีข้อผิดพลาดคลาดเคลื่อนอย่างชัดเจนในเรื่องไวยากรณ์บาลี และตัวสะกดที่สามารถจะแก้ไข และทำให้ถูกต้องตามหลักมาตรฐานสากลด้วยการตรวจสอบกับพระไตรปิฎก อรรถกถาบาลี คัมภีร์ปกรณ์วิเสสต่างๆ เช่น วิสุทธิมรรค พจนานุกรมบาลี และผลงานทางด้านบาลีไวยากรณ์ต่างๆ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น คำว่า “สภาคติ” แก้เป็น “ภาสติ” และคำว่า “อิจุเจเต เมตตาทกมมฏฐาน” แก้เป็น “อิจุเจตฺ เมตตาทกมมฏฐาน” (2) คำอ่านจะถูกแก้ไขเมื่อไม่ถูกต้องตามหลักชั้นหลักษ์ เช่น สระ อุ ในคำว่า “อนุ” (คาถาที่ 3) ถูกที่หะเป็น อุ เป็น “อนุ” และสระอุ ในคำว่า “ปฏิกุลานิ” (คาถาที่ 18) ถูกที่หะเป็น อุ เป็น “ปฏิกุลานิ” เพื่อที่จะรักษาบาทคาถาปกติของปฏฐายาวตรฉันทที่พยางค์ที่ 2-4 จะต้องไม่เป็น ~ ~ ~ หรือ ~ ~ -¹⁶ (3) ประการสุดท้าย คำอ่านจะถูกแก้ไขเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทที่มีอยู่ เช่น คำว่า “ปญจ” (ห้า) แก้เป็น “ปณฺณรส” (สิบห้า) เพราะคัมภีร์กล่าวชัดเจนว่าจรรณมี 15 ประการ¹⁷ คำว่า “คนฺธภูโต” (เป็นเหมือนกลิ่น) ในคาถาที่ 22 แก้เป็น “คนฺธฏฺภูโต” (เป็นเหมือนผี) เพื่อให้มีความหมายตรงกับบริบทที่ว่าด้วยการเจริญอุสภกาวนาว่าด้วยเรื่องสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น

16 Warder (1967: 174)

17 สีสาทิจรณนิ จาติ ปาติโมกขสัรวาทินิ ปณฺณรสนิ จรณนิ ฯ วุตฺตํ หิ สีสสัรวินิหุทฺธิยสัรวโร จ มตฺตตณฺณตฺตา ชาคริยานุโยโค สทฺธธา นิโรตฺตปฺปพฺพสุตฺตตฺตํ ปฺรทุกโมเจว สติ มติ จ จตฺตาริขุณฺณานินิ ตานิมานินิ ปณฺณรส ธมฺมจรณานิ ชณฺณวาติ ฯ

1.3 เนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

จตุรารักขาอฏฐกถา¹⁸

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

1. พุทธานุสสติ เมตฺตา จ	อสุภํ มรณสฺสติ
อิตฺติ อีมา ¹⁹ จตุรารักขา	ภิกฺขุ ภาเวยฺย สีลวา ²⁰ ฯ
2. อนนฺตวิตุถารคฺคณฺ ²¹	คฺคณฺโตนุสฺสรํ มุนี
ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ	พุทฺธานุสฺสติมาทิตฺโต ฯ
3. สวาสนเน กิเลเส โส	เอโก สพุเพ นิฆาภฺย
อหุ ²² สฺสพฺพสฺสเนตฺตานโน	ปฺปฺชานญฺจ สทวารโห ฯ
4. สพุพฺพกาลคเต ฆมฺเม	สพุเพ สมฺมา สยํ มุนี
สพุพฺพกาเรน พุชฺฌิตฺวา	เอโก สพุพฺพญฺตํ คโต ฯ
5. วิปฺสฺสนาพิริชฺชาหิ	สีลาทิจรณฺเห จ
สุสมิทฺเทหิ สมฺปนฺโน	คคณาภฺหิ ²³ นายโก ฯ

18 *em.* พระอฏฐกถาจตุรารักขา ปริปัญณา นิฏฐิตา (Kh¹ Kh⁵); พระอฏฐกถา-
จตุรารักขา ปริปัญณฺ แล (Kh²⁻⁴)

19 *em.* อิตฺติมา (Kh¹⁻⁵)

คำว่า “อิตฺติ อีมา” นำมาจากคัมภีร์จตุรารักขาฉบับสิงหลซึ่งถูกบันทึกอยู่ใน
ภาคผนวกของหนังสือ “Maha Pirit Pota” (Sri Vācissara 1983: 329)
สำหรับปฏฐยวັตรโบริกณ พบบ่อยครั้งว่า พยางค์สั้น 2 พยางค์ถูกใช้แทนที่
คำที่มีพยางค์ยาว 1 พยางค์ (Warder 1967: 214)

20 *so* Kh¹ Kh⁵; สีลวา (Kh²⁻⁴)

21 *em.* อนนฺตวิฏฺฐารคฺคณฺ (Kh¹⁻⁵)

22 *em.* อหุ (Kh¹⁻⁵)

23 *em.* คคณาภฺหิ (Kh¹⁻⁵)

6. สมมา²⁴ คโต สุกณฺฐานํ อโมฆวจโน จ โส
 ติวิสสุสาปิ โลกสุส ภาตา นีรวเสสโต ฯ
7. อเนเกหิ कुणेमेहि สพุพสตุตฺตโม อหุ
 อเนเกหิ อุปาเยหิ นรทมฺเม ทเมสิ จ ฯ
8. เอโก สพุพสฺส โลกสุส สพุพอตฺถานุสาสโก
 ภาคฺยอิสฺสิริยาทีนํ²⁵ คุณานํ ปรมิ นิธิ ฯ
9. ปญฺญาสุส²⁶ สพุพทมฺเมสุ กรุณา สพุพชนฺตุสุ
 อตฺตตฺถานํ ปตฺถานํ สาธิกา คุณเชฏฺฐิกา ฯ
10. ทยาย ปารมี จิตฺวา ปญฺญาตฺตานมฺหุริ
 อุทฺธิ สพุพทมฺเม จ ทยายญฺเฒ จ อุทฺธิ ฯ
11. ทิสฺสมาโนปิ ตาวสุส ฐปกาโย อจินฺตโย
 อสํวณฺณวาทุเร²⁷ ฐมฺมกาเย กถาว กาทิ ฯ
- พุทฺธานุสฺสติภาวนา สมตฺตา ฯ
12. อตฺตปฺปมา²⁸ สพุเพสํ สตฺตานํ สุขกามตํ
 ปสฺสิตฺวา กมโต เมตฺตํ สพุพสตุเตสุ ภาวเย ฯ
13. สุชี²⁹ ภาเวยฺยํ นิทฺกฺโข อหํ นิจฺจํ อหํ วีย
 หิตา จ เม สุชี³⁰ โหนฺตุ มชฺฌตา จถ เวรีโน ฯ

24 em. สมมา (Kh¹⁻⁵)

25 so Kh³ Kh⁵; อิสฺสิริยาทีนํ (Kh¹⁻² Kh⁴)

26 so Kh¹⁻² Kh⁵; ปญฺญาสุส (Kh³⁻⁴)

27 em. อสํวณฺณวาทุเร (Kh¹⁻⁵)

28 so Kh⁵; อตฺตปฺปมา (Kh¹⁻²); อตฺตปฺปมา (Kh³⁻⁴)

29 so Kh³ Kh⁵; สุชี (Kh¹⁻² Kh⁴)

30 so Kh¹⁻³ Kh⁵; สุชี (Kh⁴)

31 so $Kh^{1-2} Kh^5$; จรบุจ (Kh³⁻⁴)
 32 so $Kh^1 Kh^{3-5}$; รเซตุ (Kh²)
 33 *em.* ปฏิกูลานิ (Kh¹⁻⁵)
 34 so $Kh^{1-2} Kh^5$; ทวิโสทส (Kh³⁻⁴)
 35 so $Kh^{1-2} Kh^4$; กายนิสฺสตี (Kh³); กานิสฺสตี (Kh⁵)
 36 so $Kh^{1-2} Kh^{4-5}$; *ad.* ว (Kh³)
 37 *em.* ปกกจณฺทนิกา (Kh¹⁻⁵)

22. คณฺหภูโต³⁸ โรคฺภโต วณฺญโต สมฺมสุสโย³⁹
 อเตกฺโขติเชคฺจุโณ ปภินฺนุกฺกณฺอุปโมติ⁴⁰ ฯ
 อสฺสภานุสฺสติภาวนา ฯ
23. ปวตฺติปตฺตฺถาย สายุสนฺตติยา ขยํ
 ปฐฺปมาย สมฺปสฺสํ⁴¹ ภาวเย มรณฺสฺสตี ฯ
24. มหาสมฺปตฺติสมฺปตฺตา ยถา สตฺตา มตา อธิ
 ตถา อหํ มริสฺสามิ มรณํ มม เหสฺสตี ฯ
25. อุปตฺติยา สเหเวทํ มรณํ อาคตํ สทา
 มรณตฺถาย โอกาสํ วรโก วีย เอสฺตี ฯ
26. อีสํกํ อนิวดตฺตุนํ สตตํ คมนุสฺสํ⁴²
 ชีวิตํ อุทฺยา อตฺถํ สุริโย วีย ธาวติ⁴³ ฯ

38 em. คณฺหภูโต (Kh¹⁻⁵)

39 so Kh¹⁻² Kh⁵; สมฺมสุสโย (Kh³⁻⁴)

40 so Kh⁵; ปภินฺนุกฺกณฺอุปโมติ (Kh¹⁻²); ปติมนฺนุกฺกณฺอุปโมติ (Kh³⁻⁴)

41 so Kh⁵; สมฺปนฺนํ (Kh¹⁻⁴)

42 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; คมนุสฺสํ (Kh³)

43 so Kh¹⁻² Kh⁵; ad. สฺ สตฺตานนฺเตสฺส ปาณินิ

สฺชินโน ปุคฺคฺลา ภูตา อตฺตภาวคฺตา สียํ

ตถา อิตฺถิ ปฺมา เจว อนริยา อนริยาปิ จ

เทวา นรา อปายถา ตถา ทสฺทิสาสฺสจฺจติ ฯ

เมตฺตานุสฺสติภาวนา ฯ

อวิญฺญาณิสฺสํ นิภํ สวิญฺญาณาสฺสํ อิมํ

กายํ อสฺสภโต ปสฺสํ อสฺสภํ ภาวเย ยติ ฯ

27. วิชฺฐพฺพพฺพอุสฺสาวิ	ชลฺราชีปริกฺขยํ
สมาภูโกว ธิปฺ ตสฺส	สพฺพตฺถาปิ อวารีโย ฯ
28. สยสฺสปัญฺณณามิทฺธิ ⁴⁴ -	พฺพุทฺธิวฺทฺธ ⁴⁵ ชินฺทวฺยํ ฯ
สมาภูติ มรณํ ธิปฺ	กา ตฺ มาทิสฺเส กถา ฯ

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

วณฺณสนฺฐานคนฺธเหติ	อาสโยกาสโต ตถา
ปติภฺลานิ กาเย	กฺุณนิทฺธิ โสฬส ฯ
ปติตมฺหาปิ กฺุณปา	เชคฺจํ กายนิสฺสํ
อาธาโร ธิ สฺจ ติสฺส	กาเย ตฺ กฺุณเปภฺจํ
มิพฺเห กิมิว กาโยยํ	อสุจิมฺหิ สมนฺจํ
อนฺโต อสุจิสฺมฺปนฺน	ปฺณณเวจฺจกฺุณิ วีย ฯ
อสุจิสฺนฺนเต นิจํ	ยถา เมทกถาลิกา
นานากิมิภฺลวาทส	จกฺกจฺนฺทนิกา วีย ฯ
คนฺทภฺนฺโต โรคฺภฺนฺโต	วณฺณภฺนฺโต สมนฺสโย
อเตกฺกฺิณฺตฺติเชคฺจํ	ปภินฺนคฺุณปฺโปมติ ฯ

อสุภภาวนา ฯ

ปวาทธิปฺตฺลยาย	สายุสนฺตนิยา ขยํ
ปฺรปฺมาย สปฺส	ภาวเย มรณสฺสติ ฯ
มหาสมฺปตฺติสมฺปตา	ยถา สตฺตา มตฺตา อธิ
ตถา อหํ มริสฺสามิ	มรณํ มม เหสฺสติ ฯ
อุปฺตฺติยา สเหเวทํ	มรณํ อาคตํ สทา
มรณตฺถาย โอกาสํ	วฺธโก วีย เอสติ ฯ
อีสํ อนิวดตฺนํ	สตํ คมนฺสฺสํ
ชีวิตํ อุทฺยา อตฺถํ	สุริโย วีย ธาวติ ฯ (Kh ³⁻⁴)

44 so Kh¹⁻² Kh⁵; สยสตุถามปฺณณิทฺธิ (Kh³); สยสถามปฺณณิทฺธิ (Kh⁴)

45 so Kh¹⁻² Kh⁵; พฺพุทฺธิ- (Kh³); พฺพุทฺธิวฺทฺธ- (Kh⁴)

29. ปรจุยานนญจ เวกฺขยา พหิรชฺฌตฺตฺปทฺทวา⁴⁶
มรามาโร นิมิสฺสหา⁴⁷ มรมาโน อนฺนุชฌนฺติ ฯ
มรณานุสฺสตีภาวนา ฯ
30. ภาเวตฺวา จตฺตารกฺขา อวชฺเชยฺย อนนฺตรํ
มหาสํเวคฺวตฺถุนิ อญฺจ อตฺถิตวียีเย ฯ
31. ชาตี ชฺรพา พฺยาธิ จฺตี⁴⁸ อปายา⁴⁹
อตีตอปฺปตฺตกวมฺภูทุกฺขํ⁵⁰
อิทานิ อาหารคเวญฺจิ⁵¹ ทุกฺขํ⁵²
สํเวคฺวตฺถุนิ อิมานิ อญฺจ
32. ปาโต จ สายมฺปิ⁵³ เจว อิมํ วิธียี
อาเสวเต สตตฺตมตฺตตีตาทิลาสี⁵⁴
ปฺปโปติ โสตีวิปฺลลํ หตฺตปาริบนฺโถ⁵⁵

46 so Kh¹ Kh⁵; พาหิรขุณฺตปทุทฺธา (Kh²); พาหิรขุณฺตปทุทฺธา (Kh³⁻⁴)

47 so Kh¹⁻⁴; นิมนิตุสสามิ (Kh⁵)

48 so Kh^5 ; ৯৮ (Kh¹⁻²)

49 *em.* ๑ปาย (Kh¹ Kh⁵); ๑ปาย (Kh²)

50 *em.* อดีตมปปตตกรวทุกขํ (Kh^{1-2}); อดีตมปปตตกร- (Kh^2)

51 *em.* คเวลี (Kh¹⁻⁵)

แก้คำอ่านเป็น คเวฐจิ ตามฉบับสิงหล (Sri Vācissara 1983: 331) คำว่า “คเวฐิ” เป็นได้ทั้งคำกริยา และคำคุณนาม คำกริยาแปลว่า “แสวงหาแล้ว” และคำคุณนาม แปลว่า “ผู้แสวงหา” เป็นคำบาลีที่สามารถใช้ได้บริบทนี้ แต่ในที่นี้ เลือกใช้คำว่า “คเวฐฐิ” ซึ่งเป็นคำนามแปลว่า “การแสวงหา” เพราะเป็นคำที่แสดงหน้าที่ได้เหมาะสมกับบริบทมากกว่า

52 so $Kh^1 Kh^5$; -ທຸກໆ (Kh^2)

53 so $Kh^1 Kh^5$; สายปี (Kh^2)

54 *em.* สดตตตตหิตาภิลาลิ ($\text{Kh}^{1-2} \text{Kh}^5$)

55 *em.* -ปาริปณกิจ (Kh¹⁻²); -ปรีปณกิจ (Kh⁵)

เสฏฺฐจํ สฺขํ มุณีวิสิฏฺฐมตํ สฺขเณนาติ ฯ
นมามิ พุทฺธํ คุณสาครนุตํ
สตุตฺตา สทา โหนฺติ สฺขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนุโ
คจฺจนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ ฯ
นมามิ ธมฺมํ สฺคเตน เทสิตํ
สตุตฺตา สทา โหนฺติ สฺขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนุโ⁵⁶
คจฺจนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ⁵⁷ ฯ
นมามิ สํฆํ มุนิราชสาวกํ
สตุตฺตา สทา โหนฺติ สฺขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนุโ⁵⁸
คจฺจนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ ฯ
จตุรารักขา สมตฺตา ฯ

จตุสจฺจํ ทสฺสํ นาถํ นตฺวา สพุพคฺคณากรํ
จตุรารักขคาคานํ อตฺถิ สํวณฺณยิสฺสาหํ ฯ

ตตฺถ อารักขาติ สติเยว ฯ सा हि सुमकुदा ओगुमओपुप्लमगि-
ठावन्तं णन्तवत्तं सारथि विय । गुसलञ्च सा ओगुमओगुसलप्लमगिमुखावन्तं
जित्तस्सन्तानं आगच्छित्त्वा⁵⁹ गुसलञ्च सा⁶⁰ समुमा जरापेतुवा रक्खत्तीति
आरक्खा । यथा सति आरक्खसारथीति । सा तसविद्या । वृत्तं हि तसानुसुसतियेति ।

56 so Kh⁵; ทฺวคฺชนุโ (Kh¹⁻²)

57 so Kh⁵; ย่อ กาโย ชีฆญฺโถ ถึง มรณํ อหญฺจ ด้วย -ล- (Kh¹⁻²)

58 so Kh⁵; ทฺวคฺชนุโ (Kh¹⁻²)

59 em. आगच्छित्त्वा (Kh¹⁻² Kh⁵)

60 em. โส (Kh¹ Kh⁵); เส (Kh²)

อิธ ปน สพุพตถกมมกุญานวเสน จตฺตพฺพิธาว⁶¹ อธิปฺเปตา ฯ กิณฺจาปิ
เมตฺตา จตฺตพฺรหฺมวิหาริโน⁶² อิธ ปน สติสีเสน วุตฺตา ฯ

พฺพุธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
อิติ อีมา จตฺตารกฺขา ภิกฺขุ ภาเวยฺย สีลวา ฯ

ภิกฺขุ สํสารถยสีโล สทฺธปาปพฺพชิตฺโต ยติ⁶³ ฯ สีลวาติ⁶⁴ ปาติโมกฺข-
สํวรินฺทฺริยสํวราชีวปาริสฺสทฺธปจฺเจยฺยนินฺตฺตีสํชาตจตฺตปฺริสฺสทฺธสีลสมฺปนฺโน⁶⁵ฯ
พฺพุธานุสฺสตีติ สมฺมาสมฺพฺพุทฺธสฺส อรหาทีนวคฺคณานุสฺสรณํ⁶⁶ฯ เมตฺตา
จาติ หิตมฺชฺชเมตฺตาหิตสฺสเทสฺส เมตฺตาผรณกมฺมกุญฺจํ⁶⁷ฯ อสุภํ สกฺลสรีรา-
กิณฺณเกสฺสโลมาทิตฺตวตฺตีสาการาสฺสภปฏิญฺจมนฺตฺติการสํชาตํ อสุภานุสฺสติ ฯ
มรณสฺสตีติ เอกภวปริยนฺตํ มรณานุสฺสรณํ ฯ อิติ อีมา จตฺตารกฺขาสถฺยนิตา
จตฺตพฺพิธา อนุสฺสติโย ภาเวยฺย วณฺเณยฺย ปุณฺนปุณฺนํ⁶⁸ มนสิกรเยยฺย ฯ ตํ ภาเวตฺต-
กาเมน จตฺตปาริสฺสทฺธสีลํ วิสฺเสเตตฺวา⁶⁹ สปุปายจฺจุตฺตํคํ ปรีหริตฺวาปิ⁷⁰ฯ
ปรีหริตฺวตฺเตน⁷¹ อนุรูปเสนาสเน วิหริตฺวา จริยานุกุลํ กมฺมกุญฺจํ คเหตฺวา

61 so Kh⁵; จ (Kh¹⁻²)

62 so Kh¹⁻²; เมตฺตาทิจตฺตพฺรหฺมวิหาริโน (Kh⁵)

63 em. โยตี (Kh¹⁻² Kh⁵)

64 so Kh¹⁻² Kh⁵; om. มหาสํเวคฺวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต-สีล- (Kh³⁻⁴)

65 so Kh¹ Kh⁵; -ปจฺเจยฺย- (Kh²⁻⁴)

66 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; คฺคณานุสฺสรณํ (Kh³)

67 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; เมตฺตาผรณํ กมฺมกุญฺจํ (Kh³)

68 em. ปุณฺนปุณฺนํ (Kh¹ Kh³⁻⁴); ปุณฺนปุณฺนํ (Kh² Kh⁵)

69 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; วิสฺเสเตตฺวา (Kh³)

70 so Kh¹⁻⁴; ปรีหริตฺวาปิ (Kh⁵)

71 so Kh²⁻⁴; ปรีหริตฺวตฺเตน (Kh¹ Kh⁵)

อนนตวิตุถารคุณิ คุณโตนุสฺสํ มุนี⁷²

ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ พุทฺธานุสฺสตีมาทิตฺ ๕

ภิกฺขุ ปาปธมฺมทินฺนสึโล⁷³ โยติ พุทฺธิมา อตฺตโน สํกิลฺลสมลวิทฺชาพน-
ณานสมฺปนฺนาคโต ๕ อาทิตฺ ปถมเมว⁷⁴ อนนตวิตุถารคุณิ อนนตาทาส-
สทิสสปริมิตโลกธตฺตฺพรณกาตวิตุถารอสาธารณกาภาณาทิคฺชนคณยฺตุตํ
มุนี มุนิราช⁷⁵ คุณโต อรหaticุณโกฏฺฐาสโต อนุสฺสํ สติยารมฺมณกรณวเสน
ปนฺนปฺปนํ อนุสฺสสรนฺโต พุทฺธานุสฺสตี พุทฺธคุณารมฺมณสติกมฺมภูจํ⁷⁶
ภาเวยฺย อิตฺปิ โส ภควาติอาทินา⁷⁷ นเยน ภาเวยฺย อุปฺปาเทยฺย วธฺเมยฺย ๕
อิทานิ พุทฺธคุณานํ ภาวนาการํ ทสฺเสตฺมมารทํ⁷⁸ สวาสเนตฺยาทิตฺ ๕

สวาสเน กิลฺลเส โส เอโก สพุเพ นิฆาฏฺย

อหฺม สฺสพฺพทฺธสนฺตานิ ปุชฺชานญจ สทวารเห ๕

โส ภควา เอโก อทฺตโย ปโรปเทสฺรทิตฺ ๕ สวาสเน อมฺนาปกายวจี-
ปโยคสํชาตวาสนาโทสสทิตฺ สพุเพ กิลฺลเส ราคโทสาทิสกลทียทฺธ-
สทสฺสกิลฺลสมฺเห⁷⁹ นิฆาฏฺย มคฺคปฏฺฐาตฺติยา⁸⁰ สมฺมิตฺเตน⁸¹ อรหตฺต-
มคฺคภาณนํ นีรวเสสโต ฆาณฺเฏวาทา สฺสพฺพทฺธสนฺตานิ นีรวเสสกิลฺลสมล-

72 so Kh¹ Kh³⁻⁵; มุนิ (Kh²)

73 so Kh² Kh⁴; -ภินฺนสึโล (Kh¹ Kh⁵); ภินฺนสึโล (Kh³)

74 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; ปถมเมว (Kh³)

75 so Kh²⁻⁵; มุนิราช (Kh¹)

76 so Kh²⁻⁵; -กมฺมถานํ (Kh¹)

77 so Kh¹ Kh³⁻⁵; ภคฺติ- (Kh²)

78 so Kh¹⁻² Kh⁵; ทสฺเสตฺมมารทํ (Kh³⁻⁴)

79 em. ราคโทสาทิสกลทียธม- (Kh¹⁻² Kh⁵); ราคโทสาทิสกลทียธม- (Kh³⁻⁴)

80 so Kh¹⁻² Kh⁵; มคฺคปฏฺฐาตฺติโย (Kh³⁻⁴)

81 so Kh²⁻⁴; สมฺมิตฺเตน (Kh¹ Kh⁵)

วิโสธโนโต⁸² อติสเยน⁸³ ปริสุทฺธจิตตสนฺตานิ ฯ ปุชฺชานญจ ปจฺจยปุชฺชา-
ปฏิปตฺติปุชฺชานญจ สทา⁸⁴ สพุพกาลํ อรโห ยุตุตฺตฺวโป อหุ อโหสิ ยสฺมา
ตสฺมา อรหํ นาม ฯ

สพุพกาลคเต ฆมฺเม สพุเพ สมฺมา สยํ มฺนิ

สพุพกาเรน พุชฺฌิตฺวา เอโก สพุพญญตํ คโต ฯ

มฺนิ⁸⁵ สพุพญญ ฯ มฺนิ สพุพกาลคเต อตีตานาคตฺวตฺตมาน-
กาลตฺตยมฺปวตฺเต⁸⁶ สพุพฆมฺเม สํขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺติ-
สํชาเต สกเล เภยฺยมณฺฑเล สมฺมา อวิปริโต สยํ ปโรปเทสํ วินา สยมฺภเยว⁸⁷
สพุพกาเรน อนิจฺจาติลกฺขณรสปฏฺิเวธฺวเสน⁸⁸ สพุเพนากาเรน พุชฺฌิตฺวา
อนาวรณภาณน ปฏฺิวิชฺฌิตฺวา⁸⁹ เอโก อหฺตฺติโย สพุพญญตํ คโต สกฺลวตฺต-
ชานนภาณสํชาตํ สพุพญญภาวํ ยสฺมา อหฺคโต ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺโธ
นาม ฯ

วิปสุสนฺนาทิวฺชฺชาหิ⁹⁰

สีลาทิจรณฺหิ⁹¹ จ

สุสฺมิทฺเธหิ⁹² สมฺปนฺโน

คคณาภฺหิ⁹³ นายโก

82 so Kh¹⁻² Kh⁵; นีรวเสสสิส- (Kh³⁻⁴)

83 so Kh¹⁻² Kh⁵; อตฺติสเยน (Kh³⁻⁴)

84 so Kh¹⁻⁴; om. สทา (Kh⁵)

85 so Kh²⁻⁵; มฺนิ (Kh¹)

86 so Kh¹⁻² Kh⁵; -ปวตฺตตฺเต (Kh³⁻⁴)

87 so Kh²⁻⁵; สยมฺภเยว (Kh¹)

88 so Kh¹⁻² Kh⁵; -รสปฏฺิ- (Kh³⁻⁴)

89 so Kh⁵; ปฏฺิวิชฺฌิตฺวา (Kh¹⁻⁴)

90 so Kh¹ Kh³; วิปสุสนฺนาทิวฺชฺชาหิ (Kh² Kh⁴⁻⁵)

91 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; สีลาทิจรณฺหิ (Kh³)

92 so Kh¹⁻⁴; สุสฺมิทฺเธหิ (Kh⁵)

93 so Kh⁵; คคณาภฺหิ (Kh¹⁻² Kh⁴); คณคณาภฺหิ (Kh³)

นายโก ติโลกสุส นายกาจริโย มุนิราชา ฯ วิปัสสนาภิวิชชาหิตี
วิปัสสนาภาณาทิหิ วิปัสสนาภาณมโนมยิทธิภาณอิทธิวิธิภาณทิพพ-
โสธภาณปรเจโตปริยภาณ⁹⁴ ปุพเพนิวาสานุสสติภาณทิพพจกขุภาณ-
อาสวกขยภาณสังฆาตาทิ อญฺฐหิ วิชชาหิ⁹⁵ ฯ วุตฺตํ หิ วิปัสสนาภาณ-
มโนมยิทธิอิทธิปปเภโทปิ จ ทิพพโสธํ ปรสฺส เจโตปริยภาณํ ปุพเพ-
นิวาสานุคตญฺเภาณํ ทิพพจกขุ⁹⁶ อาสวกขโยติ เอตานิ ภาณานิ อิมานิ อญฺฐ
วิชชาอลักรนียานิ ฯ มุณิธมฺมเทหวิเสสโสภา คุณมชฺฌมเปตาติ⁹⁷ ฯ สीलทิ-
จฺรณหิ จาติ ปาติโมกฺขสงฺวราทีหิ⁹⁸ ปณฺณรสฺหิ⁹⁹ จรณหิ ฯ วุตฺตํ หิ สीलสงฺว-
รินฺทริยสงฺวโร จ มตฺตญฺเญตา ชาคริยานุโยโค สทฺธา หิโรตฺตปฺปพหุสฺสุตตฺตํ
ปรกุกโม เจว สติ มติ จ จตฺตาริขุณฺณานีติ ตานิมานีติ ปณฺณรสฺ¹⁰⁰ ธมฺม-
จรณานิ ชญฺเภาติ ฯ อิติ อิมานิ อญฺฐหิ วิชชาหิ อิมานิ จ ปณฺณรสฺหิ จรณ-
ธมฺเมหิ สฺสสมิทฺเตหิ อติสเยหิ สมิทฺเตหิ คคณฺเภาหิ อนนฺตาทากาสสทิสฺเสหิ
สมฺปนฺโน ปริปฺนฺโน ยสมฺมา ตสมฺมา วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน นาม อโหสิ ฯ

สมฺมา คโต สฺกณฺฐานํ¹⁰¹ อโมฆวจโน จ โส

ติวิธสุสาปิ โลกสุส ภาตา นิรวเสสโต ฯ

โส มุนิราชา สฺกณฺฐานํ นิพฺพานสงฺฆาตสฺสทฺธญฺจํ¹⁰² สมฺมา

94 so Kh¹⁻² Kh⁵; -ปรเจโตปริยภาณ- (Kh³⁻⁴)

95 so Kh³⁻⁴; วิชชาหิ (Kh¹⁻² Kh⁵)

96 em. ทิพพจกขุ (Kh¹⁻⁵)

97 so Kh²⁻⁴; คุณมชฺฌมเปตาติ (Kh¹ Kh⁵)

98 so Kh³⁻⁴; ปาติโมกฺข สงฺวราทีหิ (Kh¹⁻² Kh⁵)

99 so Kh¹⁻² Kh⁵; ปณฺณรสฺสหิ ตรงนี้ และต่อไป (Kh³⁻⁴)

100 em. ปญฺจ (Kh¹⁻⁵)

101 so Kh¹⁻² Kh⁵; สฺกณฺฐานํ ตรงนี้ และต่อไป (Kh³⁻⁴)

102 so Kh¹ Kh³ Kh⁵; สฺสทฺธญฺจํ (Kh² Kh⁴)

สาลีปฏิบัติยา¹⁰³ คโต ปตุโต ฯ อโมฆวจโน จ อตุจฺจวจโน นียานิก-
วจโน ยํ พุทฺโธ ภาสติ¹⁰⁴ วาจํ สพุพสตุตฺตานุกมฺปโก¹⁰⁵ ตํ สมฺมาปฏิปนฺโน จ
สพุพทุกฺขา ปมฺมุจฺจตีติ ฯ วุตฺตํ หิ ตสฺมา ภควา สุกโต นาม อโหสิ ฯ ติวริสฺสาปิ
โลกสุสฺสํ สุตฺตโลกโสภาสโลกสํขารโลกสํชาตสุสฺสํ โลกุตฺตยสุสฺสํ นีรวสฺสโต
นีรวสฺสเสน ฅาตา อเวทิตสฺมา โลกวิทู นาม อโหสิ ฯ

อนนเกหิ คฺโคณเมหิ¹⁰⁶ สพุพสตุตฺตโม อหุ

อนนเกหิ อุปาเยหิ¹⁰⁷ นรทมฺเม ทเมสิ จ ฯ

โส สากฺยสีโห อนนเกหิ¹⁰⁸ คฺโคณเมหิ ทสพลจตุเวสสารชฺชฅานาติกุณฺเณหิ¹⁰⁹
สพุพสตุตฺตโม¹¹⁰ ชตฺตียพฺรหฺมณฺเณทวพฺรหฺมานํ¹¹¹ สตุตฺตานํ อุตฺตโม
ตสฺมา อนุตฺตโร นาม อหุ อโหสิ ฯ อนนเกหิ อุปาเยหิ สณฺฑนฺธุสฺสาทีหิ
อุปาเยหิ นรทมฺเม อญฺเฐวาทโกณฺฑญฺญตฺตเถวาทิกเก ทมิตพฺพปฺริเส¹¹² มคฺคผล-
สมฺปาปนวเสน¹¹³ ทเมสิ จ สาเรสิ วิเนสิ ตสฺมา ปฺริสทมฺมสารถิ นาม อโหสิ ฯ

เอโก สพุพสุสฺสํ โลกสุสฺสํ สพุพอตฺถานุสาสโก

ภาคฺยอิสฺสิริยาทีนํ¹¹⁴ คฺคณานํ ปรมิ นินิ ฯ

103 so Kh⁵; สมาสาลีปฏิบัติ- (Kh¹⁻⁴)

104 em. สภาติ (Kh¹⁻⁵)

105 so Kh¹ Kh⁵; สพุพสตุตฺตานุกมฺปโก (Kh²⁻⁴)

106 so Kh¹⁻² Kh⁵; คฺโคณเมหิ (Kh³⁻⁴)

107 em. อุปาเยหิ (Kh¹⁻⁵)

108 so Kh¹⁻² Kh⁵; อนนเกหิ (Kh³⁻⁴)

109 so Kh¹ Kh⁵; จตุเวสสารชฺชฅานาติกุณฺเณหิ (Kh²⁻⁴)

110 so Kh²⁻⁴; สพุพสพุพสตุตฺตโม (Kh¹ Kh⁵)

111 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; -เทวพฺรหฺมานํ (Kh³)

112 so Kh¹⁻⁴; ทมฺมตพฺพปฺริเส (Kh⁵)

113 so Kh¹ Kh⁵; -สมฺปาปนวเสน (Kh²); -สปปิปปฺนวเสน (Kh³⁻⁴)

114 so Kh¹ Kh⁵; อิสฺสิริยาทีนํ (Kh²⁻⁴)

โส สพฺพญญฺ มฺนิ เอโก อสหาโย สพฺพสุตฺตํ โลกสุตฺตํ สกฺกสุตฺตํ กามโลกา-
ทิลอกสุตฺตํ สพฺพพชฺชชานุสสาโก สกฺกสุตฺตํ ทานสึลาทิกสุตฺตํ ภิญฺญชฺชมฺมิก-
สมฺปฺปายิกปรมตฺตสุตฺตํ อนุสสาสนกโร ตสฺมา เทวมนุสฺसानํ สตุถา นาม อโหสิ
ฯ ภาควยอิสฺสรียาทีนํ อปริมิตสมยสมฺปจิตฺตปฺปญฺญสพฺพโลกิสฺสรยสสิริอาทีนํ¹¹⁵
คุณานํ ปรมิ นิธิ อุตฺตมณินฺธานํ ตสฺมา ภควา นาม อโหสิ ฯ

ปญฺญาสุตฺตํ สพฺพธมฺเมสุ กุณฺหา สพฺพชนฺตฺสุ
อตุตฺตถานํ ปฺรตฺถานํ สาธิกา คุณเชฏฺฐจิกา ฯ

อสุตฺตํ มฺนิราชสุตฺตํ ปญฺญา สพฺพธมฺเมสุ ทุกฺขสจฺจาทิเกสุ สกฺกธมฺเมสุ
ทุกฺขปริชานนาทฺยาการเหหิ ปวตฺติตฺตํ ฯ อถวา ปญฺญา สพฺพญญฺตฺตวณฺโณ
สพฺพธมฺเมสุ สํขารวิการลฺกขณนิพฺพานปญฺญตฺตติสฺสาเตสุ นิรวเสธเบญฺย-
ธมฺเมสุ สลฺกขณรสาทิปฺปวิธวเสน ยถารุจี ปวตฺติตฺตํ ฯ กุณฺหา มหาคุณฺหา
สพฺพชนฺตฺสุ อปททฺวิปทาทิเกสุ สกฺกสตุเตสุ ทุกฺขาปนยนาการวเสน
ปวตฺติตฺตํ ฯ อสุตฺตํ มฺนิราชสุตฺตํ กุณฺหา ปญฺญาสํชาตานํ จุทฺธ¹¹⁶ พุทฺธ-
ญาณาทินํ สกฺกพุทฺธคุณานํ เชฏฺฐจิกา ปธานาอาทิปริยosanนฺตวาทอตุตฺตถานํ
สพฺพญญฺตฺตวณฺณาริยมคฺคผลานํ ปฺรตฺถานํ ปเรสํ เทวมนุสฺसानํ อนุปาท-
ปรีนิพฺพานนฺตานํ อตุถานํ สาธิกา สมฺปาปฺนทิวเสน นิปฺผาทิกา อเหตุํ ฯ

ทฺยาย ปารมี จิตฺวา ปญฺญายตฺตตานมฺพุทฺธิ
อุทฺธริ สพฺพธมฺเมสุ¹¹⁷ ทฺยายญฺเย จ อุทฺธริ ฯ

สพฺพโลกานุกมฺปกิ โลกนาถ ทฺยาย สกฺกสตุตฺตวิธยาย มหาคุณฺหา
สมฺมุสฺสาหิตมานโส ทานปารมิตานคฺคปารมิตานปรมตฺตปารมิตาทย
สมตฺติสปารมียิ จิตฺวา วิจินิตฺวา อุปจิตฺวา ปรีปฺุเรตฺวา ปญฺญาย
จตุราริยมคฺคญาณน สกฺกสํสารทุกฺขโต อตุถานํ อุทฺธริ ฯ ปญฺญาย

115 so Kh¹⁻² Kh⁵; -สมฺปจิตฺตปฺปญฺญสพฺพโลกสุตฺต- (Kh³⁻⁴)

116 so Kh⁵; จุทฺธ (Kh¹⁻⁴)

117 so Kh¹⁻² Kh⁵; สพฺพธมฺเม จ (Kh³⁻⁴)

สกลวตฺถุวิสเยน สพุพฺพณฺณุตตวาทเณน สพุพฺพมฺเม นีรวสเสธเยยฺยธฺมฺเม
อฺพุทฺธิตฺวา ปกาเสติ ๙ เทสนาภาณเณน วา กุสลาทิกขนฺธาทิธฺมฺเม จ อฺพุทฺธิ
เทสนาวเสน ปากเต อกาสิ ๙ ทยาย กรุณาย อญฺญาตโกณฺฑญฺญ-
เถรปมฺขญฺจารสพฺพหมโกฏฺฐาทโย¹¹⁸ อญฺเณ จ เทวมนุสฺสเส สํสาร์สาครโต¹¹⁹
อฺพุทฺธิตฺวา นิพฺพานปาเร ปติฏฺฐาเปติ¹²⁰ ๙

ทิสฺสสมาโนปี ตาวสฺส รุปกายโย อจินฺตโย
อสํสาร์ธณฺณวาทุเ¹²¹ ธมฺมกาเย กถาว กา ๙

อสฺส มุนีราชสฺส ทิสฺสสมาโน สมฺปจิตฺตกุสลมฺหานํ เทวมนุสฺसानํ
ปญฺญาเยมาโนรูปกาโยปี ตาว ทวตฺถีสมาหาปริสฺสทฺทณฺณอสีตฺยานุพฺพณฺณ-
พฺยามปภาเกตุมาลาทิอนนฺตาปริเมยฺยคฺคณสมฺพุทโย¹²² ปโสภิตो
พนฺธินิทฺติสฺสทฺทสฺสโรสํสาโต รูปกาโย รูปกายสฺส สมฺปตฺติปี ตาว อจินฺตโย
จิตฺตาวิสยาติกนฺตตาย จินฺติตฺตมสฺสกุณฺเญโย¹²³ ๙

อสํสาร์ธณฺณวาทุเ อินฺทริยปโรปริยตฺเต ญาณํ สตฺตฺตานํ อาสยานุสเย
ญาณํ ยมกปาฏิทฺธิเร ญาณํ มหากรุณาสมาปตฺติยา ญาณํ¹²⁴ สพุพฺพณฺณุต-
ตวาทเ อนาวรณฺณวาทุเ อิมฺเห สวาทเ อสํสาร์ธณฺเห จิ ภาณฺเห อฺพุทฺ-
ธมฺมิทฺเห ธมฺมกาเย ทสฺพลเวสาร์ชฺชจตฺตปฺปิสฺสมฺภิทาอญฺจารสาเวณิกพุทฺธ-
ธมฺมปฺปฏฺติอนนฺตาปริมาณคฺคณสมฺพุทโย¹²⁵ ป¹²⁶โสภิตสึลลสมาธิปญฺญาวิมฺตฺติ-

118 so Kh¹ Kh⁵; -โกณฺฑทิยเถร (Kh²); -โกณฺฑทฺธิยเถร (Kh³⁻⁴)

119 so Kh¹⁻² Kh⁵; สํสาร์สาครโต (Kh³⁻⁴)

120 so Kh¹⁻³ Kh⁵; ปฏฺฐาเปติ (Kh⁴)

121 em. อสํสาร์ธณฺ- (Kh¹⁻⁵)

122 so Kh¹⁻² Kh⁵; -พฺยวมปภาเกตุมาลาทิ- (Kh³⁻⁴)

123 so Kh¹ Kh⁵; -สกุณฺเญโย (Kh²⁻⁴)

124 so Kh¹⁻² Kh⁵; ญาณ (Kh³⁻⁴)

125 so Kh¹; -คฺคณสมฺพุทโย (Kh²⁻⁴); -สมฺพุทโย (Kh⁵)

126 so Kh¹⁻² Kh⁵; จ- (Kh³⁻⁴)

ฅาณาธิมฺมสรีโร กา กถาว กิ วุตตพฺพเมว สพฺพคุณานํ อสฺมาตสฺสาวโต ฯ
วฺตุตํ หิ

พฺพุโหปี พฺพุตฺตสฺส ภาณยุย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสฺมาโน
ชีเยถ¹²⁷ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตฺตสฺสาติ¹²⁸ ฯ
พฺพุธานุสฺสติภาวนา นิฏฺฐิตา ฯ

1.4 ลักษณะของเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารักขาอรรณภ

เอกสารใบลานทั้งห้าฉบับมีโครงสร้างการแต่งคัมภีร์เหมือนกัน คือ มีชื่อเรื่อง คำเริ่มต้น เนื้อหาทั้งหมดของคัมภีร์จตุรารักขา ข้อความอธิบาย ความหมายในคัมภีร์จตุรารักขา และบทสรุป เอกสารใบลานแต่ละฉบับ แสดงชื่อเรื่องที่ค่อนข้างเหมือนกัน มีแตกต่างกันเล็กน้อย คือ ใบลานฉบับ Kh²⁻⁴ แสดงชื่อเรื่องเหมือนกัน คือ “พระอฏฺฐกถาจตุรารักขาปริปุณฺณ แล” ขณะที่ใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh⁵ แสดงชื่อเรื่องว่า “พระอฏฺฐกถาจตุรารักขา ปริปุณฺณา นิฏฺฐิตา” ก่อนเริ่มเนื้อหาของคัมภีร์ ผู้แต่งได้แสดงความ นอบน้อมต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยคำว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” จำนวน 1 จบ ลักษณะคำเริ่มต้นเช่นนี้เป็นลักษณะทั่วไปของเอกสารใบลานที่จารด้วยภาษาบาลีที่จะต้องแสดงความเคารพ และนอบน้อมต่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนการแสดงบทธรรม ต่อจากนั้น ผู้แต่งได้แสดงเนื้อหาคัมภีร์จตุรารักขาทั้งหมดจำนวน 32 คาถา 29 คาถาแรกเป็นเรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 4 วิธี คือ พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุภานุสสติ และมรณานุสสติ ส่วน 3 คาถาที่เหลือเป็นเรื่องเกี่ยวกับ

127 so Kh¹ Kh⁵; ชีเยถ ตรงนี้ และต่อไป (Kh²⁻⁴)

128 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; ตถาคตฺตสฺสาติ (Kh³)

สิ่งที่ทำให้เกิดความสังเวช 8 ประการ (อฏฐ สัมเวทญฺญานิ) คือ เกิด (ชาติ) แก่ (ชรา) เจ็บ (พฺยาธิ) ตาย (มรณํ) อบาย (อปายา) วัฏฏทุกขีในอดีต วัฏฏทุกขีในอนาคต (อดีตอุปฺปตฺตกวัฏฏทุกขี) และทุกขีในการแสวงหาอาหาร (อาหารคเวฏฺฐิกิทุกขี)

โดยทั่วไป พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจะยกเพียง คำ วลี หรือ ข้อความ มาทำการอธิบายความหมายเท่านั้น การยกเอาคาถาทั้งหมด 32 คาถา ของคัมภีร์จตุรารักษามาวางไว้ก่อน แล้วจึงค่อยยกทีละคาถา มาอธิบายความหมาย เป็นลักษณะเฉพาะของคัมภีร์จตุรารักษาอรรถกถา สาเหตุที่ผู้แต่งประกอบคัมภีร์ในลักษณะนี้อาจเป็นแนวทางเพื่อแสดงว่า ท่านกำลังจะอธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักษาเฉพาะฉบับนี้ ไม่ใช่ ฉบับอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับจตุกรรมฐาน และเป็นไปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักษา ประกอบด้วยคาถาสั้นๆ เท่านั้น จึงสามารถที่จะนำเอาเนื้อหาทั้งหมด มาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนได้ ลักษณะโครงสร้างการแต่งเช่นนี้เหมือน ถูกออกแบบมาเพื่อเป็นแบบเรียนกรรมฐานสำหรับพระภิกษุและสามเณร

ส่วนหมายเหตุที่บันทึกไว้หน้าสุดท้ายของเอกสารใบลานทั้ง 5 ฉบับ ระบุไว้เป็นภาษาบาลีเหมือนกันว่า

ญาณมฺกฺลเถเรณ วีรจิตฺเตน ธมฺมา จตุรารุขาคาถาณํ
อตุลสํมณฺณา กตา ฯ อิติ จตุรารุขาคาถาตุณฺณนา สมตฺตา ฯ
นิพฺพานปจฺจโย โหตุ ฯ

พระญาณมงคลเถระผู้มีจิตอันอาจหาญ (และ) มีปัญญา ได้ทำการ
พรรณนาเนื้อความของคาถาจตุรารักษาแล้ว ฯ การพรรณนา
เนื้อความของคาถาจตุรารักษาจบแล้วด้วยประการฉะนี้ ฯ (ขอผล
แห่งการแต่งคัมภีร์นี้) จงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานเทอญ ฯ

คำอ่านที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาแสดงให้เห็นว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ ถูกคัดลอกมาจากต้นฉบับที่แตกต่างกันจากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ ทั้งนี้สังเกตได้จากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ แสดงข้อผิดพลาดโดยการเพิ่มเติมข้อความบาลีเป็นจำนวนมากหลังคำว่า “สุริโย วีย ธาวติ” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ ไม่มีการเพิ่มเติมข้อความแต่อย่างใด นอกจากนี้ยังพบว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ มีข้อความจำนวนมากขาดหายไประหว่างคำว่า “มหาสัเวควตฺถุณี” และ “สึล-” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงข้อความครบถ้วนและยังพบอีกว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ มีคำอ่านบาลีที่แตกต่างจากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ จำนวนหลายแห่ง ตัวอย่างเช่น ในคาถาที่ 9 เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “ปญฺญาสุส” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ ใช้คำว่า “ปญฺญาสุส” และในคาถาที่ 28 เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “สยสฺสปัญฺณณามิทฺธิ” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh³ และ Kh⁴ ใช้คำว่า “สยสฺสตุฏฺถามปัญฺณณิทฺธิ” และ “สยสฺสถามปัญฺณณิทฺธิ” ตามลำดับ

บรรดาเอกสารใบลานทั้ง 5 ฉบับ เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ ที่สร้างโดย พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) เป็นฉบับที่มีคำอ่านดีที่สุดด้วยเหตุผล 4 ประการ คือ (1) มีตัวสะกดที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนน้อยกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ เช่น ฉบับ Kh⁵ สะกดว่า “ปฏฺวิชิตฺวา” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ สะกดว่า “ปฏฺวิชิตฺวา” ฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “จุฑุส” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “จุฑุสสุส” และฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “นิทาสมสมเย” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “นิทุธามสมเย” เป็นต้น (2) บางแห่งเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ เป็นเอกสารใบลานฉบับเดียวที่แสดงคำอ่านบาลีที่ถูกต้องและเหมาะสม เช่น ในคาถาที่ 23 เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “สมฺปสุส” (เห็นอยู่) ซึ่งเป็นคำที่ถูกต้อง

เพราะแสดงความหมายสอดคล้องกับบริบทที่มีอยู่ ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านที่ไม่ถูกต้องว่า “สมฺปนฺน” (ประกอบพร้อมด้วย) และในคาถาที่ 31 เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “จุตี” (ตาย) ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายเข้ากันกับบริบทที่มีอยู่ ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านว่า “จตุ” (สี่) ซึ่งเป็นคนละความหมาย (3) คำอ่านบาลีของเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ รักษาภวของบาลีไวยากรณ์อย่างเข้มงวดมากกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ เช่น ฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านที่ถูกต้องว่า “อสนฺชานนฺตา ปุริสา” ขณะที่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “อสนฺชานนฺโต ปุริสา” และฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านที่ถูกต้องว่า “สรีโรโต พหิปตติ สตุตา หตุเถน จุปฺตุมฺปิ น อิจฺฉนฺติ” (สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาแม้ที่จะตะต้องสิ่งที่ตกออกมาจากสรีระแม้ด้วยมือ) ขณะที่ฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านที่คลาดเคลื่อนว่า “สรีโรโต พหิปตติมตุตา สตุตา หตุเถน จุปฺตุมฺปิ น อิจฺฉนฺติ” (สัตว์ทั้งหลายที่สักว่าตกออกมาจากสรีระย่อมไม่ปรารถนาแม้ที่จะตะต้องด้วยมือ) และ (5) ประการสุดท้าย คำอ่านในเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ โดยมากเป็นไปตามกฎของคณะฉันท เช่น ฉบับ Kh⁵ เลือกใช้คำว่า “คเหตุวาน” แทนที่คำว่า “คเหตุวา” ตามฉบับ Kh¹⁻⁴ เพื่อเพิ่มเติมให้ครบ 8 พยางค์ตามหลักของปฏฐยาวัตรฉันท เป็นต้น

นอกเหนือจากเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ แล้ว เอกสารใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh² เป็นเอกสารใบลานที่แสดงคำอ่านบาลีที่ดีเช่นกัน คำอ่านส่วนใหญ่ของฉบับ Kh¹ และ Kh² ตรงกันกับคำอ่านของฉบับ Kh⁵ มีเพียงบางแห่งเท่านั้นที่มีตัวสะกดผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบคำอ่านระหว่างเอกสารใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh² พบว่า คำอ่านบาลีในเอกสารใบลานฉบับ Kh² ที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 3 มีข้อผิดพลาดมากกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹ ที่สร้างโดย

พระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1

โดยภาพรวม เอกสารโบราณฉบับ Kh^{1-2} และ Kh^5 แสดงคำอ่านที่ดีกว่าเอกสารโบราณฉบับ Kh^{3-4} ซึ่งมีตัวสะกด และข้อผิดพลาดมากมาย อันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้จารคัมภีร์ แต่อย่างไรก็ตาม มีบางแห่งที่เอกสารโบราณฉบับ Kh^{3-4} แสดงคำอ่านที่ดีกว่าฉบับ Kh^{1-2} และ Kh^5 เช่น เอกสารโบราณฉบับ Kh^3 และ Kh^4 แสดงคำอ่านที่ถูกต้องตามหลักบาลีไวยากรณ์ว่า “ปาติโมกฺขสํวราทีหิ ปณฺณรสนฺหิ จรณฺเหหิ” ขณะที่ฉบับ Kh^{1-2} และ Kh^5 ใช้คำว่า “ปาติโมกฺขํ สํวราทีหิ ปณฺณรสนฺหิ จรณฺเหหิ” และฉบับ Kh^{3-4} แสดงคำอ่านว่า “วิฑฺฒาหิ” ซึ่งเป็นคำอ่านที่เหมาะสมกว่าคำว่า “วิชาหิ” ที่มีอยู่ในฉบับ Kh^{1-2} และ Kh^5 เป็นต้น ดังนั้นแม้ว่าเอกสารโบราณฉบับ Kh^3 และ Kh^4 มีตัวสะกด หรือข้อผิดพลาดมาก แต่ก็มีความจำเป็นที่จะต้องใช้อักษรโบราณเหล่านี้ในการตรวจชำระคัมภีร์เพื่อให้ได้เนื้อหา คัมภีร์ที่มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด

โดยสรุป เอกสารโบราณที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ หรือผู้มียศถาบรรดาศักดิ์มีความละเอียด ประณีต และถูกต้องมากกว่าเอกสารโบราณที่สร้างโดยสามัญชนทั่วไป การใช้เอกสารโบราณจำนวนมากฉบับในการตรวจชำระคัมภีร์เป็นสิ่งที่มีความจำเป็นเป็นอย่างยิ่ง เพราะยังใช้เอกสารโบราณที่หลากหลายมากฉบับเท่าใด ยิ่งทำให้สามารถเลือกคำอ่านที่ใกล้เคียงกับคำอ่านดั้งเดิมมากขึ้นเท่านั้น

2. ผู้แต่ง และสมัยที่แต่งคัมภีร์

หมายเหตุที่ถูกลบทิ้งที่หน้าสุดท้ายของเอกสารโบราณทั้ง 5 ฉบับ ที่นำมาศึกษาข้างต้นระบุอย่างชัดเจนว่า พระเถระ ชื่อว่า พระญาณมงคล

เป็นผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักษารรกกถา แต่เอกสารโบราณเหล่านั้นไม่ได้ระบุถึงวันเดือนปีที่แต่ง จากการสำรวจใบตรารายการคัมภีร์โบราณจตุรารักษารรกกถาทั้งหมดที่ถูกบันทึกโดยเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ พบว่า คัมภีร์โบราณจตุรารักษารรกกถาสร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 ซึ่งครองราชย์อยู่ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1782-1809¹²⁹ ดังนั้นเบื้องต้นจึงสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาแต่งก่อนปี ค.ศ. 1782

จากการสำรวจรายการวรรณคดีบาลีต่างๆ ที่แต่งในประเทศแถบเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์พบว่า มีการอ้างอิงชื่อคัมภีร์จตุรารักษารรกกถาในคัมภีร์คันทรวงศ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งโดยท่านนันทปัญญาวจารย์ พระภิกษุชาวเมียนมาร์ คัมภีร์คันทรวงศ์แสดงประวัติศาสตร์สั้นๆ เชื่อมโยงเกี่ยวกับจุดกำเนิด และวิวัฒนาการของวรรณคดีบาลีต่างๆ ในเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์ เช่น พระไตรปิฎก อรกกถา ฎีกา และวรรณคดีบาลีนอกพระไตรปิฎกสมัยใหม่อื่นๆ คัมภีร์คันทรวงศ์ระบุว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาเป็นหนึ่งใน 40 คัมภีร์ปกรณ์ที่อาจารย์ทั้งหลายแต่ละท่านในเกาะลังกาเป็นต้น แต่งขึ้นตามความรู้ของตนเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพระศาสนา และเพื่อความดำรงมั่นของพระสัทธรรม¹³⁰ ยังไม่มีความแน่ชัดว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาที่กล่าวถึงในคัมภีร์คันทรวงศ์จะเป็นฉบับเดียวกันกับฉบับที่กำลังศึกษาอยู่หรือไม่ หากว่าเป็นฉบับเดียวกัน คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาจะต้องแต่งก่อนคัมภีร์คันทรวงศ์อย่างแน่นอน นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นไม่ตรงกันเรื่องอายุของคัมภีร์คันทรวงศ์

129 กรมศิลปากร (2560: 113)

130 จตุราถนวารสูตร อฏฐกถา ... จตุรารกขาย อฏฐกถา สทฺทตฺตปิฎกนสฺสนวฎฺฐิกา จาติ อิมานิ จตฺตาฬีสกฺกณานิ อตฺตโน มติยา สาสนนสฺส ชุตฺติยา จ สทฺธมฺมสฺส จิตฺติยา จ ลุงกาที่ปาทีสุ วิสุตฺตํ อจฺริเยหิ กตานิ (Minayeff 1886: 75)

แต่ท่าน Bharat Singh Upadhyaya แสดงข้อมูลที่มีเหตุผลว่า คัมภีร์คันถวงศ์ต้องแต่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 17 เพราะคัมภีร์ได้อ้างถึงคัมภีร์กายวิโรธิกาซึ่งแต่งในคริสต์ศตวรรษที่ 17¹³¹ จากข้อมูลทั้งหมดข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาแต่งในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ขึ้นไป

3. สถานที่แต่ง และการแพร่หลายของคัมภีร์

ท่าน Saddhātissa ระบุว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถามีต้นกำเนิดมาจากประเทศกัมพูชา¹³² แต่จากการศึกษา ยังไม่พบเอกสารโบราณคัมภีร์นี้ในประเทศกัมพูชา แต่กลับพบว่า มีเอกสารโบราณจำนวนหลายฉบับถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ และพระอารามหลวงต่างๆ ที่สำคัญในประเทศไทย เช่น หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ได้เก็บรักษาคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาฉบับที่ศึกษาอยู่นี้ จำนวน 8 ฉบับ คือ

1. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์
เลขที่ 3662/ข/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องชาด
สร้างโดยพระยาศรีสุนทรเทพ (เพ็ง)
2. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 4535/ค/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
สร้างโดยพระยาพิศาลสุตผล ในปี 2411
3. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 5124/ข/2, 4 จำนวน 2 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องทิพย์

131 อ้างถึงใน Bimalendra Kumar (1992: 5-6)

132 Saddhātissa (1990: 93)

4. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6674/ข/5 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับลงชาด
5. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6863/จ/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
6. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 10065/ก จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับรดน้ำ
คำเอก ไม่ประทับเงาแดงลายดุน สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย
รัชกาลที่ 3 คัมภีร์รวมอยู่กับจตุรารทวารวชิราวุธ เลขที่ 10065/ข/1
7. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6659/ข/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับรองทรง
สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย รัชกาลที่ 1
8. พระจตุรารทวารวชิราวุธ
เลขที่ 13983/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
ไม่ประทับลายรดน้ำคำ

นอกจากนี้ยังพบเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถา
หมายเลข 349 จำนวน 1 ผูก ถูกจารด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี เก็บรักษา
ที่หอสมุดแห่งชาติ ปารีส ประเทศฝรั่งเศส¹³³

มีข้อน่าสังเกตว่า เอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถาที่พบ
ทั้งหมดจารด้วยอักษรขอม และส่วนมากเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ
และวัดหลวงต่างๆ ที่สำคัญในประเทศไทย และพบคัมภีร์ใบลาน 2 ฉบับ
สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 และ รัชกาลที่ 3 แสดงให้เห็นว่า
ใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถาอาจเป็นหนึ่งในคัมภีร์บาลีทั้งหลายที่
พระมหากษัตริย์ไทยในอดีตให้คนไปรวบรวมมาจากสถานที่ต่างๆ แล้ว

133 Cabaton (1980: 73)

สั่งให้คัดลอกเพื่อเก็บรักษา ใช้งาน หรือถวายแด่วัดวาอารามต่างๆ ที่สำคัญในสมัยของพระองค์ จากการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยพบว่า หลังจากที่พระเจ้าตากสินมหาราชผู้ครองราชย์อยู่ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1768-1782¹³⁴ รัชชนะเมียนมาร์พระองค์เกรงว่า การเผาผลาญทำลายล้างบ้านเมือง และวัดวาอารามต่างๆ ไปเป็นจำนวนมากระหว่างที่ทำศึกสงครามกับเมียนมาร์ จะเป็นเหตุให้คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาสูญหายไป พระองค์จึงรับสั่งให้พระราชาคณะ คือ พระเทพกวี ออกไปสืบหาต้นฉบับคัมภีร์บาลีต่างๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ณ ประเทศกัมพูชา และสถานที่อื่นๆ มารวบรวมเก็บรักษาไว้¹³⁵ ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาที่พบในประเทศไทยนำมาจากประเทศกัมพูชา

โดยสรุป เป็นไปได้ว่า คัมภีร์นี้แต่งในประเทศกัมพูชา แล้วนำเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย ความนิยมในการคัดลอกคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาในยุคต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (สมัยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3) แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะฟื้นฟู และรักษาคำสอนในพระพุทธศาสนาหลังจากผ่านพ้นสงครามกับเมียนมาร์ และยังเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจในการศึกษา เรียนรู้ และปฏิบัติธรรมแบบจตุกรรมฐานในยุคนั้นด้วย

4. เนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

4.1 ความเป็นมาและพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา

ก่อนศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจคำอธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาง่ายขึ้น

134 กรมศิลปากร (2560: 107)

135 สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (2556: 120)

จะได้กล่าวสรุปถึงความเป็นมาและวิธีการเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์ จตุรารักขาโดยย่อ

ดังได้กล่าวมาข้างต้น คัมภีร์จตุรารักขาแต่งด้วยคาถาบาลีสั้นๆ จำนวนทั้งหมด 32 คาถา 29 คาถาแรก ว่าด้วยเรื่องการเจริญกรรมฐาน 4 วิธี คือ พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุภานุสสติ และมรณานุสสติ 3 คาถาสุดท้ายเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งทำให้เกิดความสังเวช 8 ประการ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อบาย วัฏฏทุกขีในอดีต วัฏฏทุกขีในอนาคต และทุกข์ ในการแสวงหาอาหาร ยังไม่มีการระบุแน่ชัดถึงชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่ง คัมภีร์จตุรารักขา แต่ในประเทศไทยและประเทศกัมพูชาเชื่อว่า คัมภีร์นี้ แต่งโดยพระพุทโธโสภาจารย์ พระอรรธกถาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในช่วง ราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5¹³⁶ ความเชื่อนี้ค่อนข้างมีเหตุผล เพราะเนื้อหา และรูปแบบการแต่งคัมภีร์จตุรารักขามีลักษณะที่คล้ายคลึงกับสำนวน การแต่งของพระพุทโธโสภาจารย์ แต่อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจรายชื่อวรรณคดีบาลีทั้งหมดที่เป็นผลงานแปล และเรียบเรียงของพระพุทโธโสภาจารย์ที่ถูกรวบรวมโดยท่าน Malalasekera ไม่พบชื่อคัมภีร์จตุรารักขา¹³⁷ ดังนั้นจึงยังไม่สามารถสรุปได้ทันทีว่า ท่านเป็นผู้แต่งคัมภีร์นี้

จากการเปรียบเทียบคาถาของคัมภีร์จตุรารักขากับคาถาที่มีในวรรณคดีบาลีอื่นๆ พบว่าคาถาที่ 11 ของคัมภีร์จตุรารักขาปรากฏอยู่ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์¹³⁸ ซึ่งเป็นวรรณคดีบาลีไวยากรณ์ที่แต่งโดย พระอัครวงศาจารย์ พระภิกษุชาวเมียนมาร์ เมื่อปี ค.ศ. 1154 คัมภีร์

136 Saddhātissa (1990: 92)

137 Malalasekera (1928: 94-98)

138 *ทิสฺสฺมาโนปี ตาวสฺส รุปกาโย อจินฺติโย*
อสาธารณณญาณุเจ ธมฺมกาเย กถาว กาคิ
(Sadd I: 77 = นีติ.ปท. 269)

ศัพท์นี้ตีปกรณเป็นคัมภีร์อธิบายไวยากรณ์บาลีในพระไตรปิฎก อรรถกถา
ฎีกา และคัมภีร์ปกรณวิเสสอื่นๆ แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์จตุรารักขาถูกแต่งขึ้น
ก่อนปี ค.ศ. 1154 จากการศึกษาดังกล่าวพบว่ามีสองบาทแรกของคาถา
ที่หนึ่งของคัมภีร์จตุรารักขาปรากฏอยู่ในจตุรารักขานิเทศ ในคัมภีร์
ขุททสิกขาในลักษณะของการอธิบายความหมายของคำว่า “จตุรารักขา”
ดังนี้

“จตุรารักขาติ พุทธานุสสติ เมตตตา จ อสุภํ มรณสฺสติ...”¹³⁹

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาแต่งก่อนคัมภีร์ขุททสิกขา-
มูลสิกขา Malalasekera ระบุว่า คัมภีร์ขุททสิกขา-มูลสิกขาเป็น
คู่มือพระวินัยฉบับย่อ แต่งโดยพระชาวอนุราธปุระ เป็นคัมภีร์เก่า
แก่ที่มีมาก่อนที่พระพุทธโฆसाจารย์มาเยือนประเทศศรีลังกา¹⁴⁰
Müller ระบุว่า ลักษณะของภาษา และการใช้คำบ่งชี้ว่า คัมภีร์นี้
น่าจะถูกแต่งขึ้นในช่วงระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6-7¹⁴¹ Geiger แย้งว่า
เป็นไปได้ที่คัมภีร์ขุททสิกขา-มูลสิกขาจะมีอายุมากกว่าคริสต์-
ศตวรรษที่ 11¹⁴² ตรงนี้เป็นเรื่องยากที่จะได้ข้อสรุปอย่างชัดเจนเกี่ยวกับ
อายุของคัมภีร์ แต่อย่างไรก็ตาม เป็นที่ทราบกันว่า คัมภีร์ขุททสิกขา-
มูลสิกขาถูกอ้างอิงในศิลาจารึกขนาดใหญ่ของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ 1
ที่กาลวิหาร เมืองโปโลนารูวะ ประเทศศรีลังกา ในปี ค.ศ. 1065¹⁴³ ดังนั้น
เบื้องต้นจึงสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาแต่งก่อนปี ค.ศ. 1065

139 Khuddas: 120

140 Malalasekera (1928: 76-77)

141 Müller (1883: 86-87)

142 Geiger (1943: 35-36)

143 อ้างอิงใน Malalasekera (1928: 76)

คัมภีร์จตุรารักขาเป็นคัมภีร์กรรมฐานที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในหลายประเทศ เช่น ศรีลังกา ไทย และลาว เป็นต้น ในประเทศศรีลังกา คัมภีร์จตุรารักขาถูกเรียบเรียงอยู่ในภาคผนวกของหนังสือชื่อว่า *Maha Pirit Pota*¹⁴⁴ ซึ่งเป็นหนังสือสวดมนต์พระปริตรที่เป็นที่นิยมสำหรับชาวพุทธในประเทศศรีลังกา และพบคัมภีร์ในหนังสือ *Theravadi Samanera Banadham Pota*¹⁴⁵ ซึ่งเป็นหนังสือคู่มือสวดมนต์สำหรับสามเณรเถรวาทในประเทศศรีลังกา จากการพูดคุยสอบถามพระดอกเตอร์ Divulapelesse Wimalananda (กุมภาพันธ์ 2013) พระภิกษุนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาชาวศรีลังกา ได้ข้อมูลว่า คัมภีร์จตุรารักขาเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในประเทศศรีลังกา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีวัตถุประสงค์และวิธีการสวดที่แตกต่างจากการสวดมนต์ทั่วไป คือ จะสวดเพื่อพัฒนาจิตใจ หรือ เพื่อการเจริญภาวนาเป็นหลัก พระภิกษุชาวศรีลังกาจะสวดบทนี้ทุกวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระเถระผู้ที่มีประสบการณ์การปฏิบัติธรรมจะเป็นผู้นำในการสวด หลังจากนั้นพระนวกะ หรือ สามเณรจะสวดโดยการออกเสียงตามแบบคำต่อคำ เหมือนกับการใช้เป็นบทสอนและทบทวนวิธีการปฏิบัติธรรมนั่นเอง

สำหรับในประเทศไทยพบว่า มีเอกสารโบราณคัมภีร์นี้เป็นจำนวนมากเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ฯ และวัดวาอารามในภาคต่างๆ ของประเทศไทย นอกจากนี้ ยังพบคัมภีร์จตุรารักขาในหนังสือสวดมนต์ฉบับภาคเหนือ โดยใช้ชื่อบทสวดว่า “พุทธา” แทนคำว่า “จตุรารักขา”¹⁴⁶ จากการสำรวจพบว่า ปัจจุบันคัมภีร์จตุรารักขาจะใช้สวดในพิธีกรรม หรือ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา

144 Śrī Vāciśara (1983: 329-331)

145 Vanaratne (1980: 37-39)

146 ทวี เขื่อนแก้ว (2524: 218-221)

วันมาฆบูชา และวันอาสาฬหบูชา เป็นต้น โดยจะใช้ในการพิจารณาตอนแผ่เมตตาหลังจากได้เจริญกรรมฐานเสร็จสิ้นแล้วบ้าง ใช้สวดพิจารณาตอนทำวัตรเย็นเพื่อทำใจให้หยุดนิ่งก่อนเริ่มการเจริญกรรมฐานบ้าง เป็นต้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพระผู้นำพิธีกรรมว่าจะเลือกสวดในรูปแบบใด แต่พระภิกษุบางรูปก็นิยมสวดบทนี้ทุกวันตอนสวดมนต์ทำวัตร นอกจากนี้ยังพบว่า วัดต่างๆ เช่น ในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย นิยมใช้คัมภีร์จตุรารักขาเป็นบทหนึ่งในบทสวดเบิกพระเนตรในพิธีเจริญพุทธธาภิเษกหรือพิธีกรรมอบรมสมโภชพระพุทธรูป¹⁴⁷ ในประเทศลาว ไม่พบหลักฐานการใช้งานคัมภีร์ พบเพียงเอกสารโบราณไม่กี่ฉบับเก็บไว้ตามวัดต่างๆ ในหลวงพระบางเท่านั้น¹⁴⁸ ปัจจุบัน บทสวดนี้ได้ถูกตรวจชำระถ่ายทอดเป็นอักษรโรมัน และแปลเป็นภาษาอังกฤษเผยแพร่ไปในโลกตะวันตก¹⁴⁹ และมีการถ่ายทอดคัมภีร์เป็นอักษรเทวนาครีเผยแพร่ในประเทศเนปาลอีกด้วย¹⁵⁰

เนื้อหาของกรเจริญพุทธานุสสติปรากฏอยู่ในคาถาที่ 2-11 ของคัมภีร์จตุรารักขา คาถาที่ 2-10 แสดงการเจริญพุทธานุสสติโดยการระลึกถึงพระพุทธรูป 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ (1) อรหันต์ (ทรงกำจัดกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งवासนา เป็นผู้มีความบริสุทธิ์หมดจดอย่างสมบูรณ์ ควรแก่การบูชาในกาลทุกเมื่อ) (2) สมมาสมพุทฺโธ (ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวงที่พระองค์เข้าถึงได้ตลอดเวลา ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง) (3) วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน (ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาทั้งหลาย เช่น วิปัสสนาญาณ เป็นต้น และถึงพร้อมด้วยจรณะ

147 วัดป่าแพ่ง (92-99) และพระมหาไถ วชิรเมธี (2558: 232-241)

148 Hundius, Harald and David Wharton (2011)

149 Ānandajoti Bhikkhu (2006)

150 ข้อมูลจากการติดต่อส่วนตัวกับพระญาณธวัช ญาณพุทธโช
(25 เมษายน 2019)

ทั้งหลาย เช่น ศิล เป็นต้น) (4) สุโคโต (ทรงเป็นผู้เสด็จไปสู่ที่อันงาม และ
ไม่ตรัสวาทาที่เปล่าประโยชน์) (5) โลกวิทู (ทรงรู้แจ้งโลก 3 อย่างถ่องแท้)
(6) อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ (ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าสัตว์ทั้งปวงด้วย
คุณมากประการ ผู้คนที่ฝึกได้ด้วยอุบายที่หลากหลาย) (7) สตฺถา
เทวมานุสฺसानิ (ทรงพร่ำสอนประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง) (8) พุทฺโธ
(ทรงสั่งสมพระบารมี ยกพระองค์ขึ้นด้วยปัญญา ยกพระองค์ขึ้นเหนือ
ธรรมทั้งปวง และยกผู้อื่นด้วยพระเมตตา) และ (9) ภควา (ทรงเป็นผู้มี
ชุมทรัพย์อันยอดเยี่ยมด้วยคุณทั้งหลาย คือ ความมีโชค และความเป็น
ใหญ่ เป็นต้น)¹⁵¹

นอกจากพระพุทฺธคุณ 9 ประการ คาถาที่ 11 ซึ่งเป็นคาถาสุดท้าย
ของคัมภีร์จตุรารักขาแสดงวิธีการเจริญพุทธานุสสติโดยการระลึกถึง
คุณสมบัติของกาย 2 กายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ (1) รูปกาย คือ
กายภายนอกของพระองค์ซึ่งมีลักษณะเป็นเรื่องอจินไตย เกินกว่าที่จะ
ตรึกนึกคิดได้ และ (2) ธรรมกาย คือ กายธรรมของพระองค์ซึ่งมีลักษณะ
ที่เจริญมั่งคั่งไปด้วยญาณรู้ที่ไม่ทั่วไป (อสาธารณญาณ)¹⁵² แต่อย่างไร
ก็ตาม คัมภีร์จตุรารักขามีได้แสดงความเชื่อมโยงระหว่างพระพุทฺธคุณ 9
ประการ และรูปกาย หรือพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

4.2 เนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

จากการวิเคราะห์เนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา
พบว่า ผู้แต่งคัมภีร์ได้ใช้พื้นฐานความรู้จากอรรถกถาพระไตรปิฎกบาลี
มาประกอบการอธิบายเนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา เริ่มแรก

151 คำแปลจากคาถาที่ 2-10 ของคัมภีร์จตุรารักขา

152 ทิสฺสฺมาโนปิ ตาวสุส รูปกาโย อจินฺตโย
อสาธารณญาณุเท ธมฺมกาเย กถา ว กาทิ
(คาถาที่ 11 ของคัมภีร์จตุรารักขา)

ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาบรรยายวิธีการเตรียมตัวก่อนการเจริญ
พุทธานุสสติที่สอดคล้องกับหลักปฏิบัติที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ปัญจสุทนี
อรรธกถามัชฌิมนิกาย ดังนี้

อนคาริโย วา อิมสมิ สาสเน ปพฺพชิตฺวา ปริสุทฺธจิตฺโต จตุ-
ปาริสฺสุทฺธิสึลฺลํ โสเธติ ฯ เตรส ธฺตุงคานิ สมายิตฺติ ฯ อญฺจตีสํวรมณฺเสสุ
อตุตฺตโน อนุกูลกมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา ปนฺตเสนาสนํ ปฏิเสวมาโน กสิณ-
ปริกมฺมํ กตฺวา ฅานสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตติ ฯ โสตาปตฺติมคฺคภาเวติ...
อนาคามิมคฺคํ ภาเวติ ฯ อโย อสุส อนคาริยปฏิปตฺติสุคฺติ¹⁵³ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ผู้มิได้ครองเรือน ครั้นบวชแล้วในพระศาสนานี้
เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ชำระปาริสุทฺธิศีล 4 ให้หมดจดฯ สมาทานอุตงค์ 13 ฯ
เขาเรียนกรรมฐานที่เกื้อกูลต่ออารมณ์ 38 ประการของตน
อยู่ในเสนาสนะอันสงบ กระทำบริกรรมกสิณ ทำฅานสมาบัติให้
เกิดขึ้น ฯ เจริญโสดาปัตติมรรค... เจริญอนาคามิมรรคฯ นี่เป็น
หนทางอันดีสำหรับการปฏิบัติของผู้มิได้ครองเรือน ฯ

ขณะที่คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาได้ระบุเช่นเดียวกันว่า

ตํ ภาเวตฺถกาเมเน จตฺปาริสฺสุทฺธิสึลฺลํ วิโสเธตฺวา สปฺปายธฺตุงคํ
ปริหริตฺวาปิ ปริปริตฺวตฺเตเน อนฺนรูปเสนาสเน วิหริตฺวา จริยานุกูลํ
กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา

อนนฺตวิตฺถการุณํ คุณโตนฺนุสฺสรั มฺหิ

ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ พุทฺธานุสฺสติมาทิโต ฯ

ภิกษุผู้รู้มีความปรารถนาที่จะเจริญ (อนุสสติ 4) นั้น พึงชำระ
ปาริสุทฺธิศีล 4 ให้บริสุทธิ์ ทั้งบริหารอุตงค์อันเป็นที่สบาย

มีวัตรอันเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ อยู่ในเสนาสนะอันสมควร
เรียนกัมมัฏฐานที่เกื้อกูลแก่จิต
เมื่อระลึกถึงพระผู้มีคุณอันไพศาลอันไม่มีที่สิ้นสุด
ตามคุณ (ลักษณะพิเศษของพระองค์) พึงเจริญพุทธานุสสติ
เป็นเบื้องต้น ฯ

มีข้อสังเกตว่า ทั้งสองคัมภีร์ระบุไว้ตรงกันว่า นี่เป็นขั้นตอนการ
เจริญกรรมฐานสำหรับนักบวชเท่านั้น

ต่อจากนั้น ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักษาอรรถกถาแสดงอย่างชัดเจน
ว่า การเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักษา คือ การปฏิบัติธรรม
โดยการระลึกถึงบ่อยๆ ซึ่งคุณสมบัติของกายทั้งสองของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ท่านได้แสดงคุณสมบัติของรูปกาย
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในคัมภีร์จตุรารักษาว่า รูปกายของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า หมายถึงกายเนื่อภายนอกของพระองค์ที่งดงามอย่างยิ่ง
ดังพระบาลีว่า

อสุส มุนีราชสุส ทิสฺสमानิ สมฺปจิตฺกฺสฺสฺมฺลนํ เทวมนุสฺสฺสานํ
ปญฺญาปมาโน รูปกาโยปิ ตาว ทวตฺตีสมาหาบุริสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
นุพฺยณฺชนพฺยามปภาเกตุมาลาทิอนนฺตาปริเมยฺยคุณสมฺมุทโย
ปโสภิตो ธมฺมสินฺหิตฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส รสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
รูปกาโย รูปกายสุส สมฺปตฺตฺติปิ
ตาว อจินฺตฺติโย จิตฺตาวิสฺยาติกนฺตฺตฺตโย จินฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
๗

แม้รูปกายของพระมุนีราชนั้น ที่เห็น คือ ที่ปรากฏอยู่แก่
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งมีกุศลมูลอันเข้าไปสั่งสมพร้อมแล้ว
เกิดขึ้นพร้อมด้วยคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุด คือ มหาบุริส-

ลักษณะ 32 อนุพยัญชนะ 80 และมีพระเกตุมาลา มีรัศมีวาหนึ่ง
เป็นต้นก่อน เป็นรูปกายที่งดงาม คือ เป็นสรีระที่แสนละเอียดอ่อน
แนบแน่น แม้ความถึงพร้อมด้วยรูปกายเป็นสิ่งที่ไม่ควรนึกคิดก่อน
คือ ไม่พึงอาจที่จะคิดได้ เพราะล่องเลยวิสัยแห่งจิต ฯ

สำหรับส่วนของพระธรรมกายของพระองค์ที่บันทึกไว้ในคาถาที่ 11
ของคัมภีร์จตุรารักขา พระอรรธกถาจารย์กล่าวอธิบายว่า หมายถึง
วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการระลึกถึงคุณสมบัติของพระธรรมกายของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งมีคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุดที่ไม่สามารถ
ที่จะสาธยายให้หมดได้แม้ในภพหนึ่ง ดังนี้

อสาธารณญาณเหตุ อินุทริยปโรปริยตุเต ญาณํ สตุตันนํ
อาสยานุสเย ญาณํ ยมกปาฏิหิเร ญาณํ มหาครุณาสมาปตติยา
ญาณํ สพุพญญุตญาณํ อนาวรณญาณนุติ อิมเหิ สวาทเกหิ
อสาธารณเหิ นหิ ญาณเหิ อทุเร สมิทุเร ฐมมกาเย ทสพลเวสสารชฺช-
จตุปฏิสัมภิตาอภฺจาสวาทนิกพุทฺธมมปฺปฏฺติอนนฺตาปริมาณคุณ-
สมฺมุทโย ปโสภิตสีลสมาธิปญฺญาวิมุตติญาณาทิธมฺมสรีเร กา กถาว
กี วุตฺตพุพเมว สพุพคุณานมสํชาตสภาวโต ฯ วุตฺตํ หิ

พุทฺธโรปิ พุทฺธสุส ภณฺเญย วณฺณํ

กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน

ชีเยถ กปฺโป จิรทิมมฺนฺตเร

วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตสุสชาติ ฯ

โดยสภาวะอันจะนับไม่ได้ของคุณสมบัติทั้งปวง คำกล่าว
อะไรเพียง หรือ คำอะไรที่ควรกล่าวนั้นเพียงถึงพระธรรมกาย

ทั้งหลาย ซึ่งมั่งคั่งไปด้วยอสาธารณญาณ คือ เจริญ ได้แก่ บริบูรณ์พร้อมด้วยญาณอันไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย 6 ประการเหล่านี้ คือ อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ ญาณในการรู้ธัมมัตถ์ของสัตว์ทั้งหลาย ยมกปาฏิหาริญาณ มหากรุณาสมบัติญาณ สัพพัญญุตญาณ (และ) อนาวรณญาณ และได้แก่ สรรีธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วจากคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุด เช่น พลญาณ 10 เวสัชชญาณ 4 ปฏิสัมภิตาญาณ 4 และ อาเวณิกพุทธรธรรม 18 เป็นต้น คือ สรรีธรรมที่ประกอบไปด้วยคุณ เช่น ศีล สมภา ปัญญา และวิมุตติอันงดงาม เป็นต้น ฯ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทธเจ้าพึงกล่าวถึงคุณพิเศษของพระพุทธเจ้า
หากว่าแม้ไม่กล่าวถึงเรื่องอื่นเลยแม้ตลอดกับหนึ่ง
กับหนึ่งพึงสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน
คุณพิเศษของพระตถาคตไม่พึงสิ้นไป ดังนี้ ฯ

จากข้อความพระบาลีทั้งหลายข้างต้น ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบรรยายคุณสมบัติของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้

1. พระธรรมกายของพระองค์มั่งคั่ง คือ บริบูรณ์พร้อมด้วยอสาธารณญาณ 6 ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย คือ อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ อาสยานุสยญาณ ยมกปาฏิหาริญาณ มหากรุณาสมบัติญาณ สัพพัญญุตญาณ และอนาวรณญาณ ญาณทั้ง 6 ที่ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถานำมาบรรยายนี้มีบันทึกอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิทศนวิลาสนีอรรถกถาอปทาน¹⁵⁴

154 พุทธานัน ปน จตุสุ อสงเขยเยสุ กปฺปสทสฺสสุเสสุ จ ปารมิโย ปุเรตฺวา

2. พระธรรมกายของพระองค์ เป็นสรีรธรรมที่เกิดขึ้นจากคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุด เช่น พลญาณ 10 เวสาร์ชญาณ 4 ปฏิสัมภิทาญาณ 4 และอาเวณิกพุทธธรรม 18 เป็นต้น

จากการวิเคราะห์พบว่า คุณสมบัติของรูปกาย และคุณสมบัติที่ 1 และที่ 2 ของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถากล่าวอธิบายไว้ข้างต้นได้นำมาจากคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาจริยาปิฎก ดังนี้

สมาสโต ตาว สมุมาสมุพพุทฺธภาโว เอตาสํ ผลํ ฯ วิตุถารโต
ปน ทฺวตฺตีสมหาปฺริสสฺสขณอสฺสิตินุพฺพนุชฺชนพฺยามปฺปภาทิสเนก-
คุณคณสมุชฺชรสฺสรูปกายสมุปฺตติ ฯ อธิฏฺฐานทสพลจตุเวสาร์ช-
ชอสาธารณณวณอฏฺฐารสาเวณิกพฺพุทฺธมมปฺปฏฺติอนนฺตาปริมาณ-
คุณสมุทโย ปสฺสณินิ ฐมฺมกายสิริ ฯ ยาวตา ปน พุทฺธคฺคณา เย อนเนเกหิ
หิ กปฺเปหิ สมุมาสมุพฺพุทฺธเณปิ วาจาเย ปริโยสาเปตฺตํ น สกฺกา ฯ
อิทํ เอตาสํ ผลํ ฯ วุตฺตตฺตญฺจ

พฺพุทฺธปี พุทฺธสฺส ภาณเยย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อณฺณมภาสมานิ
ชีเยถ กปฺโป จิริทิมมนฺตเว
วณฺณเณ น ชีเยถ ตถาคตฺตสฺสาติ¹⁵⁵ ฯ

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

โพธิญาณสุสาธิตตฺตา จ อินฺทฺริยปโรปฺริยตฺติ ภาณมฺหากุณฺดาสมปฺตติ-
ภาณยมกปาฏิหิรฺวณสพฺพนุชฺชนวณอนาวรณอาสยานุสยาทิ-
อสาธารณณวณานํ สมฺมิตตตฺตา จ เอกายปิ ฐมฺมเทสฺนายน...อปทานํ การณํ
พฺพุทฺธปทานํ (Ap-a: 100 = ชุ.อป.อ. 42/177)

155 Cp-a: 332 = ชุ.จริยา.อ. 45/537; ดู Ud-a: 87 = ชุ.อุ.อ. 19/131;

It-a I: 13 = ชุ.อิติ.อ. 20/17

อันดับแรก เมื่อกล่าวโดยย่อ ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผลของ (บารมีเหล่านั้น) ๕ แต่กล่าวโดยพิสดาร (ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ได้แก่ ความถึงพร้อมด้วยรูปกายอันรุ่งเรือง ด้วยหมู่แห่งคุณลักษณะเป็นเอก เช่น มหาบุริสลักษณะ 32 อนุพยัญชนะ 80 (และ) มีรัศมีวาหนึ่ง เป็นต้น (ยิ่งไปกว่านั้น ได้แก่) สิริธรรมกายอันสวยงามวิจิตรที่เกิดขึ้นด้วยคุณอันไม่มีประมาณ ไม่มีสิ้นสุด ตั้งต้นแต่อธิฐานธรรม พลญาณ 10 เวสาร์ชญาณ 4 อสทธารณญาณ 6 อาเวณิกพุทธธรรม 18 ประการ ๕ อนึ่ง แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ไม่อาจที่จะสรรเสริญพระพุทธานุคุณทั้งหลาย ให้สิ้นสุดลงได้โดยหลายกับ ๕ นี่เป็นผลของ (พระบารมี) เหล่านั้น ๕ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทธเจ้าพึงกล่าวถึงคุณพิเศษของพระพุทธเจ้า
หากว่าแม้ไม่กล่าวถึงเรื่องอื่นเลยแม้ตลอดกับหนึ่ง
กับหนึ่งพึงสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน
คุณพิเศษของพระตถาคตไม่พึงสิ้นไป ดังนี้ ๕

3. พระธรรมกายของพระองค์ เป็นสรีรธรรมที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น คัมภีร์มโนรถปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต ระบุว่า ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นองค์ประกอบของธรรมชั้น¹⁵⁶ นี้แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเข้าใจว่า ธรรมชั้น

156 เหว อิมสมึ สาสเน สีสสมาธิวิปัสสนามัคคผลนิพพานะนิ น วุฏฺเฐน ๕
ยถา จ โส โคปาลโก ปญฺหิ โครเสหิ ปริพาหิโร โหติ เหวเมวายุ อเสเชน
สีลกฺขณฺเณ อเสเชน สมาธิปญฺหาวิมุตติวิมุตติญาณทัสสนกฺขณฺเณนาติ
ปญฺหิ ฐมฺมกฺขณฺเณหิ ปริพาหิโร โหติ

(Mp V: 92-93 = อง.เอกาทสก.อ. 15/575)

คือ สรีระธรรม หรือ พระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระธรรมกายของพระองค์มีคุณสมบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ความเข้าใจนี้สอดคล้องกับข้อความที่ระบุไว้ในอรรถกถาโลภสูตร ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกายอิติวุตตกะว่า พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า “ภควา” เพราะพระองค์ทรงมีภาคธรรมภาคธรรม คือ ธรรมชั้น (ธมฺมขณฺหา) หรือ กายแห่งธรรมของพระองค์ ซึ่งมีคุณอันวิเศษที่ไม่ทั่วไปแก่บุคคลเหล่านั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ปฏิสัมภิทาญาณ 4 ญาณในการกำหนดรู้กำเนิด 4 อริยวงศ์ 4 เวสาร์ชชญาณ 4 ... อภิญญา 6 อสาทารณญาณ 6 ... ตถาคตพละ 10 อานิสงส์เมตตา 11 อาการธรรมจักร 12 ธุตงค์คุณ 13 พุทธญาณ 14 วิมุตติปริปาจนียธรรม 15 อานาปานสติ 16 อปรนตปนิยธรรม 17 พุทธธรรม 18 และญาณที่ทำให้รู้แจ้งถึงสิ่งทั้งหลาย เช่น อาสยญาณ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายอันไม่มีที่สิ้นสุด¹⁵⁷

นอกจากคุณสมบัติ 3 ประการดังกล่าวข้างต้น พระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีทั้งหลายระบุว่า การเจริญพุทธานุสสติ คือ การตรึกระลึกนึกถึงคุณสมบัติ 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาอธิบายให้เห็นอย่างชัดเจนต่อไปว่า แท้จริงแล้ว

157 ตตฺถ กถํ ภควาติ ภควา ฯ เย เต สีสาทโย ธมฺมกฺขณฺหา คุณโกฏฺฐาสา เต อนนฺตสทฺธา นินฺตีสยา ตถาคตสฺส อตฺถา อุปลพฺพนฺติ ฯ ตถา หิสฺส สีสสมาธิปญฺญาวิมุตติวิมุตติญาณทัสสนํ ... จตฺสโส ปฏิสัมภิทา จตุโยนิ-ปริจฺเจทกถาณานิ จตฺตาริ อริยวํสา จตฺตาริ เวสาร์ชชญาณานิ ... ข อภิญญา ข อสาทารณญาณานิ ... ทส ตถาคตพลาณิ เอกาทส เมตตานิสฺสา ทฺวาทส ธมฺมจกฺกการา เตรส ธุตญฺคคฺคณา จุทฺทส พุทฺธญาณานิ ปญฺจทส วิมุตติ-ปริปาจนียา ธมฺมา โสฬสวิธา อานาปานสติ สตฺตตรส อปรนตปนิยา ธมฺมา อฏฺฐารส พุทฺธธมฺมา ... อนนฺตานํ สตฺตานํ อาสยาทิวินาวนญาณานิ จาติ (It-a I: 6-7 = พุ.อิติ.อ. 20/7-9)

พระมุนีราชเป็นผู้นำ คือ เป็นอาจารย์ผู้นำสามโลก ๆ คำว่า
 วิปัสสนาวิชิราหาหิ คือ วิชาทั้งหลาย เช่น วิปัสสนาญาณ เป็นต้น
 ได้แก่ วิชา 8 คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิญาณ อธิวิริยญาณ
 ทิพยโสดญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพยจักขุ
 ญาณและอาสวักขยญาณ ๆ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า
 ญาณทั้งหลายเหล่านี้ คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิญาณ

158 วิปัสสนาวิชชาหา สีสาทิจรณหา จ
 สุตมัทธา สมนุโน คคณาภหา นายโก
 (คาถาหา 5 ของคัมภีร์จตรารักหา)

อิทธิวิธญาณ ทิพยโสตญาณ ปรเจโตปริยญาณ ปุพเพนิวา-
านุสสติญาณ ทิพยจักขุญาณ และอาสวักขยญาณ เป็นเครื่อง
ประดับวิชา 8 ทั้งหลายเหล่านี้ ๕ ความงดงามอันวิเศษแห่ง
กายธรรมของพระมุนีเข้าถึงแล้วในท่ามกลางแห่งคุณเหล่านี้ ดังนี้ ๕

ประโยคสุดท้าย คือ “มุนิธมฺมเทหิเสสโสภา คุณมชฺฌเปตา (ความ
งดงามอันวิเศษแห่งกายธรรมของพระมุนีเข้าถึงแล้วในท่ามกลางแห่งคุณ
เหล่านี้) เป็นประโยคที่น่าสังเกต เพราะเป็นประโยคที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่า
ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเข้าใจว่า วิชา 8 ซึ่งเป็นองค์ประกอบ
ส่วนหนึ่งของพระพุทธานุสสติ 9 ประการเป็นคุณของพระธรรมกายของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ พระพุทธานุสสติทั้ง 9 ประการ
เป็นคุณของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง แม้ว่า
เนื้อความเช่นนี้ไม่ได้มีบันทึกในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีโดยตรง
แต่จากการศึกษาถึงความเชื่อมโยงของหลักธรรมแสดงให้เห็นชัดเจนว่า
ความเข้าใจของพระอรรถกถาจารย์ถูกต้องตรงตามที่มีบันทึกไว้ใน
อรรถกถาบาลีทุกประการ ตัวอย่างอ้างอิงที่เห็นได้ชัดเจนที่แสดงว่า
พระพุทธานุสสติ 9 ประการเป็นคุณของพระธรรมกาย คือคำว่า “ภควา” คัมภีร์
สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย แสดงความหมายดังนี้

ภคฺคราโค ภคฺคโทโส

ภคฺคโมโห อนาสโว

ภคฺคาสฺส ปาปกา ธมฺมา

ภควา เตน วุจฺจตีติ ๕

ภาคฺยวตฺตาย จสฺส สตปฺปญฺญุลฺกฺขณธฺรฺสฺส รุปกายสมฺปตฺติ

ทิปฺปีตา โหติ ภคฺคโทสวตฺตาย ธมฺมกายสมฺปตฺติ¹⁵⁹ ๕

พระองค์ทรงหักราคะได้แล้ว ทรงหักโทสะได้แล้ว

ทรงหักโมหะได้แล้ว หาอาสวะมิได้ ธรรมอันเป็นบาปทั้งหลาย

พระองค์ก็ทรงหักเสียแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงเฉลิมพระนาม
ว่า ภควา ฯ

ก็ความถึงพร้อมด้วยรูปกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
ผู้ทรงบุญลักษณะนบร้อย ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่
พระองค์ทรงมีพระกายสมส่วน ความถึงพร้อมด้วยพระธรรมกาย
ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่พระองค์ทรงหักโทษ
ได้แล้ว ฯ

อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททก-
นิกาย อิติวุตตกะ คัมภีร์ได้แสดงความหมายของคำว่า “อรห” ดังนี้

อรหตาติ อิมินาสุส อนวเสสกิเลสอุปทานทีปเนน อาสวกุ-
ชยปทญฺจานสพฺพบุญุตตนาณานิคมปริทีปโกโต ทสพลจตุเวสสารชฺช-
ฉอสาธารณญาณอุจฺจาสาเวณิกพุทฺธมฺมาทิจินฺตเยยุยาปริ-
เมยุยาธมฺมกายสมฺปตฺติ ทีปิตา โหติ¹⁶⁰ ฯ

ด้วยบทว่า อรหตา นี้ ท่านแสดงความถึงพร้อมด้วย
พระธรรมกายอันจะนับประมาณมิได้อันเป็นเรื่องอจินไตย เช่น
พลญาณ 10 เวสาร์ชชญาณ 4 อสธารณญาณ 6 และอาเวณิก-
พุทฺธธรรม (ธรรมเฉพาะพระพุทฺธเจ้า) 18 เป็นต้น เพราะแสดงการ
บรรลุลัพพัญญุตญาณ มีการสิ้นอาสวะเป็นปทัฏฐาน ฯ

คำอธิบายของผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาแสดงให้เห็นถึง
ความแตกฉานหลักธรรมในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีของท่านเป็น
อย่างดี ท่านแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พุทธานุสสติ คือ การระลึกถึง

คุณสมบัติของกายทั้งสองกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ และเป็นเรื่อง อจินไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คุณสมบัติของพระธรรมกายของพระองค์ มีพลานุภาพยิ่งใหญ่ คุณสมบัติอันไม่มีที่สิ้นสุดและนับประมาณมิได้ของ พระธรรมกายของพระองค์เป็นสิ่งที่มียุ่จริงซึ่งบันทึกไว้ในอรรถกถาบาลี ทั้งหลายซึ่งมีอายุเก่าแก่อยู่ในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5

5. บทสรุป

จากการตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา-อรรถกถาสามารถสรุปได้ดังนี้ (1) เอกสารใบลานที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ และผู้มียศถาบรรดาศักดิ์ เป็นเอกสารใบลานที่มีคุณภาพ ดีที่สุด เพราะสร้างด้วยความตั้งใจอย่างสูง ทำให้ลักษณะตัวเขียนและคำอ่านที่มีอยู่ในคัมภีร์มีความละเอียด ประณีต และถูกต้องสมบูรณ์ มากกว่าเอกสารใบลานที่สร้างโดยสามัญชนทั่วไป (2) เพื่อให้เนื้อหา คัมภีร์มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด การใช้เอกสารใบลานจำนวน หลายฉบับในการตรวจชำระคัมภีร์เป็นสิ่งที่มีความจำเป็น เพราะเมื่อมี เอกสารใบลานจำนวนมากเท่าใด จะทำให้มีทางเลือกของคำอ่าน ดั้งเดิมของคัมภีร์มากขึ้นเท่านั้น (3) อายุของเนื้อหาคัมภีร์มีความสำคัญ มากกว่าปีที่คัดลอกคัมภีร์ แม้ว่าคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเป็นคัมภีร์นอก พระไตรปิฎกซึ่งแต่งในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ขึ้นไป แต่เนื้อหาของ คัมภีร์นั้นเก่าแก่และมีคุณค่ามาก เพราะเนื้อหาของคัมภีร์อยู่บน พื้นฐานความรู้จากอรรถกถาบาลีทั้งหลายซึ่งมีอายุอยู่ในราวคริสต์ ศตวรรษที่ 4-5 (4) การคัดลอกเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

เป็นจำนวนมากในประเทศไทยในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 สะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และความสนใจในการศึกษา เรียนรู้ และปฏิบัติธรรมแบบจตุกรรมฐานในสมัยนั้น (5) การศึกษาคัมภีร์บาลีท้องถิ่นที่นอกเหนือจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีเป็นสิ่งที่มีความจำเป็น เพราะคัมภีร์เหล่านั้นเป็นบทสรุปความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวหลักธรรมที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีทั้งหลายของพระเถระผู้เป็นนักปราชญ์ในอดีต ความรู้และความเข้าใจของพระญาณมงคลเถระ ผู้รจนาคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ทำให้เราารู้และสังเกตได้ว่า พระพุทธคุณ 9 ประการ เช่น อรหัง เป็นต้น ในพุทธานุสสติคือ คุณสมบัติ 9 ประการของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิใช่เป็นคุณสมบัติ 9 ประการของกายเนื้อ หรือรูปกายของพระองค์ยิ่งไปกว่านั้น คำว่า “ธรรมกาย” สามารถที่จะใช้คำอื่นๆ แทนได้ เช่น ธรรมสรีระ ธรรมขันธ และภาคธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้มิได้มีการระบุไว้อย่างชัดเจนในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีทั้งหลาย แต่การศึกษาวิเคราะห์พุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาทำให้เรากลับมาทบทวนคำสอนและสามารถรู้ได้ว่า แท้จริงแล้ว ความรู้ และความเข้าใจของผู้แต่งได้นำมาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีทั้งสิ้น

อักษรย่อ

พระไตรปิฎก และอรรคกถาบาลี อักษรโรมัน

ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (PTS)

- AN *Anguttaranikāya*, R. Morris (ed.), A.K. Warder (rev), vol.I, London: PTS, 1885, rep. Oxford: PTS, 1989; R. Morris (ed.), vol.II, London PTS, 1888, rep. Oxford: PTS, 1995; E. Hardy (ed.), vol.III-V, London: PTS, 1897-1900, rep. London: PTS, 1976-1979.
- Ap *Apadāna*, Marry. E. Lilley (ed.), London: Pali Text Society, 1925-1927.
- Ap-a *Visuddhajanavilāsinī (Apadāna-aṭṭhakathā)*, C.E. Godakumbura (ed.), London: PTS, 1954.
- Cp-a *Paramatthadīpanī (Cariyāpiṭaka-aṭṭhakathā)*, D.L. Barua (ed.), London: PTS, 1939; reprinted with indexes by H. Kopp, London: PTS, 1979.
- It-a *Paramatthadīpanī (Itivuttaka-aṭṭhakathā)*, M.M. Bose (ed.), Vol.I, London: PTS, 1934 and Vol. II (1936); reprinted as one volume, London: PTS, 1977; Vol III: Indexes by H. Kopp, London: PTS, 1980.
- J *Jātaka* together with its commentary, V. Fausbøll (ed.), 7 vols. London: PTS, 1877-96, 1990-1, 2018; Vol. VII: Indexes by Andersen, Dines, 1897, 1992.

- Mp *Manorathapūraṇī (Aṅguttaranikāya-aṭṭhakathā)*, M. Walleser and H. Kopp (eds.), 5 vols, London: PTS, 1924-57.
- Ps *Papañcasūdanī (Majjhimanikāya-aṭṭhakathā)*, J.H. Woods, D. Kosambi and I.B. Horner (eds.), 5 vols, London: PTS, 1922-38; reprinted as one volume (ed.), I.B. Horner, London: PTS, 1977.
- Sn *Suttanipāta* (New Edition), Dines Andersen and Helmer Smith (eds.), London: PTS, 1913.
- Sp *Samantapāsādikā (Vinaya-aṭṭhakathā)*, J. Takakusu and M. Nagai (eds.), London: PTS, 1924-47. Vol. VIII: Indexes by H. Kopp, London: PTS, 1977.
- Th-a *Paramatthadīpanī (Theragāthā-aṭṭhakathā)*, F.L. Woodward (ed.) 3 vols, London: PTS, 1940-59.
- Ud-a *Paramatthadīpanī (Udāna-aṭṭhakathā)*, F.L. Woodward (ed.), London: PTS, 1926.

ปกรณวิเศษ บาลีไวยากรณ์ และอื่น ๆ

- ad. Addition
- CSCD CD-Rom of the Burmese *Chaṭṭhasaṅgīti*
(= *Chaṭṭhasaṅgāyana*) version of the Pāli Tipiṭaka
(Vipassana Research Institute (VRI))
- em. Emendation
- Khuddas *Khuddasikkhā*, Müller, Edward (ed.), London: PTS, 1883.

- om. Omission
- Sadd *Saddanīti*, Helmer Smith (ed.), 5 vols, London: PTS, 1928-66, 2001.
- Vism *Visuddhimagga*, Rhys Davids, C.A.F. (ed.), London: PTS, 1920.
- so Adopted reading
- นิติ. ปท. สัททนีติปทมาลา: คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี (ตรวจชำระ) และพระมหานิมิตร ธรรมสาโร (แปล) กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.
- วิสุทธิ. วิสุทธิมคฺคสุตฺต นาม ปกรณวิเสสสุตฺต. มหามกุฏราชวิทยาลัย (ตรวจชำระ) ภาค 1-3 กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- ˘ read as short metrically
- read as long metrically

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. หนังสือ

กรมศิลปากร.

2560 **พระมหากษัตริย์ของไทย**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่งจำกัด.

ทวี เชื้อนแก้ว.

2524. **สวดมนต์ฉบับภาคเหนือ**. เชียงใหม่: รุ่งเรืองการพิมพ์.

พระมหาไฉ วชิรเมธี (ไชยฤาชา).

2558. **สูตรมนต์ตามเมืองน่าน (นันทปุระปริตร)**.แพร่: เลิศไพศาล การพิมพ์.

สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์.

2556. **คัมภีร์ไบเบิลในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วัดป่าแพ่ง.

ม.ป.ป. **ปั๊มนสูตรมนต์ต้นตั่งลำ (ฉบับวัดป่าแพ่ง)**. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ แสงเทียนสังฆภัณฑ์.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

Bimalendra Kumar.

1992. *Gandhavaṃsa: A History of Pali Literature*. New Delhi: Eastern Book Linkers.

CABATON, A.

1980. *Catalogue Sommaire des Manuscrit Sanscrits et Pālis*. Paris: Ernest Leroux.

GEIGER, Wilhelm.

1943. *Pāli Literature and Language*. Calcutta: University of Calcutta.

MALALASEKERA, G.P.

1928. *The Pāli Literature of Ceylon*. Colombo: Gunasena.

SADDHĀTISSA, H.

1990. *Pāli Literature of South-East Asia*. Singapore: Singapore Buddhist Meditation Centre.

Śrī Vācissara DEVUNDARA.

1983. *Maha Pirit Pota*. Colombo: Guṇasēna.

VANARATNE, Ranjith.

1980. *Theravadi Samanera Banadaham Pota*. Colombo: Samayawadhana.

WARDER, A.K.

1967. *Pali Metre: A Contribution to the History of Indian Literature*. London: The Pali Text Society.

2. วารสาร

Minayeff.

1886. "Gandhavaṃsa." *Journal of the Pali Text Society*, 54-80.

MÜLLER, Edward.

1883. "Khuddhasikkhā-Mūlasikkhā." *Journal of the Pali Text Society* 1, 86-132.

NORMAN, K.R.

1993. "External Sandhi in Pāli with Special Reference to the Suttanipāta." *Journal of the Pali Text Society* 19, 203-13.

PANITCHAYAPONG, Supranee.

2018. "An Edition and Study of the Buddhānussati in the Pāli Caturārakkhā-aṭṭhakathā." *Journal of Nāṇasaṃvara Centre for Buddhist Studies* 1, 163-196.

3. ข้อมูลออนไลน์

Ānandajoti Bhikkhu.

2006. *"Caturārakkhā Bhāvanā: Four Protective Meditations"*
Accessed June 6,
<http://www.ancient-buddhist-texts.net>.

HUNDIUS, Harald and David WHARTON.

2011. *"Digital Library of Lao Manuscripts"* Accessed June 6,
<https://www.laomanuscripts.net>.

คาถาชาดกพากย์จีนที่มีความสอดคล้อง
กับชาดกบาลี: ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบ

The Chinese Jātaka's Stanzas
that Correspond with the *Jātakapāli*
: A Critical Comparative Study

ชาคริต แหลมม่วง
Chakhrít LAEMMUANG

นักศึกษานิพนธ์เอก ภาควิชาเอเชียใต้ศึกษา คณะภาษาต่างประเทศ มหาวิทยาลัยปักกิ่ง
Ph.D. Candidate, Department of South Asian Studies,
School of Foreign Languages, Peking University, China

ตอบรับบทความ (Received) : 3 มิ.ย. 2562
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 10 ก.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 6 มิ.ย. 2562
เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 10 ต.ค. 2562

คาถาชาดกพากย์จีนที่มีความสอดคล้อง กับชาดกบาลี: ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบ*

ชาคริต แหล่มม่วง

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะสำรวจ แปล รวมทั้งศึกษาคาถาชาดกที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาทั้งในพระไตรปิฎกบาลีและคัมภีร์หินยาน พากย์จีน โดยกำหนดขอบเขตเฉพาะคาถาที่สอดคล้องกัน ซึ่งใช้ประกอบในชาดกเรื่องเดียวกันหรือคล้ายคลึงกัน

ในบทความนี้ ได้นำเสนอความสอดคล้องกันของชาดกบาลี 37 คาถากับคาถาชาดกพากย์จีน 58 คาถา คาถาพากย์จีนนี้มีปรากฏในพระวินัยของนิกาย(มูล)สงฆ์สาธุตาท มหาสังฆิกะ มหิสาสะกะ ธรรมคูปต์ และในพระสูตร คือ ทีรมาคม มัชฌิมกัมม สังยุตตาคม เอกัตตราคัมม ธรรมบททอทาน อุทานวรรค ชาตกะ พุทธจริตสังคหะ นับเป็นคาถาที่มีข้อมูลสนับสนุนว่ามีปรากฏอย่างชัดในยุคนิกาย(หินยาน) และได้รับสืบทอดต่อกันมาอย่างแพร่หลายใน 2 นิกายขึ้นไป

จากการศึกษาคาถาที่สอดคล้องกัน พบประเด็นเพิ่มเติม คือ (1) ชาดกบาลี 2 คาถาเอื้อประโยชน์ต่อการสืบค้นความหมายคำแปลทับศัพท์ 2 คำในพากย์จีน (2) คาถาพากย์จีน 2 คาถา สามารถใช้เป็น

ข้อมูลเพิ่มเติมประกอบการตรวจชำระชาดกบาลี 2 คาถา ซึ่งมีจุดที่ต่างกัน อยู่ในฉบับต่างๆ ได้ (3) คาถาสันสกฤตบางคาถามีความสอดคล้องกับ คาถาพากย์จีน แต่มีใช้บางคำแตกต่างจากในคาถาบาลี อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำทั้งสองนั้นยังคงมีความใกล้เคียงหรือเกี่ยวเนื่องกัน อย่างมาก (4) คาถาสันสกฤตที่มีความสอดคล้องกับคาถาพากย์จีน บางคาถามีความหมายเหมือนกับคาถาบาลี แต่บางคำในพากย์จีนนั้น อาจจะแปลโดยใจความ (มิได้แปลตรงตัวตามอักษร) หรือใช้ต้นฉบับที่ค่อนข้างแตกต่างจากฉบับสันสกฤตที่มีอยู่ในปัจจุบัน

คำสำคัญ : บาลี คัมภีร์พุทธจีน ชาดก คาถา นิภายในยุคแรก
(ยุคแตกนิภายใน)

*บทความนี้เรียบเรียงและปรับปรุงจากงานเขียนภาษาจีนที่ผู้เขียน ได้ส่งเข้าร่วมงานสัมมนาวิชาการของภาควิชาเอเชียใต้ศึกษา คณะภาษา ต่างประเทศ แห่งมหาวิทยาลัยปักกิ่ง ในปี พ.ศ. 2562 ซึ่งได้รับพิจารณา ให้ได้รับรางวัลชนะเลิศในกลุ่มนักศึกษาระดับปริญญาเอก

The Chinese Jātaka's Stanzas that Correspond with the *Jātakapāli* : A Critical Comparative Study

Chakhrith LAEMMUANG

Abstract

This article aims to explore, translate and study the Jātaka's stanzas that have been inherited in both the Pāli Tipitaka and the Chinese Hīnayāna texts. This study has focused on corresponding stanzas that are used in the same or resemblant Jātaka stories.

A parallel collection of 37 stanzas of the *Jātakapāli* matched with 58 stanzas in the "Jātaka stories" of the Chinese texts have been examined for concordance. The Chinese stanzas occur in the Vinayas of (Mūla)sarvāstivāda, Mahāsaṃghika, Mahīśāsaka, Dharmagupta; and the Sūtras, viz.: *Dīrghāgama* (*Chang ahan*), *Madhyamāgama* (*Zhong ahan*), *Samyuktāgama* (*Za ahan*), *Ekottarāgama* (*Zengyi ahan*), *Dharmapadāvadāna* (*Fajupiyujing*), *Udānavarga* (*Chuyaojing*), *Jātaka* (*Shengjing*), *Buddha-caritasamgraha* (*Fobenxingjijing*). These stanzas can be

considered to have already appeared in the early Buddhist schools (Hīnayāna) period at the latest and to have been widely recognized by at least two schools in company of them.

Throughout a study of the stanzas, the following can be approved: (1) Two Pāli stanzas contribute to comprehension of two Chinese transliterated words; (2) Two stanzas of the Chinese translation are beneficial to the textual criticism of two stanzas in the *Jātakapāli*, which have been provided in various versions; (3) Some words in Sanskrit stanzas that correspond with Chinese stanzas are different from Pāli words, but both senses of meaning are similar or closely related; and (4) Some Sanskrit stanzas that correspond with Chinese stanzas have the same meaning as Pāli stanzas but some words in the Chinese stanzas might be based on liberal translation (not literal translation) or have been translated from original stanzas that are slightly different from the existing Sanskrit versions.

Keywords : Pāli, Chinese Buddhist Canon, Jātaka, Stanza,
Early Buddhist schools (Sectarian Buddhism)

1. บทนำ

“ชาดก” นับเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งที่มีความเก่าแก่ ได้รับการจัดไว้เป็นหมวดหนึ่งในนวัคสัตตสุตตสัน (คำสอนของพระศาสดามหามงค 9)¹ นิกายเถรวาทได้รวบรวมเนื้อหาชาดกเฉพาะส่วนที่เป็นคาถามาจัดเก็บไว้ในพระไตรปิฎกบาลี คือ “ขุททกนิกาย ชาดก” สำหรับเนื้อเรื่องโดยละเอียดได้ถูกจัดเก็บไว้ในชั้นอรรถกถา (บางเรื่องยังปรากฏในคัมภีร์จรียาปิฎก และคัมภีร์เล่มอื่นบ้าง) ส่วนนิกายหินยานฝ่ายเหนือ²นั้น

1 บางนิกายเช่น สรวาสติวาทได้จำแนกเป็นคำสอนมอญค 12 (dvādaśāṅga-buddha-vacana 十二分教) โดยเพิ่มเข้ามา 3 หมวด คือ นิทาน (nidāna 因緣) อวทาน (avadāna/apadāna 譬喻) และอุปเทศ (upadeśa 論議) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ประพนธ์ อัสววิรุฬหการ (2534: 166-170) นอกจากนี้ คัมภีร์หมวด “อวทาน” ยังได้บรรจุเรื่องเล่าชาดกไว้ด้วย เล่มที่ค่อนข้างเก่าแก่ เช่น

- (1) “มหาวัสตอวทาน” ดูเปรียบเทียบเนื้อเรื่องชาดกในคัมภีร์นี้กับฝ่ายบาลีได้ใน รินฤทัย สัจจพันธุ์ (2553)
- (2) “อวทานศตกะ” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ได้ ใน สารโจน บัวพันธุ์งาม (2556)
- (3) “ทิวาวทาน” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ได้ ใน ปัทมา นาควรรณ (2556)

สำหรับคัมภีร์สันสกฤตหมวดชาดกโดยเฉพาะ (ที่พบในปัจจุบัน) ได้แก่ “ชาดกมาลาของอารยสุร” คูสมัยที่แต่งได้ใน Āryaśūra (1895: xxvii-xxviii) และ “ชาดกมาลาของหริภักฐะ” คูสมัยที่แต่งได้ใน Hahn (2007: 8) เป็นต้น

2 หมายถึงนิกายหินยานต่างๆ ในยุคแตกนิกาย (ก่อนยุคมหายาน) เช่น สรวาสติวาท เป็นต้น ที่ได้มีการนำคัมภีร์ของนิกายเหล่านี้ๆ เผยแผ่เข้าไปในจีน ทิเบต มองโกเลีย เกาหลี ญี่ปุ่น

มีปรากฏในพระวินัยของธรรมคูปตี³ ว่า ได้จัดเก็บเนื้อหาชาดกไว้ใน “กษุทรกปิฏก” หรือ “กษุทรกาคม” (*Kṣudrakapiṭaka* หรือ *Kṣudrakāgama* 雜藏)⁴ อันเทียบได้กับขุททกนิกายของเถรวาท

สำหรับจำนวนเรื่องราวชาดกที่ได้รับถ่ายทอดสืบต่อกันมานั้น มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ของสรวาสติวาทว่าประมาณ 500 เรื่อง⁵ ซึ่งใกล้เคียงกับ จำนวนเรื่องในชาดกบาลี คือ 547 เรื่อง (บางเรื่องมีเนื้อหาซ้ำหรือคล้ายกัน) และยังพ้องกับคำที่ใช้เรียกกันว่า “ชาดก 500 ชาติ” หรือ “พระเจ้า 500 ชาติ” จากเนื้อหาชาดกในคัมภีร์นิกายต่างๆ ที่มีในปัจจุบัน พบว่าชาดกบางเรื่อง มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท บางเรื่องปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ หินยานฝ่ายเหนือ และมีชาดกจำนวนหลายเรื่องที่ปรากฏในคัมภีร์ ทั้งสองฝ่าย แต่รายละเอียดของเนื้อเรื่องในคัมภีร์แต่ละฝ่ายมีความ ย่อหรือพิสดารไม่เท่ากัน⁶ ไม่สามารถนำมาเทียบเคียงกันแบบประโยค

3 พระวินัยสี่ส่วน (四分律) ข้อความว่า “如是生經、本經、善因緣經、方等經、未曾有經、譬喻經、優婆提舍經、句義經、法句經、波羅延經、雜難經、聖偈經、如是集為《雜藏》。” (T22: 968b²³⁻²⁶)

4 ดูเทียบการจัดแบ่งเนื้อหาระหว่าง “ขุททกนิกาย” กับ “กษุทรกปิฏก” ได้ใน Lamotte (1957: 344-348)

5 พระวินัยสิบบท (十誦律) ข้อความว่า “佛即以是因緣故，如是廣說五百本生。” (T23: 264b¹⁵) และอภิธรรมมหาวิภาषาศาสตร์ (阿毘達磨大毘婆沙論) ข้อความว่า “本生云何？謂諸經中宣說過去所經生事，如熊鹿等諸本生經，如佛因提婆達多說五百本生事等。” (T27: 660a²⁵⁻²⁶)

6 สันนิษฐานว่าเป็นเนื้อหาที่ไม่ได้ถูกเรียบเรียงให้เป็นรูปแบบเดียวกันสำหรับท่องจำก่อนที่จะแตกนิกาย หรืออาจได้รับการย่อขยายความในยุคถัดๆ มา ผู้เขียนขอเสนออีกประเด็นไว้พิจารณา คือ ในอรรถกถาของชาดกบางเรื่อง

ต่อประโยคได้ มีเพียงบางคาถาที่สามารถเทียบเคียงเนื้อความกันได้

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะสำรวจคาถาชาดกที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาทั้งในพระไตรปิฎกบาลีและคัมภีร์หินยานที่เก็บรักษาไว้ในพากยจินโบราณ สำหรับเนื้อเรื่องชาดกพากยจินนั้น มีกระจายกันอยู่ในหลายหมวดคัมภีร์ได้แก่ พระวินัยหินยาน (聲聞律典) อาคม (阿含經) ธรรมบท (法句經) อวทาน (譬喻經) พุทธประวัติ (佛傳) เป็นต้น และยังมี

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

มีอธิบายไว้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสแสดงเรื่องราวในอดีตชาติโดยให้ผู้ฟังเห็นเหตุการณ์นั้น(ในสมาธิ)ตามไปด้วย เช่น J-a I: 98²⁻⁷ (Ee) (ขุ.ชา.อ.55/150 แปล.มมร) ข้อความว่า “*atha bhagavā ... seṭṭhino satuppādam janetvā himagabbham padāletvā puṇṇacandaṃ nīharanto viya bhavantarena paṭicchannakāraṇaṃ pākaṭaṃ akāsi.*” (ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ... ทรงยังสติให้เกิดขึ้นแก่เศรษฐิ แล้วได้ทรงกระทำเหตุการณ์ที่ถูกภพอื่นปกปิดไว้ให้ปรากฏ ดุจทำลายกลุ่มหมอกนำพระจันทร์เพ็ญออกมาฉะนั้น) และ J-a I: 107¹⁷⁻¹⁹ (Ee) (ขุ.ชา.อ.55/163 แปล.มมร) ข้อความว่า “*tena hi bhikkhave suṇāthā’ti Bhagavā tesam bhikkhūnaṃ satuppādam janetvā bhavantarena paṭicchannakāraṇaṃ pākaṭaṃ akāsi.*” (พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังสติให้เกิดขึ้นแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นด้วยพระดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น เธอทั้งหลายจงฟัง” ดังนี้แล้ว ได้ทรงกระทำเหตุการณ์ที่ถูกภพอื่นปกปิดไว้ให้ปรากฏ) จึงเป็นไปได้หรือไม่ว่า เมื่อพระสาวกแต่ละท่านถ่ายทอดเรื่องราวที่ได้เห็นนั้นออกมาเป็นถ้อยคำ อาจมีเนื้อหาบางส่วนที่เรียบเรียงตามสำนวนของตนเองโดยมีความย่อละเอียดแตกต่างกันไป ส่งผลให้เนื้อหาชาดกเรื่องเดียวกันที่ทรงจำสืบทอดกันมาในต่างนิกาย มีความสั้นยาวแตกต่างกันค่อนข้างมาก

คัมภีร์ที่ประมวลเรื่องราวชาดกโดยเฉพาะ (佛本生經)⁷ แต่ในเล่มหนึ่งๆ มีจำนวนเรื่องไม่มากเท่าชาดกบาลี เช่น คัมภีร์ประมวลบารมีหก (六度集經)⁸ มี 91 เรื่อง คัมภีร์ชาตกะ (生經)⁹ มี 55 เรื่อง เป็นต้น

ในส่วนถัดไปจะได้นำเสนอคาถาชาดกฝ่ายบาลีและจีนที่มีใจความหลักสอดคล้องกัน และคัดเลือกบางคาถามาศึกษาวิเคราะห์ในบางประเด็นสืบต่อไป¹⁰ ทั้งนี้ได้กำหนดขอบเขตการนำเสนอคาถาดังต่อไปนี้

(1) ฝ่ายบาลีใช้คาถาจากคัมภีร์ชาดกในขุททกนิกายเป็นหลัก¹¹ แล้วคัดเลือกคาถาอันปรากฏในชาดกพากย์จีนที่มีใจความโดยรวมของคาถาสอดคล้องกับคาถาบาลี

7 พระวินัยหินยานปรากฏอยู่ใน T22-24 คัมภีร์หมวดอาคมปรากฏอยู่ใน T1-2, 25, 33 หมวดธรรมบทและอวทานปรากฏอยู่ใน T4 หมวดพุทธประวัติปรากฏอยู่ใน T3-4 และหมวดชาดกปรากฏอยู่ใน T3

8 T3: 1-52 ชื่อคัมภีร์นี้ในภาษาสันสกฤตที่น่าเป็นไปได้ คือ *Ṣaḍ-pāramitā-saṃgraha (sūtra)*

9 T3: 70-108 ชื่อคัมภีร์นี้ในภาษาสันสกฤตน่าจะเหมือนกับชาดกบาลี คือ *Jātaka* แต่ผู้เขียนขอสะกดชื่อคัมภีร์จีนเล่มนี้เป็นภาษาไทยว่า “ชาตกะ” เพื่อให้แตกต่างจากคัมภีร์ “ชาดก” ฝ่ายบาลี

10 ในบทความนี้จะไม่แสดงการวิเคราะห์คาถาบาลีตามหลักชั้นลักษณะและอสังการ ผู้สนใจสามารถอาศัยหลักเกณฑ์ที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยและสุโพธาลังการ มาวิเคราะห์เพิ่มเติมต่อไป

11 ชาดกบาลีฉบับพุทธชยันตี (Ce) ได้แสดงเลขลำดับคาถาชาดกกำกับเรียงลำดับไว้ตั้งแต่คาถาแรกจนถึงคาถาสุดท้าย มีจำนวนทั้งหมด 6,905 คาถา (บางคาถาซ้ำหรือคล้ายกันบ้าง) หากผู้เขียนพบว่าคาถาชาดกบาลีที่อ้างถึงนั้นมีปรากฏในคัมภีร์อื่นของชั้นพระไตรปิฎก (โดยมีข้อมูลบ่งชี้ว่าเป็นคาถาที่ใช้ประกอบหรืออ้างถึงชาดกเรื่องเดียวกัน) ก็จะระบุเพิ่มเติมไว้ด้วย สำหรับการศึกษาคำนี้จะไม่ใช้คาถาจากคัมภีร์ปัญญาสชาดก

(2) คาถาในคัมภีร์ทั้ง 2 ฝ่าย ล้วนเป็นคาถาที่ใช้ประกอบชาดกเรื่องเดียวกันหรือคล้ายกัน¹²

2. คาถาชาดกพากย์จีนที่สอดคล้องกับชาดกบาลี

จากการสำรวจเนื้อหาชาดกในคัมภีร์จีนที่สอดคล้องหรือใกล้เคียงกับเรื่องราวชาดกในคัมภีร์บาลี¹³ โดยภาพรวมพบว่า บางเรื่องไม่ปรากฏข้อความส่วนที่เป็นคาถา บางเรื่องมีจำนวนคาถามากกว่าฝ่ายบาลี แต่บางเรื่องก็มีจำนวนคาถาน้อยกว่า ในส่วนคาถาที่มีเนื้อความสอดคล้องกันนั้น ก็ยังมีระดับความเหมือนมากน้อยแตกต่างกันไป อาจแบ่งได้เป็น 4 แบบ คือ (1) เหมือนหรือคล้ายกันทั้งคาถา (2) ต่างกันบ้างบางจุดแต่ไม่มากนัก (3) สอดคล้องตรงกันประมาณกึ่งคาถา (4) สอดคล้องตรงกันเพียงเล็กน้อยไม่กี่คำ หรือไม่ถึงกึ่งคาถา

สำหรับบทความนี้ จะคัดเลือกเฉพาะคาถาตามแบบที่ (1) และ (2) ก่อน กล่าวคือ มีเนื้อความเหมือนกันแทบทั้งคาถา หรือแตกต่างกันไม่มากนัก ในการนำเสนอคาถาชาดกที่มีความสอดคล้องกัน จะใส่คาถาบาลีไว้ทางฝั่งซ้าย โดยอ้างอิงข้อมูลเหล่านี้ตามฉบับ Pali Text Society (PTS) หรือสมาคมบาลีปกรณ์ (Ee) เป็นหลัก คือ (1) ข้อความบาลีของคาถา (หากมีข้อสังเกตบางประการ จะแสดงไว้ที่เชิงอรรถ) (2) ชื่อเรื่องชาดก

12 ที่ผ่านมามีผู้ศึกษาความสอดคล้องของคาถาชาดกบาลีเรื่องชาครชาดกกับคาถาในอุทานวรรคพากย์จีน แต่เนื้อเรื่องชาดกที่มีคาถาปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทั้งสองฝ่ายไม่ค่อยสอดคล้องกัน ดูเพิ่มเติมใน Lv, Lihua (2001: 1-25)

13 ดูตัวอย่างรายชื่อคัมภีร์สันสกฤต จีน ที่มีเนื้อเรื่องสอดคล้องกับชาดกฝ่ายบาลีได้ใน Hikata (1978: 92-116)

(3) เลขลำดับเรื่องชาดก¹⁴ และ (4) เลขลำดับคาถาในเรื่องนั้นๆ (ใช้รูปแบบเป็น “no. x” หมายถึง “ลำดับเรื่อง^{ลำดับคาถา}”) พร้อมแสดงคำแปลโดยอาศัยสำนวนแปลจากฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2552) และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย¹⁵ มาปรับให้สอดคล้องกับคาถาบาลีฉบับ Ee รวมทั้งเหมาะสำหรับการดูเทียบกับคำแปลไทยของคาถาพากย์จีนยิ่งขึ้น ส่วนฝั่งขวาเป็นข้อความคาถาพากย์จีนและคำแปลเป็นไทย ทั้งนี้หากคาถาใดในคัมภีร์จีนมีปรากฏในฉบับสันสกฤตหรือฉบับแปลทิเบตก็จะระบุเพิ่มเติมไว้ที่เชิงอรรถด้วย

14 หากพบว่าชาดกเรื่องนั้นมีเลขลำดับต่างจากในฉบับจันฐรัฐสังคีติของพม่า (Be) ผู้เขียนจะระบุเพิ่มเติมไว้ที่เชิงอรรถ

15 ได้ใส่การอ้างอิงคำแปลไทยของทั้งสองฉบับกำกับไว้ท้ายคำแปลด้วย (เพื่อความสะดวกในการค้นเทียบเคียง) คำแปลที่ปรับเปลี่ยนแล้วส่วนใหญ่ยังมีความใกล้เคียงฉบับ มมร อยู่บ้าง ในการอ้างอิงจึงนำฉบับ มมร มาใส่ไว้ในลำดับแรก

2.1 คาถาที่พระราชา (พระโพธิสัตว์) ตรัสขณะแสดงพระเกศาหงอกแก่เหล่าอำมาตย์

- no.9¹ (Makhādevajāta)

uttamaṅgaruhā mayhaṃ

ime jātā vayoharā,

pātubhūtā devadūtā,

pabbajjāsamayo mama.¹⁶

(J I: 138²³⁻²⁴ Ee)

ผม [หงอก] บนศีรษะของเรานี้
เกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุนำเอาวัย
ไปเสีย เทวทูตปรากฏแล้ว บัดนี้
เป็นเวลาแห่งการออกบวชของเรา
(ขุ.ชา. 55/9/209 แปล.มมร,
27/9/4 แปล.มจร)

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

我頭生白髮，壽命轉衰減，

天使已來至，我今學道時。

(T1: 513c⁷⁻⁸)

ผมหงอกเกิดขึ้นบนศีรษะของเรา
เวลาชีวิตเหลือน้อยลง เทวทูตได้
มาถึงแล้ว บัดนี้ เป็นเวลาศึกษาวิ
นัยกบวช

- เอกอติตตกัมม (增一阿含)

我身首上，生此毀莊，

身使來召，入道時到。

(T2: 808b¹⁻²)

บนศีรษะของตัวเราเกิด[ผมหงอก]
เส้นนี้ ตัดรอนวัยหนุ่ม ทูตแห่งชีวิต
มาตามแล้ว ถึงเวลาเข้าสู่วินัยกบวช

- ธรรมบททอทาน (法句譬喻經)

今我上體首，白生為被盜，

已有天使召，時正宜出家。

(T4: 608b²³⁻²⁴)

16 คาถานี้ยังมีปรากฏในอรรถกถาของเนมิชาดก (J-a VI: 96⁴⁻⁵ Ee)

บัดนี้ บนศีรษะของตัวเรา [ผม]
หงอกเกิดขึ้น เป็นการถูกขิง
[ความหนุ่ม] ไป มีเทวดามาตาม
แล้ว เป็นเวลาที่ควรออกบวช
โดยแท้

2.2 คาถาที่ท้าวสักกะ (พระโพธิสัตว์) ตรัสสั่งให้สารถีมาตลีกลับรถ

- no.31¹ (Kulāvakajātaka)
kulāvakā¹⁷ Mātali Simbalismim
īśāmukhena parivajjayassu,
kāmaṃ cajāma asuresu pāṇaṃ,
mā-y-ime dijā vikulāvā ahesuṃ.
(J I: 203⁸⁻¹¹ Ee และมีใน
SN I: 224²⁵⁻²⁸ Ee)
มาตลี บนต้นจี่วมีลูกนก[ครุฑ]
ท่านจงหันหน้ารถกลับ เรายอม
สละชีวิตให้พวกอสูร ลูกนก[ครุฑ]
เหล่านี้อย่าแหลดรานเสียเลย
(ชุ.ชา. 55/31/305 แปล.มมร,
27/31/13 แปล.มจร)

- ทิรฆาคม (長阿含)
此樹有二鳥，汝當迴車避，
正使賊害我，勿傷二鳥命。
(T1: 142c¹⁰⁻¹¹)
ต้นไม้นี้มีลูกนกคู่หนึ่ง ท่านจงหันรถ
กลับไป แม้ว่า [อสูร] จะทำร้ายเรา
ก็อย่าเบียดเบียนชีวิตนกทั้งคู่

- พระสูตรแยกเดี่ยว¹⁸ ในทิรฆาคม
ชื่อโลกสถาน¹⁹ (大樓炭經)
語御者鳥睽披，迴馬車當避去，
寧阿須破壞我，莫令壞是兩卵。
(T1: 301a¹⁰⁻¹¹)

17 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “kulāvakā” (ศัพท์เดิมคือ kulāvaka)
หมายถึง ลูกนกครุฑ (J I: 203¹² Ee)

(อ่านเชิงอรรถที่ 18 และ 19 ในหน้าต่อไป)

ขอส่งสารถึง มีนกบนต้นฉานพี
(ต้นจิว) จงหันรถม้ากลับไป²⁰ แม้ว่า
อสูรจะทำร้ายเรา ก็อย่าให้ลูกนก
อ่อนคูนี้อะหลกรานเสียเลย

- พระสูตรแยกเดี่ยวในทีรฆาคม
เรื่องกำเนิดโลก (起世經)

樹上有卵摩多離，為我迴轅遠避護，
寧為修羅失身命，勿令毀破此鳥巢。

(T1: 351a¹¹⁻¹²)

บนต้นไม้มีนก มาตลี จงหันหน้า
รถกลับ หลบห่างออกมา [จากนก]
ให้เรา แม้ต้องสละชีวิตให้อสูร
ก็อย่าให้รังนกนี้แหลกรานเสียเลย

- พระสูตรแยกเดี่ยวในทีรฆาคม
เรื่องเหตุอุบัติของโลก (起世因本經)

摩多離知樹上卵，為我迴此車轅軸，
為阿修羅寧捨命，勿令毀破諸鳥巢。

(T1: 406a¹⁵⁻¹⁶)

18 เป็นพระสูตรในแต่ละอาคมพากย์จีนที่แปลแยกส่วนออกมา (單本)
ไม่ได้ถูกจัดหมวดหมู่ลงในวรรคใด

19 ใช้ตามที่ Lv, Jianfu (2015: 260) ได้แสดงชื่อพระสูตรนี้ไว้เป็นภาษา
สันสกฤตว่า *Loka-sthāna-sūtra*

20 คำที่แปลทับศัพท์ตามเสียงในภาษาจีนกลางเช่นนี้ จะได้นำไปอธิบายต่อ
ในข้อ 4.1 ของบทความ

มาตลี พึงทราบว่าบนต้นไม้มี
ลูกนกอ่อน จงหันหน้ารถคันนี้
กลับไปให้เรา แม้ต้องสละชีวิต
ให้อสูร ก็อย่าให้รังนกทั้งหลาย
แหลกรานเสียเลย

2.3 คาถาทึนกลุ่มโพธิสัตว์กล่าวทำสังฆกิจริยาเพื่อให้ไฟดับ

- no.35¹ (Vaṭṭakajātaka)
santi pakkhā apatanā,
santi pādā avañcanā,
mātāpitā ca nikkhantā,
jātaveda²¹ paṭikkama.
(J I: 214¹⁶⁻¹⁷ Ee และมีใน
Cp: 31²⁰⁻²¹ Ee)
มีปีกอยู่ แต่ก็บินไม่ได้ มีเท้า
ทั้งคู่อยู่ แต่ก็เดินไม่ได้ มารดาและ
บิดาออกไปแล้ว ไฟ ท่านจงถอย
กลับไปเกิด
(ขุ.ชา. 55/35/326 แปล.มมร,
27/35/15 แปล.มจร)

- พระวินัยห้าส่วน (五分律)
有脚未能行, 有翅未能飛,
父母見捨去, 唯願活我命。
(T22: 175c²⁷⁻²⁸)
มีเท้าอยู่ แต่ก็เดินไม่ได้ มีปีกอยู่
แต่ก็บินไม่ได้ มารดาและบิดา
ออกไปแล้ว ขอเพียงให้เรารอด
ชีวิตเกิด

21 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “jātaveda” หมายถึง ไฟ (J I: 214²²⁻²³ Ee)

2.4 คาถาที่พ่อค้าโพธิสัตว์กล่าวเพื่อสรุปเหตุการณ์ระหว่างบุตรช่างไม้กับบิดา

- no.44¹ (Makasajātaka)

seyyo amitto matiyā upeto
na tv eva mitto mativippahīno,
'makasaṃ vadhissan'ti hi eḷamūgo
putto pitu abbhidaṃ uttamaṅgaṃ.

(J I: 247²⁶⁻²⁹ Ee)

มีศัตรูผู้ประกอบด้วยปัญญาดีกว่า
ส่วนมิตรผู้ไร้ปัญญาไม่ประเสริฐเลย
เพราะว่าบุตรผู้โง่เขลาคิดว่า “เราจัก
ฆ่ายุง” แต่ได้ทุบหัวของบิดาเสียแล้ว
(ขุ.ชา. 56/44/19 แปล.มมร,
27/44/19 แปล.มจร)

- พระวินัยสิบบท (十誦律)

寧為智者仇，不與無智親，
愚為父害蚊，蚊去破父頭。

(T23: 438b⁸⁻⁹)

มีศัตรูผู้ประกอบด้วยปัญญา
ยังดีกว่า ไม่ควรคบมิตรผู้ไร้
ปัญญาเลย คนเขลาจะฆ่ายุงให้
บิดา ยุงกลับบิน[หนี]ไป แต่ได้ทุบ
หัวของบิดาเสียแล้ว

- พระวินัยมูลสรวาสติวาท

(根本說一切有部毘奈耶)²²

寧與智者為怨惡，不共愚人結親友，
猶如癡子拂蚊蟲，棒打父頭因命過。

(T23: 668c⁵⁻⁶)

มีผู้ประกอบด้วยปัญญาเป็นศัตรู
ยังดีกว่า ไม่ควรคบหาคนเขลา
เป็นมิตรสหาย เหมือนดังเช่น บุตร
ผู้โง่เขลาจะตบยุง แต่กลับทุบหัว
ให้บิดาสิ้นชีพ

22 ชื่อสันสกฤตของคัมภีร์นี้คือ *Vinaya-vibhaṅga* (วินยวิภังค์) มีเนื้อหาว่า
ด้วยสิกขาบทของพระภิกษุ หรือเทียบได้กับมหาวิภังค์ของพระวินัยปิฎกบาลี

2.5 คาถาที่ดาบสโพธิสัตว์กล่าวสรรเสริญพญาคูขี้หอมต่อความหิวได้

- no.154² (Uragajātaka)

so Brahmagutto ciram eva jīva,
dibbā ca te pātubhavantu bhakkhā,
so brahmavaṇṇaṃ apacāyamāno,
bubhukkhito no vitarāsi bhottum.

(J II: 14¹⁴⁻¹⁷ Ee)

ขอท่านนั้นจงเป็นผู้อันพรหมค้ำครอง
แล้ว ดำรงชีวิตอยู่สันกาลนานเถิด อนึ่ง
ขอภักษหารอันเป็นทิพย์จงปรากฏแก่
ท่านเถิด ท่านนั้นเคารพยำเกรง [เรา]
ผู้มีเพศอันประเสริฐ ถึงจะหิวก็ไม่คร่ำ
[พญานาค] ออกมากิน

(ขุ.ชา. 57/158/19 แปล.มมร, 27/8/64
แปล.มจร)

- พระวินัยมหาสังฆิกะ

(摩訶僧祇律)

當令汝長壽, 常食天甘露,
忍飢不食龍, 敬心於我故。

(T22: 240b¹³⁻¹⁴)

ขอท่านจงมีอายุยืนยาว
ได้บริโภคสุธาโภชนอันเป็น
ทิพย์ไปตลอด [ท่าน] ถึงจะหิว
ก็ไม่กินพญานาค เนื่องจากมี
จิตเคารพยำเกรงในเรา

2.6 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเนื้อเรื่องนกมูลไถโพธิสัตว์กับเหยี่ยวนกเขา²³

- no.168¹ (Sakuṇagghijātaka)
seno balasā patamāno
Lāpaṃ gocaratṭhāyinaṃ
sahasā ajjhappatto va
maraṇaṃ ten'upāgami.

(J II: 60⁹⁻¹⁰ Ee)

เหยี่ยวนกเขาโฉบลงสุดกำลัง
มุ่งไปยังนกมูลไถตัวอยู่ใน
เขตหากิน[ของตน] โฉบลง
อย่างฉับพลัน เพราะเหตุนั้น
จึงถึงความตาย

(ขุ.ชา. 57/185/85 แปล.มมร,
27/35/72 แปล.มจร)

- สังยุตตะคาถม (雜阿含)

鷹鳥用力來，羅婆依自界，
乘瞋猛盛力，致禍碎其身。

(T2: 173a¹⁰⁻¹¹)

เหยี่ยวนกเขาบินอย่างสุดกำลัง
มายังนกหัวฝัว(นกมูลไถ)ตัวเข้า
อยู่ในเขตตนเอง โฉบลงอย่างมูทะลุ
เร็วแรง ทำให้กายของมันแตก
เป็นเสี่ยงๆ

2.7 คาถาที่นกมูลไถโพธิสัตว์กล่าวสรุปเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

- no.168²

so'haṃ nayena sampanno
pettike gocarato
apetasattu modāmi
sampaṣsaṃ attham attano.

(J II: 60¹⁷⁻¹⁸ Ee)

- สังยุตตะคาถม (雜阿含)

我具足通達，依於自境界，
伏怨心隨喜，自觀欣其力。

(T2: 173a¹²⁻¹³)

เราถึงพร้อมด้วยความชาญฉลาด
เข้าอยู่ในเขตแดนของตน กำราบ

23 ในพากย์จีน นกมูลไถโพธิสัตว์เป็นผู้กล่าวคาถานี้ด้วย

เรานั้นถึงพร้อมด้วยอุบาย ยินดี
แล้วในเขตหากินอันเนื่องมา
แต่บิดา เป็นผู้ปราศจากศัตรู
พิจารณาอุประโยชน์ของตนอยู่
ย่อมเบิกบานใจ

(ขุ.ชา. 57/186/85 แปล.มมร,
27/36/73 แปล.มจร)

ศัตรูได้ จึงเบิกบานใจ เมื่อได้
พิจารณาอุ ก็ชื่นชมยินดีต่อความ
สามารถของตนนั้น

2.8 คาถา(2 บท)ที่นายความช่างโพรธัสต์วิกราบทูลพระราชา

- no.231¹⁻² (Upāhanajātaḥ)
yathāpi kītā purisass'upāhanā
sukhassa atthāya dukhaṃ uabbahe
ghammābhitattā talasā papīlitā
pāde tass'eva purisassa khādare.
evam eva yo dukkulino anariyo
tumhāka²⁴ vijjañ ca sutañ ca-m-ādiya
tam²⁵ eva so tattha sutena khādati

- พระวินัยห้าส่วน (五分律)
如人著革屣，本欲護其足，
得熱燥急時，而更反自傷。
世間愚惡人，不念恩在己，
從師學技術，而反凌誣之。
(T22: 165a²⁶⁻²⁹)
คนใส่รองเท้าหนัง เดิมทีก็
ประสงค์จะปกป้องเท้า นั้น

24 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “tumhāka” หมายถึง “อาจารย์” ลงบัญญัติ
วิภัตติ (ablative) แล้ววิเศษเสียดังทำยจาก tumhākā เป็น tumhāka
เพื่อรักษาฉันทลักษณะ (J II: 223²⁵-224¹ Ee) เฉพาะบาทคาถานี้ตรงกับ
อินทรวงศ์ (Indravamsā)

25 ตามคำอธิบายในอรรถกถา สรรพนาม “tam” หมายถึง “ตนเอง”
(J II: 224³ Ee) ผู้เขียนจึงเลือกแปลสรรพนาม “之” ในคาถาจีน
(อักษรท้ายสุด) ว่า “ตน” ตามอรรถกถาบาลี

anariyo vuccati pānadūpamo.

(J II: 223¹¹⁻¹⁸ Ee)

รองเท้าที่คนซื้อมาเพื่อประสงค์จะให้สบาย [เท้า] กลับนำความทุกข์มาให้ รองเท้านั้นถูกความร้อนแผดเผาบ้าง ถูกพื้นเท้าครูดสีบ้าง ก็กลับกัดเท้าของผู้ที่นั้นนั่นแหละ จันได ผู้ใดเกิดในตระกูลไม่ดี ไม่ใช่อารยชน เรียนวิชาความรู้มาจากสำนักอาจารย์ได้แล้ว ผู้นั้นยอมทำลายตนเองด้วยความรู้ [ที่เรียนมา] ในสำนักของอาจารย์นั้น บุคคลนั้นบัณฑิตเรียกว่า ไม่ใช่อารยชน เปรียบด้วยรองเท้าที่ทำไม่ดีฉะนั้น

(ขุ.ชา. 57/311-312/330 แปล.มมร, 27/161-162/108 แปล.มจร)

แต่เมื่อ[รองเท้า] ถึงคราวถูกความร้อนจนแห้งกร้าน ก็กลับกัดเท้าของตน จันไดคนเขลาหยาบช้าในโลกไม่ระลึกรถึงอุปการะที่มีแก่ตน เรียนศิลปวิทยามาจากอาจารย์ได้แล้ว กลับเปียดเบียนทำลายตน ฉะนั้น

2.9 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเรื่องราวของสุนัขจิ้งจอก

- no.241¹ (Sabbadāṭṭhajātaka)
sigālo mānatthaddho va
parivārena atthiko
pāpuṇi mahatiṃ bhūmiṃ,
rājāsi sabbadāṭṭhinam.

(J II: 245²⁰⁻²¹ Ee)

สุนัขจิ้งจอกกระด้างด้วยมานะ มีความต้องการบริวาร ได้บรรลุถึง

- พระวินัยห้าส่วน (五分律)

野狐憍慢盛，欲求其眷屬，
行到迦夷城，自稱是獸王。

(T22: 18c²⁸⁻²⁹)

สุนัขจิ้งจอกมีมานะยิ่ง ต้องการหาสัตว์อื่นมาเป็นพวกพ้องบริวาร

สมบัติใหญ่ ได้เป็นราชาแห่งสัตว์
มีเขี้ยวงาทั้งหลาย
(ขุ.ชา. 57/332/365 แปล.มมร,
27/182/114 แปล.มจร)

ได้เดินทางถึงแคว้นกาสิ ขนานนาม
ตนว่า ราชาแห่งหมู่สัตว์

2.10 คาถา(2 บท)ที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเรื่องราวของพระเจ้า
มันธาทู (พระโพธิสัตว์)

no.258²⁻³ (Mandhātujātaka)
na kahāpaṇavassena
titti kāmesu vijjati,
appassādā dukhā kāmā
iti viññāya paṇḍito
api dibbesu kāmesu
ratim so nādhigacchati,
taṇhakkhayarato hoti
Sammāsambuddhasāvako.
(J II: 313¹⁸⁻²¹ Ee

และมีใน Dhṛ: 53⁴⁻⁸ Ee)
ความอึดในกามทั้งหลายไม่มี
เพราะฝนกหาปณะ กามทั้งหลาย
มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก
บัณฑิตท่านรู้ชัดแล้วอย่างนี้ ย่อม
ไม่ถึงความยินดีในกามทั้งหลาย
แม้ที่เป็นทิพย์ สวากของพระสัมมา
สัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยินดีในความ

- พระสูตรแยกเดี่ยวในมัชฌิมาคัม
เรื่องพระเจ้ามันธาทู (頂生王故事經)
不以錢財業, 覺知欲厭足,
樂少苦惱多, 智者所不為。
設於五欲中, 竟不愛樂彼,
愛盡便得樂, 是三佛弟子。
(T1: 824a⁷⁻¹⁰)

ไม่อาจมอบทรัพย์สินเงินทองต่างๆ
ให้รู้สึกอึดในกามได้ [กาม] มีความ
ยินดีน้อย มีทุกข์มาก บัณฑิตจึงไม่
ข้องเกี่ยว แม้ในกามคุณ 5 ก็ไม่ยินดี
พอใจสิ่งเหล่านั้นเลย ผู้มีตณฺหาสิ้น
ไปจึงถึงสุข [แท้] ซึ่งก็คือสวากของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

- เอโกตตราคัม (增一阿含)
貪婬如時雨, 於欲無厭足,
樂少而苦多, 智者所屏棄。

สิ้นไปแห่งตัณหา

(ขุ.ชา. 58/374-375/55 แปล.มมร,
27/23-24/125 แปล.มจร)

正使受天欲，五樂而自娛，

不如斷愛心，正覺之弟子。

(T2: 584c²⁻⁵)

โลภะมีมากล้นดุจฝนที่ตกตามกาล
ไม่อาจอิมในกามได้ [กาม]มีความ
ยินดีน้อย มีทุกข์มาก บัณฑิตจึง
ปล่อยวาง ถึงแม้ได้กามคุณอัน
เป็นทิพย์ มีกามคุณ 5 ประปรอ
ตน ก็ไม่เลิศเท่าเป็นผู้จัดตัณหา
ในใจ ซึ่งก็คือสาวกของพระสัมมา
สัมพุทธเจ้า

- พระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษชัย
วัสตุ²⁶

(根本說一切有部毘奈耶藥事)

有億多財者，貪欲而無足，

少樂而苦多，智人能遠離。

設受天堂樂，意悅亦未足，

欲知悅樂盡，唯佛聲聞眾。²⁷

(T24: 56c²⁷-57a¹)

ผู้มีเงินทองมากมายนับร้อยล้าน²⁸
ก็ยังโลภในกามไม่อิ่มหน้า [กาม]
มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก

26 เทียบได้กับภสัชชขันธกะ ของพระวินัยปิฎกบาลี

27 ดูเทียบฉบับสันสกฤตและแปลทิเบตได้ใน 4.4 (1)

บัณฑิตจึงหลีกห่าง ถึงแม่ได้เสวย
สุขในสรวงสวรรค์ ก็ไม่อิ่มหน้าใจ
ผู้มุ่งรู้ถึงการละความเพลิดเพลिन
ยินดีให้สิ้นไป ก็มีแต่หมั่นงษ์สาวก
ของพระพุทธเจ้า

- อุทานวรรค²⁹ (出曜經)

天雨七寶，猶欲無厭，

樂少苦多，覺之為賢。

雖有天欲，惠捨不貪，

樂離恩愛，三佛弟子。³⁰

(T4: 631c^{13-14, 20-21})

มีฝนรตนะ 7 ก็ยังไม่อิ่มในกาม [กาม]
มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก บัณฑิต
รู้ชัดอย่างนี้ แม่จะมีกามอันเป็นทิพย์
ก็สละออกได้และไม่ต้องการ กลับ
ยินดีที่จะหลีกห่างจากตัณหา นับเป็น
สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

28 คำว่า “億” (ร้อยล้าน) ในภาษาจีนมีความหมายว่า “มากมายนับไม่ถ้วน”
ได้ด้วย

29 เทียบได้กับธรรมบทของฝ่ายบาลี สำหรับอุทานวรรคพากย์จีน จะมี
คำอธิบายแต่ละคาถา(แก้อรรถ)ประกอบ และยังมีเนื้อเรื่อง(ท้องถิ่นทาน)
สั้นๆ ประกอบในบางคาถาด้วย ส่วนอุทานวรรคฉบับสันสกฤตที่พบ
ในปัจจุบัน มีเฉพาะคาถาอย่างเดียว ดูเพิ่มการเปรียบเทียบอุทานวรรค
สันสกฤตกับธรรมบทบาลีได้ใน ละอองดาว นนทะสร (2553)

30 ดูเทียบฉบับสันสกฤตและแปลทิเบตได้ใน 4.4 (2)

2.11 คาถาที่รูกษเทวากล่าวถามกระปือโพธิสัตว์

- no.278¹ (Mahisajāṭaka)

kam attham abhisandhāya
lahucittassa dūbhino
sabbakāmaduhasseva
imaṃ dukkhaṃ titikkhasi.

(J II: 386⁴⁻⁵ Ee)

ท่านอาศัยเหตุอะไรจึงอดกลั้น
ทุกข์นี้ ต่อถึงผู้มีจิตกลับกลอก
มักประทุษร้าย ดุจมันเป็นผู้ให้
ความน่าใคร่ทั้งปวง

(ขุ.ชา. 58/433/163 แปล.มมร,
27/82/138 แปล.มจร)

- ชาตกะ (生經)

卿等何以故，忍放逸獼猴，
過度於兇惡，等觀諸苦樂。

(T3: 94a⁸⁻⁹)

พวกท่านอาศัยเหตุอะไร จึงอดกลั้น
ต่อถึงผู้กลับกลอกดุร้ายเหลือเกิน
[พวกท่าน] ช่างมองดูสุขและทุกข์
ทั้งปวงอย่างเสมอเหมือนกัน

2.12 คาถาที่รูกษเทวากล่าวแนะกระปือโพธิสัตว์

- no.278² (Mahisajāṭaka)

siṅgena nihanāh'etaṃ
padasā ca adhiṭṭhaha,
bhiyyo bālā pakujjheyyuṃ,
no c'assa paṭisedhako.

(J II: 386⁶⁻⁷ Ee)

ท่านจงขวิดมันเสียด้วยเขา และ
จงเหยียบเสียด้วยเท้า เหล่าสัตว์
ผู้หยาบช้าจะพึงเบียดเบียนรำไป

- ชาตกะ (生經)

諸角默搥杖，建立眾墮落，
又示恐懼義，默無加報者。

(T3: 94a¹²⁻¹³)

จงเอาเขาทั้งคู่ขวิดแทงโดยปราศ
ชุ่มเสียง จัดการเหล่าสัตว์เช่นนี้
ให้ราบคาบ จะยิ่งแสดงถึงความ
ขลาดกลัว หากเป็นผู้เงี้ยบเฉย
ไม่ได้ตอบ

หากไม่ห้ามปรามมันเสีย
(ช.ชา. 58/434/163 แปล.มมร,
27/83/139 แปล.มจร)

2.13 คาถา (2 บท) ที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเหตุการณ์ที่พวกเดียรฉัตร
เสื่อมลามกสักการะ

- no.339³⁻⁴ (Bāverujātaka)
yāva n'uppajjati Buddhō
dhammarājā pabaṅkaro,
tāva aññe apūjesuṃ
puṭhū samaṇabrāhmaṇe.
yadā ca sarasampanno
Buddhō dhammaṃ adesayi,
atha lābho ca sakkāro
titthiyānaṃ ahāyatha.
(J III: 128⁵⁻⁸ Ee)

พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระธรรมราชา
ผู้ส่องแสงสว่างไสว ยังไม่เสด็จ
อุบัติขึ้นเพียงใด ชนทั้งหลายก็พา
กันบูชาสมณพราหมณ์เหล่าอื่น
อยู่เป็นอันมากเพียงนั้น แต่เมื่อใด
พระพุทธเจ้าผู้มีพระสุรเสียงอัน
ไพเราะ ได้ทรงแสดงธรรมแล้ว
เมื่อนั้นลามกและสักการะของพวกเขา
เดียรฉัตรก็เสื่อมไป

- ชาตกะ (生經)
如佛不興出，導師不現世，
外沙門梵志，皆普得供事。
今佛具足音，明白講說法，
諸外異學類，永失諸供養。
(T3: 105a⁵⁻⁸)
เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น
ผู้เป็นพระบรมศาสดา ยังไม่ปรากฏ
ในโลก สมณพราหมณ์เหล่าอื่น
ล้วนได้รับการสักการะบูชา บัดนี้
พระพุทธเจ้าผู้มีพระสุรเสียงอัน
ไพเราะ ได้ทรงแสดงธรรมอย่างแจ่ม
แจ้งแล้ว บรรดาพวกเดียรฉัตรต่างๆ
ก็เสื่อมจากลามกสักการะทั้งปวง
ไปตราบนาน

(ขุ.ชา. 58/656-657/471 แปล.
มมร, 27/155-156/188 แปล.มจร)

2.14 คาทาที่กวางกล่าวขอร้องกับนายพราน

- no.359³ (Suvannamigajātaka)
attharassu palāsāni,
asiṃ nibbaha luddaka,
paṭhamam mama hanitvāna
hana pacchā mahāmigaṃ.
(J III: 185¹⁹⁻²⁰ Ee)

ข้าแต่นายพราน ท่านจงปลาด
ใบไม้ลง จงชักดาบออก จงฆ่า
ฉันเสียก่อนแล้วจึงฆ่าพญาเนื้อ
ภายหลัง

(ขุ.ชา. 58/745/567 แปล.มมร,
27/52/208 แปล.มจร)

- พุทธจิตสังคหะ (佛本行集經)³¹

善哉汝獵師，今可敷草鋪，

先破我皮肉，爾乃殺鹿王。³²

(T3: 888a³⁻⁴)

ท่านนายพรานผู้ประเสริฐ บัดนี้ควร
จะปลาดหญ้าแห้งลง จงฆ่าแหละ
เนื้อหนังของฉันเสียก่อน แล้วจึง
ค่อยฆ่าพญาเนื้อ

31 Yuyama (2001: xxvii) แสดงชื่อสันสกฤตของคัมภีร์นี้เป็น *Buddha-caritasamgraha* หรือ *Śākyamunibuddhacarita*

32 คาทาสันสกฤตที่สอดคล้องกัน

saṃstarāhi palāsāni asiṃ āvṛṇa lubdhaka |

mama pūrvam badhitvāna paścā hiṃsi mahāmṛgaṃ ||

(Mv II: 236⁵⁻⁶)

2.15 คาถาที่กวางกล่าวอนุโมทนากับนายพราน

- no.359⁵

evaṃ luddaka nandassu
saha sabbehi ñātihi,
yathāham ajja nandāmi
muttaṃ disvā mahāmigam.³³
(J III: 186²⁰⁻²¹ Ee)

ข้าแต่นายพราน ขอให้ท่านพร้อม
ด้วยญาติทั้งปวงของท่าน จง
ร่าเริงยินดีเถิด เหมือนอย่างวันนี้
ข้าพเจ้าเห็นพญาเนื้อหลุดพ้นมา
ได้แล้วร่าเริงยินดีอยู่
(ขุ.ชา. 58/747/567 แปล.มมร,
27/54/209 แปล.มจร)

- พุทธจิตสังคหะ (佛本行集經)

善哉如是大獵師，諸親見者皆歡喜，
如我得見夫免脫，歡喜踴躍亦復然。³⁴

(T3: 888a¹⁹⁻²⁰)

สาธุ ขอให้ท่านนายพรานและญาติ
ทั้งปวงจงล้วนร่าเริงยินดีเช่นกัน
เถิด เหมือนอย่างข้าพเจ้าเห็นพญา
เนื้อหลุดพ้นมาได้ ก็ร่าเริงยินดีเช่น
เดียวกัน

33 คาถานี้ยังคล้ายกับ no.502¹³ Haṃsajātaka (J IV: 427⁵⁻⁶ Ee) และ
no.533^{35,49} Cullahaṃsajātaka (J V: 344²¹⁻²², 346²³⁻²⁴ Ee) แต่ผู้กล่าว
คาถาคือหงส์ และคำสุดท้ายของคาถาใช้เป็น “dijādhipaṃ” แทน
“mahāmigam”

34 คาถาสันสกฤตที่สอดคล้องกัน
evaṃ lubdhaka nandāhi saha sarvehi jñātihi |
yathāhaṃ adya nandāmi dr̥ṣṭvā muktaṃ mahāmṛgaṃ ||
(Mv II: 237³⁻⁴)

2.16 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสธรรมะสรุปเนื้อเรื่อง

- no.371⁶ (Dīghītikosajātaka)

และตรงกับ no.428⁵

(Kosambījātaka)

na hi verena verāni

sammant'īdha kudācanam,

averena ca sammanti,

esa dhammo sanantano.

(J III: 212¹⁰⁻¹¹, 488⁹⁻¹⁰ Ee)

ในกาลไหนๆ เหวในโลกล็ย่อมไม่
ระงับด้วยเหวเลย แต่ย่อมระงับ
ได้ด้วยควมไม่มีเหว ธรรมนี้เป็น
ของเก่า

(ขุ.ชา. 58/807/621 แปล.มมร,

27/115/220 แปล.มจร)

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

若以諍止諍, 至竟不見止,

唯忍能止諍, 是法可尊貴。

(T1: 532c¹⁴⁻¹⁵)

หากใช้เหวไประงับเหว ทำยที่สุดก็
ไม่เห็นวาระงับลงได้ แต่สามารถ
ระงับได้ด้วยขันติเท่านั้น เป็นธรรม
อันนับว่าสูงส่ง

- พระวินัยห้าส่วน (五分律)

若以怨除怨, 怨終不可息,

不念怨自除, 是則最勇健。

(T22: 160a²¹⁻²²)

หากใช้เหวไประงับเหว เหวก็ไม่อาจ
ระงับได้ในที่สุด เมื่อไม่ผูกเหวก็
จะระงับได้เอง เป็นหลักการอัน
หนักแน่นทรงพลังยิ่ง

- พระวินัยสี่ส่วน (四分律)

以怨除怨仇, 怨仇終不除,

無怨怨自息, 其法勇健樂。

(T22: 882b²⁷⁻²⁸)

หากใช้เหวไประงับเหว เหวก็ไม่ระงับ
ไปในที่สุด เหวย่อมระงับได้เองด้วย

ความไม่มีเวร ธรรมข้อนี้เป็น [สันติ]
สุขอันหนักแน่นทรงพลัง

2.17 คาถาที่ไก่โพธิสัตว์กล่าวกับแมว

- no.383² (Kukkuṭajāṭaka)
catuppadā tvam kalyāṇi,
dvipad'āhaṃ manorame
migi³⁵ pakkhī asaṅgīuttā,
aṅgīkaṃ pariyesa sāmikaṃ.
(J III: 265²⁵⁻²⁶ Ee)
แม่นางแมวรูปงาม เจ้าเป็นสัตว์
4 เท้า ส่วนเราเป็นสัตว์ 2 เท้า แมว
[ตัวเมีย]กับนก[ตัวผู้]จะร่วมกัน
ไม่ได้ในอารมณ์เป็นที่รื่นรมย์ใจ
เจ้าจงไปแสวงหาผู้อื่นเป็นสามีเถิด
(ขุ.ชา. 59/887/63 แปล.มมร,
27/58/238 แปล.มจร)

- ชาตกะ (生經)
仁者有四脚，我身有兩足，
計鳥與野猫，不宜為夫妻。
(T3: 74a¹⁹⁻²⁰)
ท่านมี 4 เท้า ส่วนตัวเรามี 2 เท้า
เมื่อพิจารณาระหว่างนกกับแมวป่า
แล้ว ไม่ควรคู่เป็นสามีภรรยากัน

35 ในอรรถกถามีคำอธิบายว่า “migi” ในคาถานี้หมายถึง แมว (J III: 266¹ Ee)

2.18 คาถาที่ช่างเหล็กโพธิสัตว์กล่าวเพื่อป่าวประกาศขายเข็ม

- no.387¹ (Sūcijātaka)

akakkasaṃ apharusam

kharadhotam supāsiyam,

sukhumam tikhiṇaggañ ca

ko sūciṃ ketum icchatī.

(J III: 282¹³⁻¹⁴ Ee)

[เข็ม]ที่ไม่ขรุขระ ไม่หยาบ
ขัดด้วยหินแข็ง มีรู[ร้อยด้าย]
อย่างดี ทั้งเล่มเล็ก และมีปลายคม
ใครต้องการจะซื้อเข็ม[นี้]

(ขุ.ชา. 59/911/90 แปล.มมร,
27/82/243 แปล.มจร)

- พุทธจริตสังคหะ (佛本行集經)

不澀滑澤鐵，光明洗清淨，

巧人所造作，誰能買此針。

(T3: 713a²⁷⁻²⁸)

[เข็ม]ที่ไม่ขรุขระ เรียบลื่น เป็นโลหะ
มีประกายวาววับ ขัดล้างอย่างดี
ทำโดยช่างผู้ชำนาญ ใครสามารถ
จะซื้อเข็มนี้

2.19 คาถาที่ช่างเหล็กโพธิสัตว์กล่าวกะธิดาของหัวหน้าช่าง

- no.387⁶

imañ ca te pitā bhadde

sūciṃ jaññā mayā katam,

tayā ca maṃ nimanteyya

yañ c'atth'aññam ghare dhanam.

(J III: 284³⁻⁴ Ee)

- พุทธจริตสังคหะ (佛本行集經)

汝父若知我，妙解如是事，

必將汝妻我，兼送無量財。³⁶

(T3: 713b⁸⁻⁹)

น้องนางเอ๋ย ก็บิดาของเธอพึง
ทราบถึงเข็มเล่มนี้ที่เราทำแล้ว
และคงจะเชื่อเชิญเราด้วยตัวเธอ
พร้อมทั้งทรัพย์อย่างอื่นที่มีอยู่
ในเรือน

(ขุ.ชา. 59/916/91 แปล.มมร,
27/87/244 แปล.มจร)

หากบิดาของเธอทราบว่าเรามีฝีมือ
ทำได้ถึงขนาดนี้ จะต้องมอบเธอให้
เป็นภรรยาเรา อีกทั้งมอบทรัพย์สิน
อันไม่มีประมาณ

- พระวินัยมูลสรวาสติวาท

(根本說一切有部毘奈耶)

汝父若知我, 有斯勝技術,

必以汝相娉, 并家所有財。³⁷

(T23: 887a¹⁷⁻¹⁸)

หากบิดาของเธอทราบว่าเรามี
ทักษะอันเลิศล้ำเช่นนี้ จะต้องมอบ
เธอให้มาเป็นคู่ครอง อีกทั้งมอบ
ทรัพย์สินที่มีอยู่ในเรือน

36 คาถาสันสกฤตที่สอดคล้องกัน

sacet te bhadre jāneyā pitā sūcī mayā kṛtā |

svayaṃ va me pravāreyā prattaṃ te ca pitu varam ||

(Mv II: 88¹⁰⁻¹¹)

37 ฉบับแปลทิเบต

gal te kho bo'i bzo 'dra ba || khyod kyi pha yis shes gyur na ||

khyod dang nor gyi rnam pa ni || mang po gzhan yang sbyin

par gyis || (D8: 174a¹)

2.20 คาถาที่ท้าวสักกะ (พระโพธิสัตว์) กล่าวเตือนสติแก่ฤาษี

- no.410³ (Somadattajātaka)

และตรงกับ no.372¹

(Migapotakajātaka)

แต่สัตว์เลี้ยงในเรื่องต่างชนิดกัน

anāgāriyupetassa

vippamuttassa cetaso,

samaṇassa na taṃ sādhu

yaṃ petam anusocasi.

(J III: 390¹⁻², 214³⁻⁴ Ee)

เมื่อเป็นผู้ไม่ครองเรือน จิตใจ
ปล่อยวางแล้ว การที่โศกเศร้าถึง
สัตว์อันตายไปแล้ว ไม่เป็นการดี
สำหรับสมณะ

(ขุ.ชา. 59/1074/263 แปล.มมร,
27/107/275 แปล.มจร)

- ชาตกะ (生經)

仁者以棄家，至此無眷屬，

諸仙人之法，憂死非善哉。

(T3: 93b¹²⁻¹³)

เมื่อท่านจากเรือนมา [อยู่] ถึงที่นี้
ไม่มีครอบครัว ธรรมดาของฤาษี
ทั้งปวง การที่โศกเศร้าถึงสัตว์อัน
ตายไปแล้ว ไม่เป็นการดีเลย

2.21 คาถาที่ฤาษีกล่าวตอบท้าวสักกะ³⁸

- no.410⁴ และตรงกับ no.372²

saṃvāsenā have Sakka

manussassa migassa³⁹ vā,

- ชาตกะ (生經)

已習共頓止，而與象子俱，

則有愍恩情，不得不愁憂。

(T3: 93b¹⁶⁻¹⁷)

38 เนื้อหาชาตกในพากย์จีนจัดให้คาถานี้เป็นคำพูดของท้าวสักกะ

39 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “miga” ในคาถานี้หมายถึง สัตว์เดรัจฉาน
ทั้งหลาย (J III: 390⁶ Ee)

hadaye jāyati pemam
taṃ na sakkā asocitum.

(J III: 390⁴⁻⁵, 214⁶⁻⁷ Ee)

ข้าแต่ท้าวสักกะ ความรักใคร่ย่อม
เกิดขึ้นในดวงใจของมนุษย์หรือ
สัตว์เพราะการอยู่ด้วยกันโดยแท้
[อาตมภาพ] จึงมีอาจที่จะไม่เศร้า
โศกถึงสัตว์อันเป็นที่รักนั้นได้

(ขุ.ชา. 59/1075/263 แปล.มมร,
27/108/275 แปล.มจร)

เมื่อได้คุ้นเคยอยู่ร่วมกันแล้วจาก
ไป แม้จะเป็นการอยู่ร่วมกับลูกช้าง
ก็ยังรู้สึกสงสารเอ็นดู จึงมีอาจที่จะ
ไม่เศร้าโศกได้

2.22 คาถาที่ท้าวสักกะกล่าวเตือนสติแก่ฤาษี

- no.410⁵ และตรงกับ no.372³

matam marissam rodanti
ye rudanti lapanti ca,
[tasmā tvam]⁴⁰ isi mā rodi,
roditam mogham āhu santo.

(J III: 390⁹⁻¹⁰, 214¹¹⁻¹² Ee)

ชนทั้งหลายผู้ร้องไห้คร่ำครวญ
ก็ร้องไห้ถึงสัตว์ผู้ตายไปแล้ว
และจักตาย เพราะฉะนั้น ท่าน
ฤาษี ท่านอย่าได้ร้องไห้เลย
สัตว์บุรุษทั้งหลายกล่าวการ

- ชาตกะ (生經)

死人哭於死，其有啼哭者，
明智不懷憂，仙人慧何啼。

(T3: 93b¹⁸⁻¹⁹)

ชนทั้งหลายผู้ร้องไห้คร่ำครวญ
เมื่อมีผู้ตายไป ก็ร้องไห้ปรารภการ
ตายจาก สัตว์บุรุษย่อมไม่เศร้าโศก
ฤาษีก็มีปัญญาจะคร่ำครวญไป
ทำไม

40 J III: 390¹⁰ (Ee) ไม่มี “tasmā tvam” แต่มีในฉบับอื่นคือ J I: 168¹⁶ (Be);
J I: 288¹⁵ (Ce); J I: 229³ (Se) อีกทั้ง J III: 214¹² (Ee) ก็มีคำนี้

ร้องให้ว่าเป็นโมฆะ

(ขุ.ชา. 59/1076/263 แปล.มมร,
27/109/275 แปล.มจร)

2.23 คาถาที่ท้าวสักกะกล่าวเตือนสติแก่ฤาษี

- no.410⁶ และตรงกับ no.372⁴
kanditena have brahme
mato peto samutṭhahe,
sabbe saṃgamma rodāma
aṅgikamaṅgikassa nātake.

(J III: 390¹¹⁻¹², 214¹³⁻¹⁴ Ee)

ข้าแต่ท่านผู้ประเสริฐ คนที่ตาย
แล้ว ล่วงลับไปแล้ว ฟังกลับฟื้นขึ้น
มาเพราะผู้ร่ำให้ได้แล้วไซ้ร พวก
เราทุกคนก็จึงมาชุมนุมกันร้องให้
ถึงญาติของกันและกันเกิด

(ขุ.ชา. 59/1077/263 แปล.มมร,
27/110/275 แปล.มจร)

- ชาตกะ (生經)

假使悲涕泣，能令死者生，
皆當聚憫泣，假啼哭不活。

(T3: 93b¹⁴⁻¹⁵)

ถ้าหากร่ำไห้คร่ำครวญแล้ว
สามารถทำให้คนที่ตายแล้วฟื้น
ขึ้นได้ ทุกคนก็จึงมาชุมนุมร้องให้
เศร่ำโศกกัน แต่ถึงจะร้องให้
คร่ำครวญก็ไม่คืนชีพกลับมา

2.24 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเนื้อเรื่อง

- no.428⁷ (Kosambījātaka)
aṭṭhicchinṇā⁴¹ paṇaharā

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

碎身至斷命，奪象牛馬財，
破國滅亡盡，彼猶故和解。

(T1: 535b²⁶⁻²⁷)

(อ่านเชิงอรรถที่ 41 ในหน้าต่อไป)

gavāssadhanahārino,
ratṭhaṃ vilumpamānānaṃ
tesaṃ pi hoti saṃgati.

(J III: 488¹³⁻¹⁴ Ee และมีใน

Vin I: 350¹⁻² Ee

กับ MN III: 154¹⁴⁻¹⁵ Ee⁴²)

คนที่ถึงขั้นหักกระดูก ปลงชีวิต
ซึ่งโคม้าและทรัพย์สมบัติ ปล้น
แฉ่วนแฉ่วนกัน ก็ยังกลับสามัคคี
กันได้

(ขุ.ชา. 59/1222/427 แปล.มมร,
27/16/303 แปล.มจร)

คนที่ทำร้ายร่างกายจนถึงขั้นปลง
ชีวิต ซึ่งช้างโคม้าและทรัพย์สมบัติ
โจมตีแฉ่วนแฉ่วนจนราบคาบ ก็ยัง
กลับสามัคคีกันได้

- อุทานวรรค (出曜經)

斷骨命終，牛馬財失，
國界喪敗，復還聚集。⁴³

(T4: 696c¹³⁻¹⁴)

คนที่ถึงขั้นหักกระดูก ปลงชีวิต
ซึ่งโคม้าและทรัพย์สมบัติ ทำให้สูญ
เสียแฉ่วนแฉ่วน ก็ยังกลับสามัคคี
กันได้

41 “atṭhicchinnā” ใช้ตาม Vin I: 350¹ (Ee) ส่วน J III: 488¹³ (Ee) ใช้เป็น
“atṭhicchiddā” และ MN III: 154¹⁴ (Ee) ใช้เป็น “atṭhicchidā”

42 Vin I และ MN III ก็มีปรากฏคาถาที่แสดงไว้ในข้อ 2.16 และ 2.25-27 ด้วย
แต่หรือรอกถาระบุเฉพาะคาถาบทนี้เท่านั้นที่มุ่งหมายถึงเรื่องราวของ
ชาดกนี้ (Vin-a V: 1151¹⁶⁻¹⁷ Ee; MN-a IV: 205²¹⁻²² Ee)

43 ฉบับสันสกฤต

asthicchinnāḥ prāṇaharā gavāśvadhanahārakāḥ |

rāṣṭrāṇām ca viloptāras teṣāṃ bhavati saṃgatam || (Udv I: 209¹⁻⁴)

และฉบับแปลทิเบต

rus pa gcog cing srog gcod la || rta phyugs nor ni 'phrog pa dang ||

yul 'khor 'joms par byed pa yang || phyi nas 'jal dum byed pa

ltar || (Udv III: 146²⁻³)

- พระวินัยห้าส่วน (五分律)

斷骨奪人命，劫盜牛馬財，
破國滅族怨，猶尚得和合。

(T22: 160a¹³⁻¹⁴)

คนที่ถึงขั้นหักกระดูก ปลงชีวิต
ชิงโคม้าและทรัพย์สมบัติ โจมตีแวน
แคว้น ทำลายล้างยกโคตร มีเวร
ต่อกัน ก็ยังกลับสามัคคีกันได้

- พระวินัยสี่ส่วน (四分律)

斷骨害生命，盜取牛馬財，
國土鬪爭亂，亦有還和合。

(T22: 882b²¹⁻²²)

คนที่ถึงขั้นหักกระดูก ปลงชีวิต
ชิงโคม้าและทรัพย์สมบัติ โจมตีแวน
แคว้นจนยับเยิน ก็ยังกลับสามัคคี
กันได้

2.25 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสธรรมะสรุปเนื้อเรื่อง

- no.428⁸

sace labhetha nipakaṃ sahāyaṃ
saddhiṃcaraṃ sādhuviḥārīdhiṃ,
abhibhuyya sabbāni parissayāni
careyya ten'attamano satimā.
(J III: 488¹⁶⁻¹⁹ Ee)

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

若得定為侶，慧者共修善，
捨本所執意，歡喜常相隨。

(T1: 535c⁹⁻¹⁰)

ถ้าจะได้ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสหาย
ทั้งมีปัญญามาร่วมประพฤติ

ถ้าจะพึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาตน
มีธรรมอันงามเป็นเครื่องอยู่ ร่วมทาง
ไปด้วยกัน ก็พึงเอาชนะอุปสรรคทั้งปวง
แล้วพอใจ มีสติ เทียวไปกับเขา

(ขุ.ชา. 59/1223/427 แปล.มมร,
27/17/303 แปล.มจร)

ธรรม ก็ควรละคลายความ
ยึดมั่นที่เคยมีมา แล้วพอใจ
ไปด้วยกัน [กับเขา] อยู่เนืองนิตย์

- พระวินัยสี่ส่วน (四分律)

若審得善伴，共行住勇健，
游處在諸眾，其心常歡喜。

(T22: 882c¹⁹⁻²⁰)

ถ้าทราบว่าได้ผู้มีธรรมอัน
งามเป็นสหาย มาร่วมทางอยู่
ด้วยกันอย่างเด็ดเดี่ยวแน่วแน่
ก็พึงเทียวไป [กับเขา] ใน
ทุกแห่งหน มีจิตยินดีพอใจ
[การไปเช่นนั้น] อยู่เนืองนิตย์

2.26 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสธรรมะสรุปเนื้อเรื่อง

- no.428⁹

no ce labhetha nipakaṃ sahāyaṃ
saddhiṃcaraṃ sādhuviḥārīdhīraṃ,
rājā va raṭṭhaṃ vijitaṃ pahāya
eko care mātaṅg'araññe va nāgo⁴⁴.
(J III: 488²⁰⁻²³ Ee)

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

若不得定伴，慧者獨修善，
如王嚴治國，如象獨在野。

(T1: 535c¹¹⁻¹²)

44 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “mātaṅga” เป็นคำเรียกช้าง และ “nāgo”
(ศัพท์เดิมคือ nāga) คือช้างใหญ่ (J III: 489²⁵⁻²⁶ Ee)

ถ้าไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาทน มีธรรมอันงามเป็นเครื่องอยู่ ร่วมทางไปด้วยกัน ก็พึงเที่ยวไปแต่ผู้เดียว เหมือนพระราชาทรงสละแว่นแคว้น [เสด็จไปแต่พระองค์เดียว] และเหมือนช้างมาตังคะ [เที่ยวไปตัวเดียว] ในป่า ฉะนั้น

(ขุ.ชา. 59/1224/427 แปล.มมร, 27/18/303 แปล.มจร)

ถ้าไม่ได้ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสหาย ก็พึงเป็นผู้มีปัญญาประพฤติธรรมแต่ผู้เดียว เหมือนพระราชาทรงเพื้อหน่ายการปกครองแว่นแคว้น และเหมือนช้างอยู่ตัวเดียวในป่า

- พระวินัยสี่ส่วน (四分律)

若不得善伴，獨行常勇健，
捨於郡國邑，無事如野象。

(T22: 882c²¹⁻²²)

ถ้าไม่ได้ผู้มีธรรมอันงามเป็นสหาย ก็พึงเที่ยวไปแต่ผู้เดียว อย่างเด็ดเดี่ยว แน่วแน่โดยตลอด ละบ้านเมืองแว่นแคว้น ปลอดเรื่องกังวล เหมือนช้างป่า ฉะนั้น

2.27 คาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสธรรมะสรุปเนื้อเรื่อง

- no.428¹⁰

ekassa caritaṃ seyyo,
n'atthi bāle saḥāyatā,
eko care na ca pāpāni kayirā
appossukko mātaṅg'araññe va nāgo.
(J III: 488²⁴⁻²⁶ Ee)

- มัชฌิมกัมม (中阿含)

獨行莫為惡，如象獨在野，
獨行為善勝，勿與惡共會。

(T1: 535c¹³⁻¹⁴)

ควรเที่ยวไปผู้เดียว และไม่ควรถำบาป เหมือนช้างอยู่ตัวเดียวในป่า การเที่ยวไปผู้เดียว

การเที่ยวไปผู้เดียวประเสริฐกว่า เพราะ
คุณคือความเป็นสหาย ย่อมไม่มีใน
คนพาล ควรเที่ยวไปผู้เดียว และไม่
ควรทำบาป เหมือนช้างมาตังคะตัว
มีความชวนขวายน้อย [เที่ยวไปตัว
เดียว] ในป่า
(ขุ.ชา. 59/1225/427 แปล.มมร,
27/19/303 แปล.มจร)

ประเสริฐกว่า จงอย่าคบหา
สมาคมกับคนชั่ว

- พระวินัยสี่ส่วน (四分律)

寧獨自行善, 不與愚惡伴,
獨行莫作惡, 如山頂野象。

(T22: 882c¹⁷⁻¹⁸)

แม้ต้องประพฤติธรรมอยู่
ผู้เดียว ก็ไม่ยอมคบคนพาล
เป็นสหาย ควรเที่ยวไปผู้เดียว
และไม่ทำบาป เหมือนช้างป่า
บนยอดเขา

2.28 คาถาที่พระราชาตรัสเตือนสติแก่ดาบส

- no.431³ (Hāritajātaka)
ādu paññā kimatthikā
nipuṇā sādhu cintanī,
yāya⁴⁵ uppatitaṃ rāgaṃ
kiṃ mano na vinodaye⁴⁶.

- ชาตกะ (生經)
不審慧所在, 及善惡所念,
假使發慾心, 不能伏本淨。
(T3: 105c⁴⁻⁵)

45 ผู้เขียนเลือกใช้เป็น “yāya” ตามฉบับ J I: 191¹⁶ (Be); J I: 332¹¹ (Ce);
J I: 259³ (Se) ส่วนฉบับ Ee เป็น “yāva”

46 อรรถกถามีข้อความอธิบาย “na vinodaye” ว่า “vinodetum nāsakkhi”
(J III: 499¹⁹ Ee) สำหรับคำแปลไทยทั้ง 2 ฉบับได้กำหนดให้ประธานของ

(J III: 499¹⁴⁻¹⁵ Ee)

ปัญญาอันละเอียดลุ่มลึก ซึ่งคิด
สิ่งที่ดี ๆ จะมีไว้เพื่อประโยชน์อะไร
เล่า ราคะอันเกิดขึ้นแล้ว ใจไม่อาจ
ขจัดออกไปด้วยปัญญาใด [นั่น]
ได้หรือ

(ขุ.ชา. 59/1248/448 แปล.มมร,
27/42/307 แปล.มจร)

ไม่ทราบว่าเป็นปัญญาอยู่ที่ไหน ทั้งได้
พิจารณาดีชั่วอยู่หรือ หากว่าใจมี
ราคะเกิดขึ้น ไม่อาจขจัดออกไปให้
หมดจดดังเดิมได้หรือ

2.29 คาถาที่พญาหงส์โพธิสัตว์ทูลถามพระราชา

- no.502¹⁴ (Hamsajātaka)

ซึ่งตรงกับ no.533⁵⁸

(Cullahamsajātaka) และ

no.534⁷⁶ (Mahāhamsajātaka)

kaccin nu bhoto kusalam,

kacci bhoto anāmayam,

kacci ratṭham idam phitam

- พระวินัยสืบบท (十誦律)

王體安隱不，國土豐足不，

如法化民不，等心治國不。

(T23: 264a¹⁻²)

พระราชาทรงมีพระพลานามัย

สมบูรณ์ดีหรือ แคว้นแคว้นก็อุดม

สมบูรณ์ดีหรือ พระองค์ทรงสั่งสอน

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

กริยา “vinodaye” เป็นบุรุษที่ 2 (มัตถยมบุรุษ) แต่ผู้เขียนเห็นว่าในอรรถกถา
มิได้ระบุประธานของประโยคนี้ว่าเป็นบุรุษที่ 2 (tvam ท่าน) อีกทั้งในแง่
ไวยากรณ์ ประธานของกริยา “vinodaye” สามารถใช้เป็นบุรุษที่ 3
(ปฐมบุรุษ) ได้ จึงเลือกแปล “mano” (ใจ) เป็นปฐมวาทิตติ (nominative)
คือใช้เป็นประธานของประโยค

dhammena m-anusissati⁴⁷.

(J IV: 427²⁶⁻²⁹, V: 348¹³⁻¹⁴,

V: 377²¹⁻²² Ee)

พระองค์ผู้ทรงพระเจริญ ทรง
เกษมสำราญดีหรือ พระองค์ผู้ทรง
พระเจริญ ทรงมีพระพลานามัย
สมบูรณ์ดีหรือ แวันแคว้นนี้อุดม
สมบูรณ์ดีหรือ พระองค์ทรง
ปกครอง[บ้านเมือง]โดยธรรมหรือ
(ขุ.ชา. 61/2133/100 แปล.มมร,
27/146/495 แปล.มจร)

พระราชารัฐวิโดยธรรมหรือ ทรง
ปกครองบ้านเมืองอย่างยุติธรรม
ดีหรือ

2.30 คาถาที่พระราชาตรัสตอบพญาหงส์โพธิสัตว์

- no.502¹⁵ ซึ่งตรงกับ

no.533⁵⁹ และ no.534⁷⁷

kusalaṃ c'eva me haṃsa

atho haṃsa anāmayam,

atho raṭṭham idaṃ phītaṃ

dhammena m-anusissati⁴⁸.

(J IV: 428¹⁻², V: 348¹⁵⁻¹⁶,

V: 377²³⁻²⁴ Ee)

- พระวินัยสิบบท (十誦律)

我常自安隱，國土恒豐寧，

以法化國民，等心無偏私。

(T23: 264a⁴⁻⁵)

เรามีพลานามัยปกติสมบูรณ์ดี
แวันแคว้นก็สมบูรณ์มั่งคั่ง
ได้สั่งสอนพระราชารัฐวิโดยธรรม
ทั้งปกครองโดยยุติธรรมไม่ลำเอียง

47 “anusissati” เป็นกรรมวาจก (passive voice) ใช้ตาม J V: 348¹⁴, 377²² (Ee) ส่วน J IV: 427²⁹ (Ee) มีรูปเป็น “anusāsati”

48 “anusissati” ใช้ตาม J V: 348¹⁶, 377²⁴ (Ee) ส่วน J IV: 428² (Ee) มีรูปเป็น “anusāsati”

พญาหงส์ เราเกษมสำราญดี
 พลานามัยก็สมบุญดี พญาหงส์
 แว่นแคว้นนี้ก็อุดมสมบูรณ์
 เราปกครอง [บ้านเมือง] โดยธรรม
 (ขุ.ชา. 61/2134/100 แปล.มมร,
 27/147/495 แปล.มจร)

2.31 คาถาที่หงส์กล่าวเพื่อขอร้องนายพราน

- no.533²⁸ (Cullahaṃsajātaka)
 ārohapariṇāhena
 tuly' asmā⁴⁹ vayasā ubho,
 na te lābhena jīn'atthi,
 etena niminā tuvaṃ.

(J V: 343¹²⁻¹³ Ee)

ข้าพเจ้าทั้ง 2 เป็นผู้เสมอกัน
 ด้วยรูปทรงสัณฐานและวัย
 ท่านจะไม่เลื่อมแล้วจากลาภ
 ขอท่านจงเปลี่ยนข้าพเจ้ากับพญา
 หงส์นี้เถิด

(ขุ.ชา. 62/175/300 แปล.มมร,
 28/28/89 แปล.มจร)

- พระวินัยสืบบท (十誦律)

大王毛脂肉，我與等無異，

汝以刀殺我，放王不損汝。

(T23: 263c⁸⁻⁹)

ข้าพเจ้าเป็นผู้เสมอเหมือนกับ
 พญาหงส์ ทั้งขน มัน และเนื้อ ล้วน
 ไม่แตกต่างกัน ท่านเอามีดฆ่า
 เราแล้วปล่อยพญาหงส์ไป ก็ได้
 ทำให้ท่านเสื่อมลาภ

49 ตามคำอธิบายในอรรถกถา “asmā” เป็นกริยาอาขยาตวัตตมานาวิภัติ
 (present) พหูพจน์บุรุษที่ 1 (อุตตมบุรุษ) (J V: 343¹⁹ Ee)

2.32 คาถาที่พระเตมีย์ตรัสถามนายसारถี

- no.538³ (Mūgapakkhajātaka)

kin nu santaramāno va

kāsuṃ khaṇasi sārathi,

puṭṭho me samma akkhāhi,

kiṃ kāsuyā karissasi.

(J VI: 12¹⁹⁻²⁰ Ee)

นายสารถี ท่านจะรีบชุดหลุมไป

ทำไม เราถามท่านแล้ว ท่านจง

บอกแก่เราเถิดเพื่อน ท่านจักใช้

หลุมทำประโยชน์อะไร

(ขุ.ชา. 63/396/1 แปล.มมร,

28/3/183 แปล.มจร)

- พระวินัยมูลสรวาสติวาท

(根本說一切有部毘奈耶)

何意御車者, 於此疾穿坑,

我聞⁵⁰當速答, 穿坑何所為。⁵¹

(T23: 724c²⁰⁻²¹)

นายสารถีจะรีบชุดหลุม ณ ที่นี้ไป

ทำไม เราถามแล้ว จงตอบโดยพลัน

ท่านชุดหลุมเพื่อประโยชน์อะไร

50 พระไตรปิฎกจีนฉบับราชวงศ์ซ่งหรือซ้อง (宋) หยวนหรือหงวน (元) และหมิงหรือเหม็ง (明) ใช้เป็น “問” แทน “聞”

51 ฉบับแปลทิเบต

kha lo sgyur ba ci phyir khyod ||

brtaḍ dang bcas pas dong brko byed ||

ci phyir khyed cag dog brko ba ||

dris pa nga la myur du smros || (D6: 92b³⁻⁴)

2.33 คาถาที่นายสารถิฑุลตอบพระเตมีย์

- no.538⁴

rañño mūgo ca pakkho⁵² ca
putto jāto acetaso,
so'mhi raññā samijjhittṭho
puttaṃ me nikhaṇaṃ⁵³ vane.
(J VI: 12²⁴⁻²⁵ Ee)

พระโอรสของพระราชา เป็นไป
ง่อยเปลี้ย เหมือนไม่มีพระมนัส
พระราชาตรัสสั่งข้าพเจ้าว่า ฟังฟัง
ลูกเราเสียในป่า
(ขุ.ชา. 63/397/2 แปล.มมร,
28/4/184 แปล.มจร)

- พระวินัยมูลสรวาสติวาท

(根本說一切有部毘奈耶)

大王生一子，口瘡不能行，

為此遣穿坑，欲埋無益子。⁵⁴

(T23: 724c²³⁻²⁴)

พระราชาทรงมีพระโอรสองค์
หนึ่ง เป็นไป ง่อยเปลี้ย จึงมีพระ
ราชบัญชาให้มาขุดหลุมสำหรับ
พระโอรสองค์นี้ ด้วยมีพระราช
ประสงค์จะฝังพระโอรสผู้ไร้
ประโยชน์เสีย

52 ดูประวัติความเป็นมาของคำว่า mūga และ pakkha อย่างละเอียดได้ใน
Duan, Qing (2016: 31-39)

53 ตามคำอธิบายในอรรถกถาฉบับ J-a VI: 15¹⁻² (Be); J-a VII: 9³¹⁻³² (Ce);
J-a IX: 24¹⁵⁻¹⁶ (Se) “nikhaṇaṃ” เป็นกริยาอาขยาตสันตติมีวิภัตติ (optative)
เอกพจน์ บุรุษที่ 2 (มัธยมบุรุษ)

54 ฉบับแปลทิเบต

rgyal po'i sras bu mi smra ba || lkugs 'phye btsas nas de yis ni ||
myur bar 'di ni nags khrod du || dong du chug ces bka' tsal to ||
(D6: 92b⁴)

2.34 คาถาที่พระนางรูกวาราชิดากราบทูลพระเจ้าอังคติ

- no.544⁸¹

(Mahānārada-kassapa-jātaka)⁵⁵

suve pannaraso dibbo,
sahassaṃ āharantu me,
yathādinnañ ca dassāmi
dānaṃ sabbavanīsu'haṃ.

(J VI: 232²⁸⁻²⁹ Ee)

พຼ່ງนี้ 15 ค่ำเป็นวันทิพย์
ขอ [ราชบุรุษทั้งหลาย] จงนำ
พระราชทรัพย์พันหนึ่งมาให้
กระหม่อมฉัน กระหม่อมฉันจัก
ให้ท่านแก้วนิพกทั้งปวงตามที่
เคยให้มาแล้ว

(ขุ.ชา. 64/857/200 แปล.มมร,
28/1233/374 แปล.มจร)

- พุทธจริตสังคหะ (佛本行集經)

父王我今欲布施，一切沙門婆羅門，
恒至月生十五時，願與我千金錢直。

(T3: 854a¹⁶⁻¹⁷)

ข้าแต่พระราชบิดา บัดนี้กระหม่อม
ฉันประสงค์จะให้ท่านแก้สมณ
พรหมณทั้งปวง ตามวาระทุกวัน
15 ค่ำของเดือน ขอจงพระราชทาน
ทรัพย์มูลค่าพันหนึ่งแก้กระหม่อมฉัน

55 J II: 257¹ (Be) จัดเรียงชาดกนี้ไว้เป็นลำดับที่ 545

3. ประมวลชื่อคัมภีร์จีนที่ปรากฏคาถาอันสอดคล้องกับชาดกบาลี

ในข้างต้นได้แสดงคาถาชาดกบาลีจำนวน 37 คาถา (ข้อ 2.8, 2.10 และ 2.13 แสดงไว้ข้อละ 2 คาถา) พร้อมทั้งคาถาพากย์จีนจำนวน 58 คาถาที่มีความสอดคล้องกันไว้แล้ว สำหรับหัวข้อนี้จะประมวลรายชื่อคัมภีร์จีนที่มีปรากฏคาถาดังกล่าว โดยจัดเป็นตารางแล้วแสดงเลขลำดับคาถาชาดกบาลีที่มีความสอดคล้องกัน (ใช้รูปแบบเป็นตัวเลข “xy” หมายถึง “ลำดับชาดก^{ลำดับคาถาในชาดก}” ตามฉบับ Ee) ทั้งนี้หากคาถาชาดกบาลีนั้นปรากฏในคัมภีร์บาลีเล่มอื่นด้วย (โดยเป็นคาถาประกอบชาดกเรื่องเดียวกันหรือคล้ายกัน) ก็จะใส่ชื่ออักษรย่อชื่อคัมภีร์เล่มนั้นกำกับไว้ในวงเล็บด้วย

ตารางที่ 1 แสดงเลขลำดับคาถาชาดกบาลีที่มีความสอดคล้องกับในคัมภีร์จีน

คัมภีร์จีน	คาถาในชาดกบาลี (และคัมภีร์บาลีเล่มอื่น) ที่สอดคล้องกัน
พระวินัยห้าส่วน 五分律	35 ¹ (มีใน Cp), 231 ¹⁻² , 241 ¹ , 371 ⁶ (ตรงกับ 428 ⁵), 428 ⁷ (มีใน Vin และ MN)
พระวินัยสี่ส่วน 四分律	371 ⁶ (ตรงกับ 428 ⁵), 428 ⁷ (มีใน Vin และ MN), 428 ⁸⁻¹⁰
พระวินัยมหาสังฆิกะ 摩訶僧祇律	154 ²
พระวินัยสิบบท十誦律	44 ¹ , 502 ¹⁴⁻¹⁵ (ตรงกับ 533 ⁵⁸⁻⁵⁹ , 534 ⁷⁶⁻⁷⁷), 533 ²⁸
พระวินัยมูลสรวาสติวาท (วินัยวิภังค์) 根本說一切有部毘奈耶	44 ¹ , 387 ⁶ , 5383 ⁻⁴

ตารางที่ 1 แสดงเลขลำดับคาถาชาดกบาลีที่มีความสอดคล้องกับในคัมภีร์จีน (ต่อ)

คัมภีร์จีน	คาถาในชาดกบาลี (และคัมภีร์บาลีเล่มอื่น) ที่สอดคล้องกัน
พระวินัยมูลสรวาสติวาท โกษขยวัสตุ 根本說一切有部毘 奈耶藥事	258 ²⁻³ (มีใน Dhṛp)
ทีรฆาคม 長阿含	31 ¹ (มีใน SN)
มัธยมาคม 中阿含	9 ¹ , 258 ²⁻³ (มีใน Dhṛp), 371 ⁶ (ตรงกับ 428 ⁵), 428 ⁷ (มีใน Vin และ MN), 428 ⁸⁻¹⁰
สังยุตตาคม 雜阿含	168 ¹⁻²
เอโกตตราคม 增一阿含	9 ¹ , 258 ²⁻³ (มีใน Dhṛp)
ธรรมบทอวทาน 法句譬喻經	9 ¹
ชาตกะ 生經	278 ¹⁻² , 339 ³⁻⁴ , 383 ² , 410 ³⁻⁶ (ตรงกับ 372 ¹⁻⁴), 431 ³
อุทานวรรค 出曜經	258 ²⁻³ (มีใน Dhṛp), 428 ⁷ (มีใน Vin และ MN)
พุทธจริตสังคหะ 佛本行集經	359 ³ , 359 ⁵ , 387 ¹ , 387 ⁶ , 544 ⁸¹

ชื่อคัมภีร์จีนที่ปรากฏในตาราง มีเล่มที่พอจะระบุได้ว่าแปลมาจาก
ต้นฉบับคัมภีร์ของนิกายใด ดังนี้

3.1 นิกาย(มูล)สรวาสติวาท ได้แก่ พระวินัยสิบบท พระวินัยมูลสรวาสติวาท (วินัยวิภังค์) พระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษชัยวัสดุมัธยมาคม⁵⁶ สังยุตตามคม⁵⁷ และอุทานวรรค⁵⁸

3.2 นิกายธรรมคูปต์ได้แก่ พระวินัยสี่ส่วน และทีรฆาคม⁵⁹

3.3 นิกายมหิศาสะได้แก่ พระวินัยห้าส่วน

3.4 นิกายมหาสังฆิกะได้แก่ พระวินัยมหาสังฆิกะ และเอโกตตราคม⁶⁰

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์พุทธวจรিতสังคหะที่มีลักษณะพิเศษ คือ แปลเนื้อหาพุทธประวัติจากคัมภีร์นิกายธรรมคูปต์เป็นหลัก แล้วยังนำเนื้อหาจากคัมภีร์ของอีก 4 นิกาย คือ มหาสังฆิกะ สรวาสติวาท กาศยปิยะ และมหิศาสะ เข้ามาประมวลรวมไว้ด้วย

คาถาเหล่านี้ล้วนปรากฏในคัมภีร์ตั้งแต่สองนิกายขึ้นไป จึงสันนิษฐานได้ว่ามีปรากฏอย่างซ้ำที่สุุดตั้งแต่ยุคแตกนิกาย⁶¹ ในจำนวนนี้คาถาที่มีปรากฏทั้งในคัมภีร์นิกายเถรวาทและมหาสังฆิกะยังมีความ

56 Anālayo (2012: 516)

57 ดูรายชื่องานวิจัยเกี่ยวกับนิกายที่เป็นแหล่งต้นฉบับของสังยุตตามคมพากยจีนได้ใน Anālayo (2015: 1 footnote 1)

58 Maki (1958: 113)

59 Bucknell (2014: 58)

60 Kuan Tse-fu (2013: 182) เนื้อหาส่วนหนึ่งของต้นฉบับเอโกตตราคม น่าจะมีเค้าเดิมหรือรับมาจากสรวาสติวาท ดูเพิ่มใน Hiraoka (2013: 75-102)

61 ในที่นี้เป็นการใช้หลักฐานจากคัมภีร์ต่างนิกายมาสนับสนุนความเก่าแก่ของเนื้อหาชาดกส่วนที่เป็นคาถาจำนวนหนึ่ง ซึ่งพอจะสันนิษฐานเกี่ยวกับคาถาเหล่านี้ที่ปรากฏในยุคเริ่มแรกได้ว่า โดยภาพรวมน่าจะมีรูปแบบและเนื้อหาใกล้เคียงกับคาถาที่ปรากฏในปัจจุบัน ส่วนในแง่หลักฐานทางโบราณคดี ยืนยันได้ว่าเรื่องราวชาดก(ในอรรถกถา)จำนวนหนึ่งเกิดขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 ดูเพิ่มได้ใน พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานियो (2559: 168-193)

เป็นไปได้มากขึ้นอีกว่า มีปรากฏตั้งแต่ก่อนแตกนิกายกล่าวคือก่อนการ
สังคายนาครั้งที่ 2 ได้แก่ คาถาในข้อ 2.1, 2.5, 2.10 (รวมถึงคาถาใน
ข้อ 2.14, 2.15, 2.19 ที่มีปรากฏในคัมภีร์มหาวิสตุวาทานของนิกาย
โลโกตตรวาทอันเป็นกึ่งหนึ่งของมหาสังฆิกะ) ส่วนคาถาอื่นๆ ที่มีปรากฏ
เฉพาะในคัมภีร์ของนิกายใดนิกายหนึ่งเท่านั้น ก็อาจมีความเก่าแก่
เช่นนี้ได้ เพียงแต่ยังไม่มีข้อมูลจากนิกายอื่นมายืนยันให้หนักแน่น

จากตารางที่ 1 จะเห็นอีกว่าหลายนิกายได้บรรจุคาถาที่มีความ
สอดคล้องกับชาดกบาลีไว้ในคัมภีร์หมวดพระวินัย และอาคมทั้งสี่
เป็นต้น มิได้มีเฉพาะในคัมภีร์ชาดกเท่านั้น แม้ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทเองก็
ยังมีเนื้อหาชาดกบางเรื่องปรากฏในคัมภีร์เล่มอื่นด้วย เช่น โกสัมพี
ชาดกปรากฏในพระวินัย กุลาวกชาดกปรากฏในสังยุตตนิกาย เป็นต้น
จึงสันนิษฐานในเบื้องต้นได้ว่า เดิมทีเนื้อหาชาดกจำนวนไม่น้อยน่าจะถูก
จัดเก็บไว้ในคัมภีร์อื่นๆ ก่อน ได้แก่ พระวินัย และอาคมทั้งสี่ (เทียบเท่า
พระสุตตันตปิฎก 4 นิกายแรก) แล้วต่อมาจึงได้รับการประมวลมาไว้ใน
คัมภีร์ชาดกเป็นการเฉพาะ นอกจากนี้ คาถาชาดกบางเรื่อง เช่น มันทาตุ
ชาดก ยังได้รับความสำคัญอย่างมากจนถึงขั้นบรรจุไว้ในคัมภีร์ธรรมบท
หรืออุทานวรรคอีกด้วย

4. ประเด็นศึกษาเพิ่มเติมในบางคาถา

จากคาถาชาดกบาลีและพากย์จีนที่ได้ประมวลมาแสดงไว้ในหัวข้อ
ที่ 2 ของบทความ จะเห็นได้ว่า บ้างก็มีความหมายสอดคล้องกันทั้งหมด
บ้างก็มีความหมายแตกต่างกันบางแห่ง สำหรับคาถาที่มีความหมาย
ต่างกันบางแห่งนั้น อาจเป็นไปได้ว่าต้นฉบับที่ใช้ในการแปลเป็นพากย์จีน

แตกต่างกันกับคาถาบาลีอยู่แล้ว หรือต้นฉบับที่ใช้ในการแปลเป็น พากยจีนมีความหมายเหมือนกับคาถาบาลีทุกประการ แต่ท่านผู้แปล เป็นพากยจีนเลือกที่จะแปลโดยใจความ มิได้แปลตรงตัวตามอักษร (เพื่อให้คนจีนในยุคสมัยนั้นอ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น) นอกจากนี้ยังมี ข้อจำกัดอีกประการหนึ่ง คือ ในการแปลคาถาจากภาษาอินเดียโบราณเป็น พากยจีนนั้น จะนิยมแปลออกมาให้เป็นร้อยกรอง (กลอนจีน) ดังนั้นในการ เลือกคำมาใช้แปลจึงมีข้อกำหนดเรื่องจำนวนอักษรในแต่ละวรรคของ ร้อยกรองจีนเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ทำให้มีข้อจำกัดในการถอดความให้ได้ ความหมายครบถ้วนสมบูรณ์อยู่บ้าง

จากการศึกษาข้อความในคาถาชาดกบาลีกับพากยจีน พบว่า มีประเด็นที่น่าสนใจหรือเป็นประโยชน์ 4 ประการ คือ

4.1 ชาดกบาลีบางคาถาเอื้อประโยชน์ต่อการสืบค้นความหมาย คำจีนที่แปลทับศัพท์

คัมภีร์พากยจีนที่ได้รับการแปลมาจากภาษาอินเดียโบราณนั้น มีหลายคำที่แปลโดยทับศัพท์เช่นเดียวกับการแปลคัมภีร์บาลีสันสกฤต เป็นไทย เป็นการถอดเสียงโดยใช้อักษรจีนที่มีเสียงอ่านใกล้เคียงกับเสียง ในภาษาเดิมมากที่สุด(ในยุคสมัยนั้น) บางคำมีปรากฏใช้อย่างแพร่หลาย ในคัมภีร์จีนจึงเป็นที่ทราบกันดีว่ามาจากคำใดในภาษาสันสกฤต แต่บางคำ พบใช้น้อยมาก หรือพบแค่ในพระสูตรเดียว ยากที่จะสืบค้นว่าแปลมาจากคำใด หรือมีความหมายโดยละเอียดอย่างไร

เมื่อได้ศึกษาคาถาชาดกบาลีเทียบกับพากยจีน พบว่ามีคาถาบาลี อย่างน้อย 2 คาถาที่เอื้อประโยชน์ต่อการสืบค้นหาความหมายคำจีน ที่แปลทับศัพท์ แม้ว่าต้นฉบับที่ใช้แปลมาเป็นคาถาชาดกพากยจีนนั้น

จะไม่ใช้ภาษาบาลี แต่ก็ยังเป็นภาษาอินเดียโบราณอันมีรากศัพท์เดิม
ร่วมกันกับภาษาสันสกฤต หากเทียบเคียงได้ว่าคำจีนที่แปลทับศัพท์นั้นตรงกับ
คำใดในภาษาบาลี ย่อมเชื่อมโยงต่อไปได้ว่าตรงกับคำใดในภาษาสันสกฤต
แล้วก็จะสามารถค้นหาความหมายคำจีนที่แปลทับศัพท์ได้จากคำบาลี
สันสกฤตนั้นๆ ข้อความในคาถาบาลีที่เอื้อประโยชน์ในลักษณะเช่นนี้ ได้แก่

(1) คาถาในกุลาวกชาดก (ดู 2.2 ประกอบ) ข้อความบาลีครั้งแรก
ของคาถาดังนี้

kulāvakā Mātali Simbalismim īsāmukhena parivajjayassu
เทียบได้กับพากย์จีนในโลกสถานสูตร (大樓炭經) ว่า
語禦者烏睽披, 回馬車當避去

คำจีนที่แปลแบบถอดเสียงว่า “睽⁶²披” (เสียงอ่านแบบจีนกลางใน
ปัจจุบัน “ฉ่านพี”) ยังไม่พบว่ามีปรากฏใช้ในพระสูตรอื่นของคัมภีร์จีน อีกทั้ง
ไม่มีแสดงไว้ในพจนานุกรมศัพท์ทางพระพุทธศาสนาของจีน ถ้าพังอาศัย
ข้อมูลในพากย์จีนจึงอาจจะไม่สามารถอธิบายเพิ่มเติมได้ว่าหมายถึง
อะไร แต่เมื่อนำมาเทียบเคียงกับคาถาบาลีพบว่าตรงกับ “Simbalismim”
ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมว่า Simbali หรือ Simbali เทียบเคียงในสันสกฤตแล้วตรงกับ
Śimbala หรือ Śālmali หรือ Śālmali จึงทราบได้ว่าหมายถึง ต้นจิว
อันเป็นต้นนุ่นชนิดหนึ่งที่มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Bombax*
*heptaphyllum*⁶³ หรือ *Bombax ceiba*

62 เสียงอักษร “睽” ในภาษาจีนยุคดั้งเดิมค่อนข้างใกล้เคียงกับเสียงสันสกฤต
ว่า “Sim” ดูเพิ่มได้ใน Pulleyblank (1991: 5, 275)

63 MW: 1068, 1072; PTSD: 711

(2) คาถาที่ 1 ในสกุณคัมภีรชาดก (ดู 2.6 ประกอบ) ข้อความบาลี
ครั้งแรกของคาถาดังนี้

seno balasā patamāno Lāpam gocarattṭhāyinam
เทียบได้กับพากยจีนในคัมภีร์สังยุตตาม ว่า

鷹鳥用力來, 羅婆依自界

คำจีนที่แปลแบบถอดเสียงว่า “羅婆”⁶⁴ (เสียงอ่านแบบจีนกลาง
ในปัจจุบัน “หลัวฝัว”) หากอาศัยข้อมูลเฉพาะในพากยจีนก็อาจจะไม่
สามารถอธิบายเพิ่มเติมได้ว่าหมายถึงนกประเภทใด เมื่อนำมาเทียบเคียง
กับคาถาบาลี พบว่าตรงกับ “Lāpam” ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมว่า Lāpa⁶⁵ ตรงกับ
สันสกฤตว่า Lāba หรือ Lāva จึงทราบได้ว่าหมายถึง นกขนาดเล็ก
ชนิดหนึ่ง (นกมูลไถ) ซึ่งมีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Perdix chinensis*⁶⁶

4.2 คาถาพากยจีนบางคาถาสามารถใช้เป็นข้อมูลเพิ่มเติมในการ
ตรวจชำระคาถาชาดกบาลี

พระไตรปิฎกบาลีที่ใช้กันค่อนข้างแพร่หลายในปัจจุบันจำนวน
4 ฉบับ ได้แก่ พุทธขันธ์ของศรีลังกา (Ce) ญูจฺฐสังคีติของพม่า (Be) สหาคม
บาลีปกรณ์ของอังกฤษ (Ee) และสยามรัฐของไทย (Se) ข้อความบางแห่ง

64 เสียงอักษร “羅婆” ในภาษาจีนยุคดั้งเดิมค่อนข้างใกล้เคียงกับเสียงสันสกฤต
ว่า “Lāba” ดูเพิ่มเติมใน Pulleyblank (1991: 203, 241)

65 Buddhaddatta (2009) อธิบายเพิ่มเติมว่า “เป็นนกที่ตัวมีขนาดเล็กและ
ค่อนข้างกลม น้ำหนักประมาณ 150 กรัม บินได้ไม่ไกล กินแมลงเล็กๆ
เมล็ดธัญพืช และยอดใบอ่อนเป็นอาหาร อายุประมาณ 3-7 ปี” และดูเพิ่ม
ได้ใน Murray et al. (1836: 425)

66 MW: 900; PTSD: 582

ยังมีความแตกต่างกันอยู่ในบางฉบับ จำเป็นต้องอาศัยจารึกและใบลานจากแหล่งต่างๆ อีกจำนวนมาก เช่น ใบลานฉบับอักษรสิงหล พม่า ขอม ธรรมล้านนา ธรรมลาว มอญ มาใช้ร่วมกันในการตรวจชำระเพื่อพิจารณาว่าจุดที่มีความแตกต่างกันนั้นควรใช้คำใดจึงจะเหมาะสมมากที่สุด

จากการศึกษาคาถาชาดกที่มีความสอดคล้องกันในคัมภีร์บาลีและจีน พบว่ามีคาถาพากย์จีน 2 คาถาที่พอจะใช้เป็นข้อมูลเพิ่มเติมสำหรับพิจารณาในการตรวจชำระชาดกบาลี 2 คาถา ซึ่งมีข้อความบางจุดแตกต่างกันในบางฉบับได้⁶⁷ คือ

(1) คาถาที่ 6 ในสุจิชาดก (ดู 2.19 พร้อมทั้งเชิงอรรถประกอบ)
ข้อความบาลีครั้งแรกของคาถาว่า

imañ ca te pitā bhadde sūciṃ jaññā mayā kaṭaṃ

เทียบได้กับคัมภีร์พุทธจรัสคหะ (佛本行集經) พากย์จีนข้อความว่า

汝父若知我，妙解如是事

เทียบได้กับพระวินัยมูลสรวาสติวาทพากย์จีนข้อความว่า

汝父若知我，有斯勝技術

ตรงกับพระวินัยมูลสรวาสติวาทฉบับแปลทิเบตว่า

gal te kho bōi bzo 'dra ba || khyod kyī pha yis shes gyur na ||

นอกจากนี้ยังมีคาถาสันสกฤตที่สอดคล้องกันในคัมภีร์มหาวัสดุตฺตวาทน ครั้งแรกของคาถาว่า

sacet te bhadre jāneyā pitā sūcī mayā kṛtā |

67 ในทางกลับกัน หากข้อความพากย์จีนที่สอดคล้องกับบาลีนั้นได้รับการคัดลอกต่อกันมาในฉบับต่างๆ โดยปรากฏความแตกต่างกันบางจุด ก็อาจใช้ข้อความจากคัมภีร์บาลีเป็นข้อมูลเสริมในการตรวจชำระพากย์จีนท่อนนั้นๆ ได้

คำว่า “ca” (กิ) ในคาถาบาลีนี้มีปรากฏใน J I: 252³ (Ce); J III: 284³ (Ee); J I: 201³ (Se) ส่วน J I: 147¹⁷ (Be) ใช้เป็น “ce” (หากว่า) เมื่อเทียบเคียงกับคาถาที่สอดคล้องกันในคัมภีร์นิกายอื่น พบว่าในตำแหน่งนี้ล้วนใช้คำที่สอดคล้องกับความหมายว่า “หากว่า” ดังนี้

(1.1) คาถาพากยจิ้นทั้งสองฉบับนี้ใช้ว่า “若” (หากว่า)

(1.2) คาถาในพระวินัยมูลสรวาสติวาทฉบับแปลทิเบต ใช้ว่า “gal te” (หากว่า)

(1.3) คาถาที่สอดคล้องกันในมหาวิสตุทวน ใช้ว่า “sacet” (หากว่า)

ข้อมูลนี้พอจะใช้ประกอบเพิ่มเติมในการพิจารณาตรวจชำระคาถาชาดกบาลีนี้ได้ กล่าวคือ คาถาที่ปรากฏในคัมภีร์นิกายอื่น (ที่พบในปัจจุบัน) ล้วนสนับสนุนการใช้คำว่า “ce”

(2) คาถาที่ 28 ในจุลลหังสชาดก (ดู 2.31 ประกอบ) ข้อความบาลีครึ่งหลังของคาถาว่า

na te lābhena jīn’atthi, etena niminā tuvaṃ

เทียบได้กับพระวินัยสืบทพากยจิ้นข้อความว่า

汝以刀殺我，放王不損汝

คำว่า “jīna” (เสื่อม) ในคาถาบาลีนี้ปรากฏใน J II: 326⁸ (Ce); J V: 343¹³ (Ee); J II: 70¹⁹ (Se)⁶⁸ ส่วน J II: 85¹⁰ (Be) ใช้เป็น “jīva” (ชีวิต) เมื่อเทียบเคียงกับคาถาที่สอดคล้องกันในคัมภีร์ของสรวาสติวาท คือพระวินัยสืบท พบใช้เป็น “損” (เสื่อม) จึงเป็นข้อมูลประกอบเพิ่มเติมได้ว่าคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์นิกายอื่น (ที่พบในปัจจุบัน) สนับสนุนการใช้คำว่า “jīna”

อย่างไรก็ตาม นี่เป็นเพียงข้อมูลเสริมประกอบการพิจารณาเท่านั้น
ในการตรวจชำระจริงยังจะต้องอาศัยข้อมูลที่ปรากฏในคัมภีร์โบราณ
อีกหลายฉบับ

4.3 บางคาถาใช้คำต่างกัน แต่มีความหมายเกี่ยวเนื่องกัน

บรรดาคาถาที่ได้คัดเลือกมาเปรียบเทียบไว้ในหัวข้อที่ 2 นั้น
บางคาถาปรากฏคำหรือข้อความที่มีความหมายแตกต่างกันตามตัว
อักษร แต่ใจความโดยรวมยังคงสอดคล้องกันอยู่ เช่น คาถาในวัฏฏกชาดก
(ดู 2.3 ประกอบ) วรรคสุดท้ายว่า “jātaveda paṭikkama” (ไฟ ท่านจง
ถอยกลับไปเสีย) ส่วนในพระวินัยห่าส่วน (ของนิกายมหายาน) พากย์จีน
ว่า “唯願活我命” (ขอเพียงให้เรารอดชีวิตเถิด) แม้ว่าความหมายตาม
ตัวอักษรของทั้งสองฉบับนี้จะต่างกัน แต่ก็สื่อถึงใจความหรือความ
มุ่งหมายอย่างเดียวกันคือ “ไฟดับไปเพื่อให้นักโพธิสัตว์มีชีวิตรอด”
แต่พระวินัยห่าส่วนนี้ไม่มีต้นฉบับสันสกฤต⁶⁹ ปรากฏอยู่ จึงไม่อาจลง
รายละเอียดได้มากนัก

ขอกล่าวถึงคาถาพากย์จีนที่สามารถหาคาถาสันสกฤตอัน
สอดคล้องกันมาใช้ประกอบการศึกษาได้คือ คาถาในมัธยมคามพากย์จีน
(ดู 2.16 ประกอบ) ซึ่งสอดคล้องกับคาถาที่ 6 ของทีฆิติโกสลชาดก
(ตรงกับคาถาที่ 5 ในโกสัมพีชาดก) ทั้งยังสอดคล้องกับคาถาในพระวินัย
สี่ส่วนพากย์จีนด้วย ขอนำคาถาทั้ง 3 ฉบับมาแสดงเปรียบเทียบอีกครั้งดังนี้
คาถาชาดกบาลี

69 ต้นฉบับพระวินัยห่าส่วนที่พระภิกษุฟาเสียนหรือฟาเหียน (法顯)
ได้นำไปจากศรีลังกาเป็นภาษาสันสกฤต ดังที่ท่านบันทึกไว้ในจดหมายเหตุ
แห่งพุทธอาณาจักร (佛國記 หรือ 高僧法顯傳) ว่า “法顯住此國二年，
更求得彌沙塞律藏本，得長阿含、雜阿含，復得一部雜藏。此悉漢土所無者。
得此梵本已即載商人大船上可有二百餘人。” (T51: 865c²⁴⁻²⁷)

na hi verena verāṇi sammant'īdha kudācanam,
averena ca sammanti, esa dhammo sanantano.
 (J III: 212¹⁰⁻¹¹, 488⁹⁻¹⁰ Ee)

เทียบได้กับคาถาในมัธยมาคมพากยจีน คือ

若以諍止諍, 至竟不見止,

唯忍能止諍, 是法可尊貴。 (T1: 532c¹⁴⁻¹⁵)

และเทียบได้กับคาถาในพระวินัยสี่ส่วนพากยจีน คือ

以怨除怨仇, 怨仇終不除,

無怨怨自息, 其法勇健樂。 (T22: 882b²⁷⁻²⁸)

คำว่า “忍” ในมัธยมาคมพากยจีนมีความหมายว่า “ขันติ” เมื่อเทียบกับคาถาบาลีพบว่าในตำแหน่งนี้ใช้เป็น “averena” ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมว่า avera หมายถึง “ความไม่มีเวร” สำหรับในพระวินัยสี่ส่วนพากยจีนใช้ว่า “無怨” ซึ่งหมายถึงความไม่มีเวรเช่นเดียวกับคาถาบาลี เมื่อว่าด้วยความหมายตามตัวอักษรแล้ว คำที่ใช้มัธยมาคมพากยจีนมีความหมายต่างจากคำที่ใช้ในคาถาบาลีและพระวินัยสี่ส่วนพากยจีนแม้ว่าในปัจจุบันไม่มีปรากฏคัมภีร์มัธยมาคมฉบับสันสกฤตในส่วนของคาถานี้ แต่คัมภีร์สันสกฤตอุทานวรรคได้มีคาถาที่สอดคล้องกับมัธยมาคมพากยจีนส่วนนี้ จึงขอนำมาใช้เทียบเคียงดังนี้

na hi vaireṇa vairāṇi śāmyant'īha kadācana |
kṣāntyā vairāṇi śāmyanti eṣa dharmah sanātanaḥ ||
 (Udv I: 210⁵⁻⁶)

คาถาสันสกฤตนี้มีความหมายตามตัวอักษรตรงกันกับฉบับบาลีแทบทั้งคาถา ยกเว้นคำแรกของวรรคที่ 3 คือ “kṣāntyā” อันมีรูปศัพท์เดิมว่า kṣānti มีความหมายว่า “ขันติ” หรือความอดทน ซึ่งตรงตามความหมายของคำที่ใช้ในมัธยมคามพากย์จีน จึงกล่าวในเบื้องต้นได้ว่าคาถานี้ในต้นฉบับสันสกฤตที่ใช้แปลมัธยมคามน่าจะเหมือนหรือใกล้เคียงกับคาถาสันสกฤตในอุทานวรรค⁷⁰ ส่วนคาถานี้ในต้นฉบับที่ใช้แปลพระวินัยสี่ส่วนค่อนข้างเหมือนหรือใกล้เคียงกับคาถาบาลี

เมื่อพิจารณาถึงความเกี่ยวข้องกันของ “ขันติ” กับ “ความไม่มีเวร” พบวลีท่อนหนึ่งในอรรถกถาบาลีอธิบายว่า ความไม่มีเวรหมายถึงขันติ ได้ด้วย ดังข้อความว่า “averena khantimetodakena” (Dhp-a: 1: 51¹⁰Ee) ซึ่งมีความหมายว่า “ด้วยความไม่มีเวร หมายถึง ด้วยน้ำคือขันติและเมตตา” (พ.ธ.อ. 40/55 แปล.มมร) ดังนั้นจะเห็นได้ว่า แม้ข้อความของคาถาบาลีและสันสกฤตส่วนนี้จะมีความแตกต่างกันโดยพยัญชนะ แต่โดยใจความแล้วยังคงมีความเกี่ยวเนื่องกันอยู่

4.4 พากย์จีนบางคาถาแปลโดยใจความหรือใช้ต้นฉบับต่างจากที่มีในปัจจุบัน

คาถาชาดกพากย์จีนบางคาถามีฉบับสันสกฤตปรากฏอยู่และยังมีฉบับแปลทิเบต แต่พบว่า พากย์จีนบางส่วนมีความหมายต่างจากฉบับสันสกฤต(ที่พบในปัจจุบัน) หรือต่างจากฉบับแปลทิเบต ดังเช่นคาถาชาดกเรื่องมันธาตุ (ดู 2.10 ประกอบ) ในพระวินัยมูลสรวาสติวาทไภษัชย-วัสตุ และอุทานวรรค

70 ต้นฉบับสันสกฤตที่ใช้แปลมัธยมคามเป็นจีน และคัมภีร์สันสกฤตอุทานวรรค
ล้วนเป็นของนิกาย(มูล)สรวาสติวาท

(1) คาถาในพระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษัชยวัสดุ แสดงเทียบฉบับ
สันสกฤต ทิเบต และจีน ดังตาราง

ตารางที่ 2 แสดงคาถามันธาดูชาดกใน
พระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษัชยวัสดุเทียบ 3 ภาษา

สันสกฤต ⁷¹	ทิเบต ⁷²	จีน ⁷³
na kārṣāpaṇavarṣeṇa tr̥ptiḥ kāmeṣu vidyate alpāsvādān bahuduḥkhān kāmān vijñāya paṇḍitaḥ api divyeṣu kāmeṣu ratiṃ naivādhigacchati tr̥ṣṇākṣye rato bhavati Samyaksambuddhaśrāvakaḥ	kārṣāpaṇa'i char bab kyang 'dod pa dag la ngoms pa med mkhas pas 'dod pa mnog chung zhing sdug bsngal mang por zhes nas ni lha yi 'dod pa rnam la yang dga' bar 'gyur ba med pa nyid yang dag rdzogs pa'i sangs rgyas kyi nyan thos sred pa zad la dga'	有億多財者， 貪欲而無足， 少樂而苦多， 智人能遠離， 設受天堂樂， 意悅亦未足， 欲知悅樂盡， 唯佛聲聞眾。

จากตาราง จะขอกล่าวถึงท่อนที่พากย์จีนมีความหมายต่างจาก
ฉบับสันสกฤตและทิเบต 2 แห่ง คือ

(1.1) พากย์จีน “億多財” มีความหมายว่า “เงินทองมากมายนับ
ร้อยล้าน” ส่วนฉบับสันสกฤตใช้ศัพท์ว่า “kārṣāpaṇavarṣa” (ตรงกับบาลี
ว่า kahāpaṇavassa) และฉบับทิเบตแปลว่า “kārṣāpaṇa'i char bab
kyang” ซึ่งล้วนมีความหมายว่า “ฝนหาปณะ” จะเห็นได้ว่าพากย์จีน

71 GM III (part1): 96¹²⁻¹⁵ นอกจากนี้ยังมีปรากฏในเรื่องที่ 17 ของ
ทิพยาวทาน (Divy: 224¹²⁻¹⁵) ดูฉบับปริวรรตเป็นอักษรไทยได้ใน
วิทยานิพนธ์ของปัทมา นาควรรณ (2556: 644)

72 D2: 180a⁴⁻⁵

73 T24: 56c²⁷-57a¹

ท่อนนี้มีความหมายตามตัวอักษรต่างจากฉบับอื่นอยู่ แต่ก็ยังสื่อความหมายโดยใจความว่า “ทรัพย์สมบัติจำนวนมากนับไม่ถ้วน” กรณีเช่นนี้สันนิษฐานว่ามีความเป็นไปได้ 2 แบบ คือ ประการแรก ท่านผู้แปล (พระภิกษุอี้จิง 義淨 มีอายุในราว พ.ศ.1178-1256) ได้ปรับเปลี่ยนคำว่า “ฝน” ให้แปลโดยใจความ (liberal translation) ว่า “มากมายนับร้อยล้าน”⁷⁴ หรือ ประการที่สอง ต้นฉบับสันสกฤตที่ท่านผู้แปลใช้ก็อาจมีข้อความจุดนี้ต่างจากฉบับสันสกฤตที่พบอยู่ในปัจจุบัน

(1.2) พากย์จีน “意悅亦未足” มีความหมายว่า “ก็ไม่อิ่มหน้าใจ” ส่วนฉบับสันสกฤตที่พบในปัจจุบันใช้ว่า “ratim naivādhigacchati” (ตรงกับบาลีว่า ratim ... nādhigacchati) และฉบับทิเบตแปลว่า “dga’ bar ‘gyur ba med pa nyid” ซึ่งล้วนมีความหมายว่า “ยังไม่ถึงความยินดี” จะเห็นได้ว่า พากย์จีนท่อนนี้มีความหมายแตกต่างจากฉบับสันสกฤต (ที่พบในปัจจุบัน) และทิเบต จึงเป็นไปได้สูงว่า ต้นฉบับสันสกฤตที่ท่านผู้แปลใช้นั้นมีข้อความส่วนนี้แตกต่างจากฉบับสันสกฤตที่พบอยู่ในปัจจุบัน⁷⁵

คาถานี้ในพระวินัยมูลสรวาสติวาทโภชชยวัสดุชนับสันสกฤตที่พบในปัจจุบันมีความหมายตรงกับฉบับแปลทิเบต และยังสอดคล้องกับคาถาในอุทานวรรคฉบับแปลทิเบตด้วย ดังจะได้กล่าวในข้อถัดไป

74 ผู้เขียนมีความเห็นว่า สาเหตุประการแรกนี้น่าจะมีความเป็นไปได้สูงกว่า

75 ผู้เขียนขอสันนิษฐานความต่างกันของต้นฉบับที่อาจเป็นไปได้กรณีหนึ่งคือ ต้นฉบับที่ท่านผู้แปลใช้ อาจจะมีปรากฏคำว่า “trptim” (ความอิ่มหน้า) แทนที่ “ratim” (ความยินดี) จากการพิจารณาตัวอย่างอักษรที่ใช้จารึกภาษาสันสกฤตในยุคนั้น คำว่า trptim และ ratim หากเขียนไม่ชัดเจนก็อาจมีโอกาสดูคล้ายกันได้ จนอาจเป็นเหตุให้เกิดความคลาดเคลื่อนในการคัดลอกต่อๆ กันมา ดูตัวอย่างอักษรได้ใน Ye, Shaoyong (2011: 29-49)

(2) คาถาในอุทานวรรค แสดงเทียบฉบับสันสกฤต ทิเบต และจีน ดังตาราง

ตารางที่ 3 แสดงคาถามันธาดุชาดกในอุทานวรรคเทียบ 3 ภาษา

สันสกฤต ⁷⁶	ทิเบต ⁷⁷	จีน ⁷⁸
na <u>karṣāpaṇavarṣeṇa</u> tr̥ptiḥ kāmair hi vidyate <u>alpāsvādasukhāḥ</u> kāmā iti vijñāya paṇḍitaḥ api divyeṣu kāmeṣu sa ratim nādhigacchati tr̥ṣṇākṣayarato bhavati <u>Buddhānām</u> śrāvakaḥ sadā	<u>kārṣāpaṇa</u> ’i char bab kyang ‘dod pa rnam kyis ngoms mi ‘gyur ‘dod pa mnog chung nyes mang ba mkhas pa rnam kyis khong du chud lha yi ‘dod pa rnam la yang lhag par dga’ bar mi ‘gyur gyi <u>rdzogs sangs rgyas dang nyan thos rnam</u> sred pa zad pas dgyes bar ‘gyur	天雨七寶, 猶欲無厭, 樂少苦多, 覺之為賢。 雖有天欲, 惠舍不貪, 樂離恩愛, 三佛弟子。

จากตาราง จะขอกล่าวถึง 2 ประเด็น คือ

(2.1) ข้อความพากย์จีนว่า “七寶” มีความหมายว่า “รัตนะ 7” ส่วนฉบับสันสกฤตใช้ศัพท์ว่า “karṣāpaṇa” (ตรงกับบาลีว่า kahāpaṇa) และฉบับทิเบตใช้ทับศัพท์ว่า “kārṣāpaṇa” ซึ่งคล้ายในภาษาไทยที่นิยมใช้ทับศัพท์ว่า “กหาปณะ” เช่นกัน คำว่า “กหาปณะ” ในคาถานี้มีปรากฏคำอธิบายในอรรถกถาบาลีว่า หมายถึง “รัตนะ 7” ดังข้อความว่า

76 Udv I: 117¹⁻⁴

77 Udv III: 48¹⁸-49³

78 T4: 631c^{13-14, 20-21}

na kahāpaṇavassenā 'ti tesam dāsabhūtānaṃ
manussānaṃ anuggahāya Mandhātā apphoṭetvā
sattaratanavassam vassāpeti, tam idha kahāpaṇavassan
ti vuttam. (J II: 313²⁷-314¹ Ee)

ในคำว่า **เพราะฝนกหาปณะ** (น กหาปณวสเสน) นี้ พระเจ้า
มันธาตุทรงปรบพระหัตถ์ทำให้ฝนรัตนะ 7 ตกลงมา เพื่อทรง
สงเคราะห์พวกหมู่มนุษย์ผู้เป็นทาสเหล่านั้น ฝนรัตนะ 7 นั้น
ท่านเรียกว่า ฝนกหาปณะ ในคาถานี้ (ขุ.ชา.อ. 58/59 แปล.มมร)

สันนิษฐานได้ว่า ข้อความพากย์จีนที่แปลว่า “七寶” เป็นการ
นำความหมายที่แท้จริงของ “กหาปณะ” ในคาถานี้มาใช้แปล มิได้แปล
ทับศัพท์แบบในฉบับทิเบตหรือไทย แต่ก็อาจมีความเป็นไปได้อีกเช่นกัน
ว่า ต้นฉบับสันสกฤตที่ใช้แปลเป็นพากย์จีนอาจจะใช้คำว่า “sattaratna”
(รัตนะ 7) แทนคำว่า “karṣāpaṇa”

(2.2) พากย์จีนว่า “樂少苦多” (มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก)
และ “三佛” (พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) มีความหมายเหมือนฉบับทิเบต
คือ “‘dod pa mnog chung nyes mang ba” และ “rdzogs sangs
rgyas” ตามลำดับ ส่วนฉบับสันสกฤต (ที่พบในปัจจุบัน) มีความแตกต่าง
จากฉบับจีนและทิเบตเล็กน้อย คือใช้ว่า “alpāsvādasukhāḥ”
(มีความยินดี [น้อย] และสุข [น้อย]) และ “Buddhānām” ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมว่า
Buddha (พระพุทธเจ้า) ส่วนที่ต่างกันเล็กน้อยนี้ คือ ฉบับสันสกฤตไม่มี
คำที่มีความหมายว่า “มีทุกข์มาก” อีกทั้งไม่มีคำที่มีความหมายว่า
“สัมมา” แต่ฉบับจีนและทิเบตท่อนนี้กลับมีความหมายตรงกับคาถา
สันสกฤต (ที่พบในปัจจุบัน) ในพระวินัยมูลธรวาสติวาทโภชชยวัสตุ

(ดูตารางที่ 2) ที่ใช้ว่า “alpāsṡādān bahuduhkhān” (มีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก) และ “Samyaksambuddha” (พระสัมมาสัมพุทธเจ้า)

จึงสันนิษฐานได้ว่า ต้นฉบับสันสกฤตของอุทานวรรคที่ท่านผู้แปลใช้ในการแปลเป็นพากย์จีนและทิเบตนั้น มีข้อความของคาถานี้ สอดคล้องกับคาถาสันสกฤตในพระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษาขยวัสตุ (ที่พบในปัจจุบัน) มากกว่า

ยังมีอีกคาถาหนึ่งในพากย์จีนซึ่งพบคาถาที่สอดคล้องกันเฉพาะกับฝ่ายบาลี (ยังไม่พบคาถาที่สอดคล้องกันในสันสกฤตหรือทิเบต) แต่พอจะมีข้อสังเกตเกี่ยวกับคาถาของต้นฉบับที่ใช้แปลเป็นพากย์จีนได้ บางประการ ดังจะได้กล่าวในข้อถัดไป

(3) คัมภีร์ชาตกะ (生經) พากย์จีนมีเนื้อหาชาตกะเรื่องหนึ่งสอดคล้องกับโสมทัตตชาตกะในฝ่ายบาลี เนื้อเรื่องกล่าวถึงฤาษีเลี้ยงลูกช้าง คาถาชาตกะเรื่องนี้ยังสอดคล้องกับคาถาในมคโปตกชาตกะด้วย แต่เนื้อเรื่องต่างกันเล็กน้อยคือ สัตว์เลี้ยงที่กล่าวถึงในมคโปตกชาตกะเป็นลูกเนื้อ (สัตว์จำพวกกวาง) พบคาถาประกอบชาตกะที่มีความสอดคล้องกันเป็นจำนวน 4 คาถา (แสดงไว้ใน 2.20-23) ในที่นี้จะกล่าวถึงคาถาแรก (ข้อ 2.20) เทียบกันดังนี้

โสมทัตตชาตกะ คาถาที่ 3

anāgāriyupetassa vip̐pamuttassa cetaso⁷⁹

samaṇassa na taṃ sādhu yaṃ petam anusocasi.

เมื่อเป็นผู้ไม่ครองเรือน จิตใจปล่อยวางแล้ว

การที่โศกเศร้าถึงสัตว์อันตายไปแล้ว ไม่เป็นการดีสำหรับสมณะ

79 J I: 168¹¹ (Be); J I: 228¹⁶ (Se) ใช้เป็น “te sato” แทน “cetaso”

มิกโปตกชาดก คาถาที่ 1

agārā paccupetassa anagārassa te sato

samaṇassa na taṃ sādhu yaṃ petam anusocasi.

เมื่อท่านจากเรือนเข้ามา [ที่นี่] ไม่มีเหย้าเรือน

การที่โคกเศร้าถึงสัตว์อันตายไปแล้ว ไม่เป็นการดีสำหรับสมณะ

เทียบได้กับชาดกพะกยจีนว่า

仁者以棄家, 至此無眷屬,

諸仙人之法, 憂死非善哉。

เมื่อท่านจากเรือนมา[อยู่]ถึงที่นี่ ไม่มีครอบครัว

ธรรมดาของฤาษีทั้งปวง การที่โคกเศร้าถึงสัตว์อันตายไปแล้ว

ไม่เป็นการดีเลย

ผู้เขียนเห็นว่า ข้อความในพากย์จีน “無眷屬” (ไม่มีครอบครัว) ก่อนข้างจะใกล้เคียงกับคำในคาถาของมิกโปตกชาดกว่า “anagārassa” (ไม่มีเหย้าเรือน) มากกว่าในคาถาของโสมทัตตชาดกที่ว่า “vipparamuttassa” (หลุดพ้น, ปล่อยวาง) สันนิษฐานว่า ต้นฉบับของพากย์จีนก่อนหน้านี้ น่าจะสอดคล้องกับคาถาในมิกโปตกชาดกมากกว่า ทั้งนี้ท่านผู้แปล อาจจะเลือกแปล “agāra” (เรือน)⁸⁰ ให้มีความหมายครอบคลุมถึงคนในบ้าน (ครอบครัว) ด้วย แต่ก็มีความเป็นไปได้อีกเช่นกันคือ ต้นฉบับที่ใช้แปลพากย์จีนในตอนนี้อาจเป็นคำอื่นที่มีความหมายโดยตรงว่า “คนในครอบครัว” ก็ได้ อย่างไรก็ตาม กล่าวโดยรวมแล้ว คาถาพากย์จีนตอนนี้ มีความใกล้เคียงกับคาถาในมิกโปตกชาดกมากกว่า

80 ในภาษาจีน คำว่า “家” (เรือน) ยังมีความหมายว่า คนในบ้านหรือครอบครัว (family) ได้ด้วย นอกจากนี้ จะไม่แปล anagārika หรือ anagāriya เป็นจีนโดยทับศัพท์ว่า “อนาคาริก” แบบในภาษาไทย ต้องแปลโดยออกความหมายว่า “(ผู้)ไม่มีเรือน” (無家)

5. สรุปและข้อเสนอแนะ

บทความนี้ได้นำเสนอคาถาชาดกในคัมภีร์จีนที่มีใจความโดยรวมสอดคล้องกับคาถาชาดกบาลี โดยคาถาในคัมภีร์ทั้ง 2 ฝ่ายล้วนเป็นคาถาประกอบเนื้อเรื่องชาดกที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกัน ในการศึกษาครั้งนี้ได้พบคาถาชาดกบาลีจำนวน 37 คาถา ที่สามารถเทียบเคียงกันได้กับคาถาพากย์จีน สันนิษฐานได้ว่าเป็นคาถาที่มีปรากฏอย่างซ้ำที่สุดตั้งแต่ยุคแตกนิกาย ในจำนวนนี้มี 7 คาถา ที่ปรากฏความสอดคล้องกันระหว่างในคัมภีร์นิกายเถรวาทกับนิกายมหาสังฆิกะหรือกึ่งนิกายมหาสังฆิกะ จึงอาจสันนิษฐานถึงความเก่าแก่ของ 7 คาถานี้ขึ้นไปได้อีกถึงก่อนสังคายนาครั้งที่ 2

นอกจากนี้ขอล่าวถึง 2 คาถา ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ถึง 4 นิกาย ได้แก่ เถรวาท สรวาสติวาท มหิสาสกะ และธรรมคุปต์ กล่าวคือ คาถาในโกสัมพีชาดกคาถาที่ 5 (ตรงกับคาถาที่ 6 ของทีฆิติโกสลชาดก) และคาถาที่ 7 ทั้งสองคาถาล้วนปรากฏอยู่ในเนื้อหาชาดกเรื่องเดียวกัน มีสาระเกี่ยวเนื่องด้วยการสร้างสันติภาพและความสามัคคีปรองดอง อันเป็นแนวคิดสำคัญประการหนึ่งสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม

หากนับคาถาชาดกบาลีอีก 7 คาถาที่ Lv, Lihua นำเสนอว่ามีความสอดคล้องกับคาถาในอุทานวรรคพากย์จีน (แต่เนื้อเรื่องชาดกมีความต่างกันอยู่บ้าง) ก็จะได้ชาดกบาลีจำนวน 44 คาถาที่ถือว่าได้รับถ่ายทอดสืบต่อกันมาในคัมภีร์หีนยานพากย์จีนด้วย โดยมีเนื้อความของคาถาสอดคล้องกันอย่างมาก⁸¹

จากการศึกษาคาถาชาดกที่มีความสอดคล้องกัน ยังได้พบข้อสังเกตเพิ่มเติมบางประเด็น กล่าวโดยสรุป คือ

81 Lv, Lihua (2001: 1-25)

(1) ข้อความในชาดกบาลี 2 คาถา มีส่วนเอื้อประโยชน์ต่อการสืบค้นความหมายของคำจีนที่แปลทับศัพท์ 2 คำ คือ “睽披” (หมายถึง ตันจิว) และ “羅婆” (หมายถึง นกขนาดเล็กชนิดหนึ่ง ภาษาไทยเรียกว่า นกมูลไถ)

(2) ข้อความในคาถาชาดกพากย์จีน 2 คาถา สามารถใช้เป็นข้อมูลเสริมในการตรวจชำระชาดกบาลี 2 คาถานี้ คือ คาถาที่ 6 ของสุจิตชาดก และคาถาที่ 28 ของจุลลหังสชาดก

(3) คาถาบาลีลำดับที่ 6 ในที่มิติโกสลชาดก (ตรงกับคาถาที่ 5 ในโกสัมพีชาดก) มีคำหนึ่งที่มีความหมายตามตัวอักษรต่างจากในพากย์จีน แต่เมื่อสืบค้นไปถึงคาถาสันสกฤตที่สอดคล้องกันกับพากย์จีนนั้น พบว่าเป็นศัพท์ที่มีความหมายเชื่อมโยงกันได้ กล่าวคือ สันสกฤตใช้ว่า “kṣānti” (ขันติ) ส่วนบาลีใช้ว่า “avera” (ความไม่มีเวร)

(4) พากย์จีนบางคาถาแปลได้โดยใจความหรือใช้ต้นฉบับต่างจากที่มีในปัจจุบัน ได้แก่ คาถามันธาดูชาดกในพระวินัยมูลสรวาสติ-วาทีภิกษุขวัสดุและอุทานวรรคพากย์จีน นอกจากนี้ คาถาพากย์จีนที่มีความสอดคล้องกับคาถาที่ 3 ของโสมทัตตชาดกในฝ่ายบาลี กลับมีเนื้อความค่อนข้างใกล้เคียงกับคาถาชาดกบาลีในมคโปกชาดกมากกว่า

ในการศึกษาครั้งนี้ ได้นำเสนอเฉพาะคาถาชาดกที่มีใจความโดยรวมสอดคล้องกันเกือบทั้งหมด จึงอาจนำเนื้อเรื่องของคาถาชาดกเหล่านี้ในคัมภีร์บาลีและคัมภีร์นิกายอื่น มาศึกษาเปรียบเทียบโดยละเอียดเป็นเรื่องๆ ต่อไปได้ด้วย นอกจากนี้ยังมีอีกหลายคาถาที่มีเนื้อความสอดคล้องกันประมาณกึ่งหนึ่ง เช่น บางคาถาในเวสสันดรชาดก เป็นต้น ทั้งยังมีชาดกบาลีอีกหลายคาถาที่สอดคล้องกับคาถาชาดกในคัมภีร์ภาษาอื่น เช่น มหาวัสตुอุทาน (ภาษาสันสกฤต) เป็นต้น อันสามารถนำมาศึกษาเปรียบเทียบได้อีกเช่นกัน

อักษรย่อคัมภีร์ พจนานุกรม และฉบับที่ใช้อ้างอิง

ช.ช.า.	ชุตตนิกาย ชาดก (แปลไทย)
ช.ช.า.อ.	อรรถกถาชุตตนิกาย ชาดก (แปลไทย)
ช.ธ.อ.	อรรถกถาชุตตนิกาย ธรรมบท (แปลไทย)
มจร	ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มมร	ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2552)
Be	Burmese edition (พระไตรปิฎกบาลีอักษรพม่า ฉบับฉัฐสังคีติ)
Ce	Ceylon edition (พระไตรปิฎกบาลีอักษรสิงหล ฉบับพุทธยันตี)
Cp	<i>Cariyāpitaka</i> (จริยาปิฎก)
D	Derge edition (พระไตรปิฎกทิเบต ฉบับโรงพิมพ์เดเก)
Dhp	<i>Dhammapada</i> (ธรรมบท)
Dhp-a	<i>Dhammapada-aṭṭhakathā</i> (อรรถกถาชุตตนิกาย ธรรมบท)
Divy	<i>The Divyāvadāna</i> . edited by E.B. Cowell and R.A. Neil. 1886. Cambridge: The University Press.
Ee	Europe edition (พระไตรปิฎกบาลีอักษรโรมัน ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์)
GM	<i>Gilgit Manuscripts</i> . edited by Nalinaksha Dutt. 1943-1947. Calcutta: Calcutta Oriental Press.
J	<i>Jātaka</i> (ชาดก)
J-a	<i>Jātaka-aṭṭhakathā</i> (อรรถกถาชาดก)
MN	<i>Majjhima-nikāya</i> (มัชฌิมนิกาย)
Mv	<i>Le Mahāvastu</i> . edited by Émile Senart. 1882-1897. Paris: Imprimerie nationale.

- MW *A Sanskrit-English Dictionary*. 1960. Sir Monier Monier-Williams. Oxford: The Clarendon Press.
- PTSD *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. 1989. T.W.Rhys Davids and William Stede. London: Pali Text Society.
- Se Siamese edition (พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ)
- SN *Saṃyutta-nikāya* (สังยุตตนิกาย)
- T Taishō Shinshū Daizōkyō 大正新脩大藏經 (พระไตรปิฎกพากย์จีน ฉบับไทโช)
- Udv *Udānavarga*, 3vols. edited by Franz Bernhard and Siglinde Dietz. 1965-1990. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vin *Vinayapiṭaka* (พระวินัยปิฎก)

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. หนังสือ

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ.

- 2534 “การรวบรวมจัดหมวดหมู่พุทธวจนะ.” กตัญญูลี: ที่ระลึกงาน
เกษียณอายุราชการ รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ศรี
แย้มนัลดตา.153-175. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

รินฤทัย สัจจพันธุ์.

- 2553 นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบ ในคัมภีร์มหาวัสตุและ
อรรถกถาชาดก. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สถาพรบุ๊คส์.

2. วารสาร

พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานियो.

- 2559 “ความสัมพันธ์ของชาดกในคัมภีร์กับชาดกในภาพสลักหินที่
สถูปการุฬ.” ธรรมธारा วารสารวิชาการทางพระพุทธ-
ศาสนา ปีที่ 2 ฉบับที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สุขุมวิท
การพิมพ์ จำกัด. 167-198.

3. วิทยานิพนธ์

ปัทมา นาควรรณ.

- 2556 “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวยาวทวนเรื่องที่ 1-19.”
วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ละอองดาว นนทะสร.

2553 “อุทานวรรณคดีสนสฤตกับธรรมบทบาลี: การศึกษาเปรียบเทียบ.” **วิทยานิพนธ์ปริญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สาโรจน์ บัวพันธุ์งาม.

2556 “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์อุทาน-ศตกะ.” **วิทยานิพนธ์ปริญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

Anālayo.

2012 *Madhyama-āgama Studies.* Taiwan: Dharma Drum Publishing Corporation.

2015 *Saṃyukta-āgama Studies.* Taiwan: Dharma Drum Publishing Corporation.

Āryaśūra.

1895 *The Jātakamālā or Garland of Birth-stories.* translated by J.S. Speyer. London: Oxford University Press Warehouse.

2. วารสาร

BUCKNELL, Roderick S.

- 2014 "The Structure of the Sanskrit *Dīrgha-āgama* from Gilgit vis-à-vis the Pali *Dīgha-nikāya*." Research on the *Dīrgha-āgama*. edited by Dhammadinnā. 57-101. Taiwan: Dharma Drum Publishing Corporation.

DUAN, Qing (段晴).

- 2016 "Muqiuzhiyu 木球之喻 The Metaphor of the Wooden Ball." *Sichouzhilushangdezhaoshibei: "Zhongguoyuyilang: sichouzhilushangdewenhua-jiaoliu" guojiyantaohuilunwenji* 《丝绸之路上的照世杯：“中国与伊朗：丝绸之路上的文化交流”国际研讨会论文集》 (ถ้วย Jamshid ในเส้นทางสายไหม: รวบรวมบทความงานสัมมนานานาชาติ “จีนและอิหร่าน: การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมในเส้นทางสายไหม”). 31-39. Shanghai: Zhongxishuju.

HAHN, Michael (edited).

- 2007 *Haribhṭṭa in Nepal: Ten Legends from His Jātakamālā and the Anonymous Śākyasimhajātaka*. Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies.

HIKATA, Ryūshō (干潟龍祥).

- 1978 *Kaitei-zōho-ban Honshōkyō-rui-no-shisō-shiteki-kenkyū: Fuhen* 改訂増補版 本生経類の思想史的研究: 附篇 (งานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ของแนวคิดในคัมภีร์ชาดกและคัมภีร์เทียบเคียง: ภาคผนวก ฉบับปรับปรุง). Tokyo: Sankibo-busshorin.

HIRAOKA, Satoshi (平岡聡).

- 2013 "The School Affiliation of the *Ekottarika-āgama*." Research on the *Ekottarika-āgama* (*Taishō 125*). edited by Dhammadinnā. 71-105. Taiwan: Dharma Drum Publishing Corporation.

KUAN, Tse-fu (關則富).

- 2013 "Mahāyāna Elements and Mahāsāṃghika Traces in the *Ekottarika-āgama*." Research on the *Ekottarika-āgama* (*Taishō 125*). edited by Dhammadinnā. 133-194. Taiwan: Dharma Drum Publishing Corporation.

PULLEYBLANK, Edwin G.

- 1991 *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: University of British Columbia.

YE, Shaoyong.

- 2011 *Zhonglunsonyufohushi—jiyuxinfaxianfanwenxieben-dewenxianxueyanjiu* 《<中论颂>与<佛护释>——基于新发现梵文写本的文献学研究》 *Mūlamadhyamakakārikā and Buddhapālita's Commentary: A Philological Study on the Basis of Newly Identified Sanskrit Manuscripts*. Shanghai: Zhongxishuju.

YUYAMA, Akira.

2001 *The Mahāvastu-Avadāna In Old Palm-Leaf and Paper Manuscripts, vol.1.* Tokyo: The Centre for East Asian Cultural Studies for Unesco.

LAMOTTE, Et.

1957 “Khuddakanikāya and Kṣudrakapiṭaka.” *East and West* 7(4): 153-175.

Lv, Jianfu.

2015 “The Influence of Buddhist Cosmology on the Idea of the Geographical Center in Pre-Modern China.” *Buddhism*. edited by Lou Yulie. translated by Pei-Ying Lin. 255-287. Leiden: Brill.

Lv, Lihua (呂麗華).

2001 “Jingwubensheng—Jāgarajātaka yizhujiyuyifenxi 《警寤本生》—Jāgarajātaka 譯注及語義分析 (ชาครชาตก: อธิบายคำแปลและวิเคราะห์ความหมาย).” *Zhonghuafo-xueyanjiu* 《中華佛學研究》 (งานวิจัยทางพุทธศาสตร์ของจีน) 5: 1-25.

MAKI, Itsu.

1958 “On the Chinese Dhammapada with Special Reference to the Preface Attached thereto.” *The Annals of the Hitotsubashi Academy* 9(1): 109-121.

MURRAY, Hugh, John CRAWFURD, Peter GORDON, Captain Thomas LYNN, William WALLACE, and Gilbert BURNETT.

1836 *An Historical and Descriptive Account of China, vol.3.*
Edinburgh: Oliver & Boyd.

5. พจนานุกรมออนไลน์

Buddhadatta, A.P.

2009 “Bahancidian 《巴漢詞典》พจนานุกรมบาลีจีน.” translated
by Mahāññāṇo. Accessed May 14, 2019,
<http://www.dhammarain.org.tw/books/concise-pali-Han-revised-by-Ven-Metta-2009.htm>.

หมวด 3

บทความวิชาการ

คัมภีร์มิลินทปัญหา:
ปริศนาเรื่องกำเนิดและพัฒนาการ

*Milindapañha: the Mystery of
its origin and development*

เนาวรัตน์ พันธวิไล

Naowarat PANWILAI

นักวิจัยประจำศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

Researcher, DCI Center for Buddhist Studies, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 19 ส.ค. 2562

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 22 ก.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 30 ส.ค. 2562

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 10 ต.ค. 2562

คัมภีร์มิลินทปัญหา: ปริศนาเรื่องกำเนิดและพัฒนาการ

เนาวรัตน์ พันธ์วิไล

บทคัดย่อ

คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมการถามและตอบปัญหาสำคัญในพระพุทธศาสนาเอาไว้เป็นจำนวนมาก แต่ประเด็นที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหายังคงเป็นปริศนาให้ถกเถียงกันว่า เกิดขึ้นในยุคไหน และใครเป็นผู้แต่ง วัตถุประสงค์การศึกษาในบทความนี้คือ ศึกษาที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

ผลการศึกษาพบว่าแนวคิดการกำเนิดคัมภีร์มิลินทปัญหาถูกแบ่งออกเป็น 2 ช่วงใหญ่ๆ คือ ช่วงที่ 1 เรียกว่า มิลินทปัญหากัณฑ์ต้น (กัณฑ์ที่ 1-3) เชื่อว่าเกิดจาก 2 แนวคิดหลักคือ 1) แนวคิดที่สนับสนุนว่าคัมภีร์มีต้นกำเนิดมาจากวัฒนธรรมกรีกและรจนาด้วยภาษากรีก และ 2) กลุ่มที่สนับสนุนว่า มาจากวัฒนธรรมอินเดีย และเชื่อว่าคัมภีร์ถูกรจนาด้วยภาษาท้องถิ่นคือ ภาษาปรากฤตหรือสันสกฤตในภูมิภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การที่รูปแบบและโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหามีความคล้ายคลึงกับรูปแบบพิธีกรรมการสนทนาของอินเดียโบราณนั้น ได้เกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรม

อินเดียโบราณและวัฒนธรรมกรีก ในยุคที่วัฒนธรรมกรีกรุ่งเรืองที่เรียกว่า วัฒนธรรมแบบเฮลเลนิสต์ ดังปรากฏคำศัพท์ เช่น Greco-Buddhism ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมแบบเฮลเลนิสต์และพระพุทธศาสนา ส่วนช่วงหลังหรือที่เรียกว่า คัมภีร์มิลินทปัญหากัณฑ์หลัง (กัณฑ์ที่ 4-7) โดยเฉพาะมิลินทปัญหากัณฑ์ที่ 4 รจนาขึ้นภายหลังในประเทศศรีลังกาเขตพื้นที่พระพุทธศาสนาแบบเถรวาท

คำสำคัญ : มิลินทปัญหา วัฒนธรรมเฮลเลนิสต์

* บทความนี้เรียบเรียงมาจากส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาโทของผู้เขียน เรื่อง “การวิเคราะห์บทสนทนาว่าด้วยปัญหาอุกโตโกฏฐิ (ปัญหาสองเงื่อน) ในคัมภีร์มิลินทปัญหา” หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ พ.ศ. 2560 โดยมี ดร. ธเนศ ปานหัวไผ่ ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์เป็นอย่างสูงมา ณ ที่นี้

***Milindapañha*: the Mystery of its origin and development**

Naowarat PANWILAI

Abstract

The *Milindapañha* is a collection of questions and answers about the critical Buddhist problems. The *Milindapañha*'s origin and author has remained a mystery. The objective of this study is to investigate the background of this scripture.

The study indicates that the writing of the *Milindapañha* occurred in two historical periods. The earlier part (chapters 1-3) consists of two main ideas. The first of these is believed to have been originally a Greek concept, composed in the Greek language, while the latter is suggested to be doctrines from Indian culture written in a dialect such as Prakrit or Sanskrit in the northwestern area of India. It is assumed that the form and structure of the scripture looks like ancient Indian rituals because of a mixing of ancient Indian and Greek culture in the Hellenistic period. This constitutes what is termed Greco-Buddhism,

which means the amalgamated culture of Hellenistic Greece and Buddhism. The latter part of the *Milindapañha* (chapters 4-7) however, especially the fourth chapter, is likely to have been written later in Sri Lanka, a base of Theravada Buddhism.

Keywords : Origin of *Milindapañha*, Hellenistic period

บทนำ

คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมการถามและตอบปัญหาสำคัญในพระพุทธศาสนาเอาไว้เป็นจำนวนมาก แต่ประเด็นที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหายังคงเป็นประเด็นถกเถียงกันว่า เกิดขึ้นในยุคไหนและผู้แต่งเป็นใคร นักวิชาการจำนวนมากต่างให้ความเห็นที่หลากหลายเกี่ยวกับที่มาของคัมภีร์นี้ แนวคิดส่วนหนึ่งเสนอว่ามิลินทปัญหาได้รับอิทธิพลจากงานเขียนในยุคกรีกโบราณสมัยเฮลเลนิสต์ (Hellenistic Period) นักวิชาการในกลุ่มนี้ที่เป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดี ได้แก่ ทาร์น (Tarn W.W.) ซึ่งได้เสนอแนวคิดอันโด่งดังที่เรียกว่า สมมติฐานของทาร์น (Tarn's Hypothesis) ขึ้นมาได้ตั้งข้อสมมติฐานว่า รูปแบบการเขียนของคัมภีร์มิลินทปัญหาน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากงานกรีก (Greek Work) ชื่อปัญหาของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (the Alexander Questions) โดยพบว่า ในระยะเวลาต่อมาได้ปรากฏคัมภีร์ที่มีรูปแบบการเขียนเชิงสนทนา (Dialogue) คล้ายกับคัมภีร์ดังกล่าว อันได้แก่ คัมภีร์ปัญหาของพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 (the Questions of Ptolemy II) และคัมภีร์กำเนิดปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ (the Original Questions of Milinda) โดยทาร์นเชื่อว่างานเขียนฉบับดังกล่าว คือ ฉบับเดียวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา ดังนี้... ทาร์นได้พยายามชี้ให้เห็นว่า คัมภีร์พระพุทธศาสนาอันโด่งดังที่ชื่อมิลินทปัญหา สันนิษฐานว่าเป็นฉบับเดียวกันกับคัมภีร์กรีก (the Original Questions of Milinda)...¹

อย่างไรก็ตาม เมื่อสืบค้นคัมภีร์พระพุทธศานาย้อนกลับขึ้นไปผู้เขียนพบว่า ลักษณะการประพันธ์แบบถาม-ตอบ ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับมิลินทปัญหา มีปรากฏอยู่บ้างในพระสุตตันตปิฎก เช่น

1 Gonda (1949: 44)

ปายาสีสูตร² เป็นต้น และคัมภีร์สำคัญในพระอภิธรรมปิฎกอันได้แก่ กถาวัตถุซึ่งสันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในยุคใกล้เคียงกัน ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่า มิลินทปัญหาอาจจะได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์เหล่านี้

อย่างไรก็ตาม โครงสร้างของปัญหาในมิลินทปัญหาในแต่ละฉบับ มีรายละเอียด การจัดวางแตกต่างกันไป แต่โดยภาพรวมเนื้อหาในคัมภีร์เกือบทุกฉบับประกอบไปด้วยสามภาค โดยภาคแรก ประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นพาหิรกถามิลินทปัญหา ในภาคที่สอง คือ ส่วนที่เป็นเมณฑกปัญหา และอนุমানปัญหา และภาคสุดท้าย คือ อุปมาภกถาปัญหา ซึ่งรายละเอียดแต่ละกัณฑ์จะอธิบายในเนื้อหาส่วนที่เป็นโครงสร้างคัมภีร์มิลินทปัญหาในลำดับต่อไป

ในบทความฉบับนี้ ผู้เขียนจะทำการศึกษาวิเคราะห์ที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหาว่ามีที่มาจากวัฒนธรรมใด รचनाขึ้นเมื่อไหร่ และใครเป็นผู้แต่ง

โครงสร้างคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับแปลภาษาบาลีของสมาคมบาลีปกรณ์

เนื่องจากโครงสร้างและการจัดวรรคของคัมภีร์มิลินทปัญหาในแต่ละฉบับมีความแตกต่างกัน เมื่อนักวิชาการส่วนใหญ่ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหา คัมภีร์ในฉบับแปลภาษาบาลีมักจะอ้างอิงเนื้อหาจากฉบับแปลบาลีอักษรโรมัน โดยสมาคมบาลีปกรณ์ ดังนั้นเมื่อมีการอ้างอิงถึงเนื้อหาในฉบับภาษาบาลีกัณฑ์ที่ 1-7 จึงหมายถึงเนื้อหาที่บรรจุอยู่ในฉบับดังกล่าว ดังต่อไปนี้

2 ที่.มหา. 10/406-441/341-372 (แปล.มจร)

กัณฑ์ที่ 1 พาทิรกถา ตอนว่าด้วยบุญกรรมและประวัติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน

เป็นบทนำหรืออาจเรียกว่า เป็นนิทานก่อนเข้าสู่เนื้อหาของเรื่อง ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้กล่าวถึงเรื่องราวพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ในอดีตชาติ และผู้รจนายังได้กล่าวถึงปัจจุบันชาติของทั้งสองว่า พระเจ้ามิลินท์เป็นผู้มีบุญบารมีและมีปัญญามาก เป็นผู้ที่ชอบสนทนาโต้ตอบปัญหากับนักบวชและพราหมณ์ทั้งหลายจนกระทั่งเป็นที่เกรงขาม ทำให้นักบวชต้องหนีออกไปอยู่ในป่าหิมวันต์ และได้มีพระนาคเสนเถระ ซึ่งมีปัญญามากมีความสามารถในการแก้ปัญหพระเจ้ามิลินท์ จึงทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองและตั้งอยู่ได้ถึง 5,000 ปี

กัณฑ์ที่ 2 ลักษณะปัญหา ตอนว่าด้วยปัญหาลักษณะแห่งธรรมต่างๆ ลักษณะของคำถามจะสั้น กระชับ และตอบแบบตรงไปตรงมา เช่นถามเรื่อง ชื่อ พรรษา การบรรพชา สอบถามเรื่องเกี่ยวกับลักษณะของธรรมต่างๆ เช่น มนสิการ สीलปิฏฐาน สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีลักษณะอย่างไร

กัณฑ์ที่ 3 วิมุตติเขทานปัญหา ตอนว่าด้วยปัญหาเงื่อนไขเดียว พระเจ้ามิลินท์ถามเรื่องอายตนะทั้งห้า ความแตกต่างระหว่างอายตนะมนุษย์ประกอบด้วยกรรมแตกต่างกันอย่างไร เรื่องการเข้าถึงนิพพานของมนุษย์ การปฏิสนธิของสัตว์ ความเป็นสัตัพัญญูของพระพุทธเจ้า อานุภาพของปัญญา รวมถึงการถวายทานของพระนางปชาบดีโคตมี เป็นต้น ลักษณะคำถามและคำตอบมีความกระชับรัด ตรงไป ตรงมา ไม่ได้อาศัยคำอุปมาเพื่อสนับสนุนการอธิบายมากนัก

กัณฑ์ที่ 4 เมณฑกปัญหา ตอนว่าด้วยปัญหาสองเงื่อนไข

เมณฑกปัญหาเป็นการตั้งปัญหาแบบที่เรียกว่า “ปัญหาอุกโตโกฏิ” หรือปัญหาสองเงื่อนไข หมายถึงการถามตอบปัญหาที่ดูประหนึ่งว่ามีความขัดแย้งกัน เช่น ความขัดแย้งของพุทธพจน์และคำสอนเป็นต้น ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้เปรียบเทียบปัญหาสองเงื่อนไขว่า เป็นปริศนาสองเงื่อนไข ดูเขาแกะ เมณฑกปัญหาได้เน้นการวิเคราะห์ความหมายและเหตุการณ์ที่ดูเหมือนขัดแย้งกันเองในพระไตรปิฎก เช่น ปัญหาเรื่องพระพุทธเจ้าตรัสสอนให้มีสัมมาวาจา ไม่พูดปด ไม่พูดหยาบ แต่เหตุไรพระองค์จึงเรียกคนบางคนที่ว่า โสมะบุรุษ (เจ้าคนโกง) ซึ่งเป็นคำไม่สุภาพ เป็นต้น ลักษณะของคำถามและคำตอบค่อนข้างซับซ้อนและเต็มไปด้วยอุปมาเพื่อประกอบการอธิบายโดยเฉพาะการให้ความหมายเชิงนามธรรม

กัณฑ์ที่ 5 อนุมานปัญหา ตอนว่าด้วยปัญหาที่พึงทราบโดยอนุมาน

เป็นปัญหาที่พระเจ้ามิลินทินมิต์พระนาคนั้นให้อธิบายองค์แห่งภิกษุที่มีพร้อมในตนแล้วจะทำให้แจ้งพระนิพพานได้ เพื่อปฏิบัติ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคล เป็นวิธีการที่จะเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา การพัฒนาตัวเองให้หลุดพ้นจากกิเลส บรรพชิตและคุณวิสัยเมื่อปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ สามารถเป็นพระอริยบุคคล บรรลุมรรคผลได้ เหมือนกับพระอริยบุคคล การบวชจึงเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่จะพัฒนาตนให้เป็นพระอริยบุคคลได้รวดเร็วและมั่นคง เพราะต้องอาศัยจิตใจที่แน่วแน่ จึงจะสามารถนำตนให้พ้นความทุกข์และบำเพ็ญประโยชน์แก่คนหมู่มากได้

กัณฑ์ที่ 6 รุติงคปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ถามเกี่ยวกับความสามารถของคฤหัสถ์ในการบรรลุนิพพาน ประโยชน์ของการอยู่รุดงค์ของพระภิกษุ รุติงคคุณ 28 ประการ อาณิสสของการอยู่รุดงค์บุคคลที่จะรักษา รุดงค์ และชื่อรุดงค์ 13 ประการ ว่าเป็นอย่างไร

กัณฑ์ที่ 7 โอบัมมปัญหา

ถามเกี่ยวกับภิกษุที่สำเร็จพระอรหัตประกอบด้วยคุณก็อย่างวิเศษขนาดตั้งเป็นบทมาดีกว่า ให้ปฏิบัติเปรียบด้วยองค์ต่างๆ มีองค์แห่งลา มีเสียงพิลึก องค์แห่งไก่ องค์แห่งกระแต เป็นต้น

ปริศนาเรื่องกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์มิลินปัญหา

มิลินทปัญหาคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ชาวพุทธทั่วโลกให้การยอมรับว่า เป็นหนึ่งในคัมภีร์ประเภทแก้ปริศนา³ (Buddhist Apologetic Text)⁴ เนื่องจากเนื้อหาในเล่มส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการพยายามปกป้องความสงสัยของพระเจ้ามิลินท์โดยพระภิกษุในพระพุทธศาสนาคนหนึ่งชื่อพระนาคเสน โดยในประเทศไทยได้ยกคัมภีร์มิลินทปัญหามาเป็นคัมภีร์สำคัญในชั้นปกรณวิเสส⁵ ส่วนพม่าได้จัดให้มิลินทปัญหาคัมภีร์ชั้น

3 คำกล่าวของคนพวกอื่นหรือลัทธิอื่น, คำกล่าวโทษคัดค้านโต้แย้งของคนพวกอื่น, หลักการของฝ่ายอื่น, ลัทธิภายนอก (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2551: 152)

4 Takakusu (1896: 1-2)

5 ปกรณวิเสสเป็นคัมภีร์หรือหนังสือที่นักปราชญ์จะขึ้นเพื่อแสดงความความคิดเห็นอันเป็นภูมิรู้หรือภูมิธรรมของท่าน โดยการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ โดยกำหนดประเด็นหรือเนื้อหาได้ตามความประสงค์ของตนเอง (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550: 117)

พระไตรปิฎกในหมวดขุททกนิกาย

ประวัติและที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหายังคงเป็นข้อถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการทั้งชาวตะวันตกและตะวันออก โดยฝ่ายตะวันตก ได้แก่ ริส เดวิดส์ (Rhys Davids, T.W.), ฮอนเนอร์ (Horner, I.B.), ดัตต์ (Dutt, N.), สกิลลิง (Skilling, P.), ทาร์น (Tarn, W. W.) และชาวตะวันออก ได้แก่ มิซุโนะ (Mizuno K.), กวง ชิง (Guang X.), โมริ (Mori, S.) และนาอิวะ (Naniwa, S.) เป็นต้น จากการศึกษานวนคิดเกี่ยวกับกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปัญหาจากนักวิชาการต่างๆ เชื่อกันว่า ต้นฉบับคัมภีร์มิลินทปัญหาน่าจะจรณาด้วยภาษากรีก เนื่องจากวัฒนธรรมกรีกโบราณที่เริ่มแพร่หลายในสังคมอินเดียยุคนั้น ดังที่มีการค้นพบการจารึกด้วยภาษากรีกในเสาหินของพระเจ้าอโศก⁶ บางส่วนเชื่อว่าต้นฉบับมิลินทปัญหาน่าจะจรณาด้วยภาษาปราคฤตหรือสันสกฤต ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในการสื่อสารอย่างแพร่หลายในดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย⁷

คัมภีร์มิลินทปัญหาที่เป็นที่รู้จักกันในปัจจุบัน เป็นฉบับที่แปลมาจากต้นฉบับที่หายไป เท่าที่ค้นพบมีหลงเหลืออยู่ 2 ภาษา คือ ฉบับแปลภาษาจีนและภาษาบาลี ดังนั้นเมื่อศึกษาแนวคิดต่างๆ เกี่ยวกับกำเนิดของคัมภีร์มิลินทปัญหา นักวิชาการส่วนมากจึงมุ่งศึกษาเนื้อหาจากฉบับแปลทั้งสอง แต่อย่างไรก็ตาม ที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหายังคงเป็นปริศนานักวิชาการต่างให้ความเห็นหลากหลายแตกต่างกันออกไป

โดยในเบื้องต้นผู้เขียนได้จัดแบ่งแนวคิดที่สนับสนุนที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหาออกเป็น 2 แนวคิดใหญ่ คือ แนวคิดที่สนับสนุนว่าคัมภีร์มิลินทปัญหามีกำเนิดมาจากวัฒนธรรมกรีก และแนวคิดที่สนับสนุนว่า

6 Wheeler (1968: 65-70; Karttunen (1997: 267-268) อ้างใน Aston (2004: 65-66)

7 Skilling (1998: 92-96)

คัมภีร์ถือกำเนิดจากวัฒนธรรมอินเดียโบราณ ดังต่อไปนี้

แนวคิดที่สนับสนุนว่าคัมภีร์มีลินทปัญหามีกำเนิดมาจากวัฒนธรรมกรีก

ยารอสลว (Yaroslav, V.)⁸ กล่าวว่า “วีเบอ (Weber, A.) เป็นคนแรก ที่สังเกตว่า ลักษณะของคำถามในคัมภีร์มีลินทปัญหามีลักษณะการสนทนาที่มาจากวัฒนธรรมกรีกคล้ายบทสนทนาของเพลโต”

นักวิชาการที่มีแนวคิดสอดคล้องกับ วีเบอ (Weber) ได้แก่ เปสลา (Pesala) พระภิกษุที่สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะด้านการปฏิบัติสมาธิเสนอความเห็นที่ “...ลักษณะการนำเสนอของมีลินทปัญหาละม้ายการสนทนาแบบเพลโต⁹ เป็นอย่างมาก พระนาเคนเสนเล่นบทโสเครตีสและทำให้พระเจ้ามีลินทเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาด้วยเหตุผลที่แน่นและความเปรียบเทียบที่เหมาะสม...”¹⁰

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการที่มีความเห็นสอดคล้องกับวีเบออีกเช่นกัน โดยวูดคอค (Woodcock G.) ได้เสนอความเป็นไปได้เกี่ยวกับการยอมรับว่าเนื้อหาและรูปแบบของคัมภีร์มีลินทปัญหามีรูปแบบคล้ายงานสนทนาของเพลโตดังนี้

...ถ้าเรายอมรับความเป็นไปได้ของพระนาเคนเสนว่าเป็นภิกษุชาวกรีกในพุทธศาสนาไปแล้ว หากคำถามของกษัตริย์มีลินทจะมีกลิ่นอายของเพลโตบ้าง ก็จะกลายเป็นสิ่งที่พออธิบาย

8 Yaroslav (1993: 64)

9 สมบัติ จันทรวงศ์ (2555)

10 นวพร เรืองสกุล (2558: 33)

ได้ว่าพระนาคเสนรู้จักเพลโตและใช้วิธีการของโสเครตีสสำหรับอธิบายความจริงทางพุทธศาสนาอย่างละเอียดรอบคอบและงดงามในรูปแบบเดียวกันนั้นด้วย...¹¹

ในขณะเดียวกัน เซดลาร์ (Sedlar) ยังให้ทัศนะเพิ่มเติมเพื่อสนับสนุนแนวคิดของวีเบอร์ว่า

“...โดยตัวคำถามเองสามารถอ้างได้ว่า เป็นผลงานของการผสมผสานของวัฒนธรรมเฮลเลนิสต์ (Hellenistic) อย่างแท้จริง เนื่องจากมีการยอมรับรูปแบบการสนทนาแบบกรีกในหลายๆ รูปแบบอย่างชัดเจน...”¹²

ในปีคริสต์ศักราช 1938 ทาร์นเขียนไว้ในหนังสือ *The Greek in Bactria & India* ระบุว่า ประมาณ 200 ปีก่อนคริสต์ศักราช งานเขียนกรีกที่เรียกว่าชุดปัญหาของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (The Alexander Questions) ซึ่งเป็นคำถามระหว่างพระเจ้าอเล็กซานเดอร์กับนักบวชเซน (Gymnosophists) ในระหว่างนำทัพบุกอินเดียราว 300 ปีก่อนคริสต์ศักราชได้สูญหายไป ประเด็นสำคัญที่ทาร์นเสนอคือ งานเขียนกรีกเล่มนี้เป็นต้นแบบให้กับงานเขียนอื่นๆ อีก 2 เรื่อง คือ ชุดปัญหาของพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 (The Question of Ptolemy II) หรือที่เป็นที่รู้จักกันอีกชื่อหนึ่งว่า สูโด อริสเทียส (Pseudo-Aristeas)¹³ และเชื่อว่างาน

11 Woodcock (1966: 96 อ้างใน Aston, G.V. 2004)

12 Sedlar (1980: 64 อ้างใน Aston (2004)

13 เป็นจดหมายที่บอกเล่าถึงเรื่องราวของพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 ได้มีรับสั่งให้เชิญ

ชุดดังกล่าวยังเป็นต้นแบบให้กับชุดต้นกำเนิดปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ (The Original Question of Milinda) อีกด้วย ลักษณะของวรรณกรรมทั้งสองเรื่องหลังระบุถึงกษัตริย์ชาวต่างชาติที่มีอยู่จริงทางประวัติศาสตร์ว่าได้ทรงตั้งคำถามเชิงปรัชญาอย่างไรต่อผู้แตงนั้นๆ เช่น วรรณกรรมเรื่องชุดปัญหาของพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 สันนิษฐานว่า มีขึ้นราว 300 ปีก่อนคริสต์ศักราช เป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึงพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่มีอยู่จริงทางประวัติศาสตร์ได้ทรงตั้งคำถามเชิงปรัชญา (เนื้อหาปัญหาเป็นเรื่องของรัฐศาสตร์) กับกลุ่มนักปราชญ์ชาวยิวที่เชื่อว่า ผู้แตงสมมุติขึ้นมาเอง ส่วนชุดต้นกำเนิดปัญหาของพระเจ้ามิลินท์เป็นการถาม-ตอบระหว่างกษัตริย์เมเนันเดอร์กับนักบวชชาวพุทธที่ผู้แตงสมมุติขึ้นมาว่าชื่อพระนาคเสน ทาร์นตั้งสมมุติฐานว่า ผู้แตงที่เป็นชาวพุทธคนนั้นได้แต่งคัมภีร์ 3 กัณฑ์แรกขึ้นไม่เกิน 100 ปี ก่อนคริสต์ศักราช ซึ่งทาร์นเชื่อว่าเป็นยุคที่ภาษากรีกเป็นภาษาพูดทั่วไปในอินเดียและชาวอินเดียรู้จักวรรณกรรมกรีกเป็นอย่างดี¹⁴

เหตุผลของทาร์นสำหรับอ้างว่าต้นฉบับคัมภีร์มิลินทปัญหาถือกำเนิดมาจากวัฒนธรรมกรีก ได้แก่ การปรากฏคำศัพท์โยนกะ (Yonaka) ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหากัณฑ์ต้น เป็นศัพท์ภาษากรีกที่ใช้กันแพร่หลายในยุคที่วัฒนธรรมเฮลเลนิสต์รุ่งเรือง (Hellenistic Period)¹⁵

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

นักปราชญ์ชาวยิวจำนวน 72 คนมาเข้าเฝ้าเพื่อทรงสอบถามปัญหาต่างๆ เช่น เรื่องศาสนาและราชประเพณี (P. Wendland. 1900: 280 อ้างใน Tarn, W. W. 1938: 424)

14 Tarn (1938: 435)

15 ยุคเฮลเลนิสต์ (Hellenistic Period) (323-31 ปีก่อนคริสต์ศักราช)

แต่ในขณะเดียวกันคำศัพท์ดังกล่าวกลับปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหานับภาษาบาลี และหมายถึง ชาวกรีก อีกด้วย

ถามว่าทำไมผู้รจนามิลินทปัญหาในกัณฑ์ที่ 1 ถึงเลือกใช้คำศัพท์ โยนกะ ทาร์น ให้เหตุผลว่า ถ้าหากฉบับภาษาบาลีถูกดัดแปลงมาจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตหรือปรากฤต (Northern Prakrit) แล้วทำไมคำศัพท์ “ยวนะ” หรือ “โยนะ” ไม่ถูกนำมาใช้ในภาษาสันสกฤตและปรากฤตทั่วไป ดังนั้นถ้าคำศัพท์ “โยนกะ” ที่หมายถึงชาวกรีกถูกนำมาใช้ และคำศัพท์นี้ถูกคงไว้ในฉบับแปลภาษาบาลี และแม้แต่ในฉบับภาษาบาลีกัณฑ์ที่ 2 ศัพท์นี้ก็ยังคงถูกแทนที่ด้วยคำอธิบายความหมายของศัพท์คล้ายกับที่พบในฉบับแปลภาษาจีน ดังนั้นจึงอาจพิจารณาได้ว่า ศัพท์คำนี้เป็นศัพท์ที่ค่อนข้างยากในสังคมอินเดียและจีน¹⁶

เหตุผลประการต่อมาเพื่อสนับสนุนสมมติฐานข้างต้นคือ ทาร์น เชื่อว่าจากประวัติพระเจ้ามิลินท์ในฉบับภาษาบาลีที่กล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติในหมู่บ้านเล็กๆ ชื่อ กลสิ (Kalasi) ไม่ไกลจากเกาะอลสันทะ (Alasanda)¹⁷ นั้นเป็นไปได้ว่า กษัตริย์เมนันเดอร์เป็นเพียงสามัญชนที่ต่อมาภายหลังได้เป็นกษัตริย์สอดคล้องกับประวัติของกษัตริย์เมนันเดอร์ที่ 1 (King Menander I) ซึ่งเป็นบุคคลที่มีตัวตนจริงทางประวัติศาสตร์ โดยพระองค์เป็นชาวกรีกจากเมืองปาโรปามิเสเด (Paropamisadae)¹⁸

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

เป็นยุคที่วัฒนธรรมกรีกได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวางไปเกือบทั่วภูมิภาคยุโรปและพื้นที่ใกล้เคียงแถบเอเชีย สาเหตุมาจากการเมือง โดยการรุกรานของกษัตริย์อเล็กซานเดอร์ (Antoine, S. 2011)

16 Tarn (1938: 416 - 418)

17 Rhys Davids (1890: 127)

18 เมืองคาบูล (Kabul) ของประเทศอัฟกานิสถานในปัจจุบัน (Rapson, E.J. 1922: 431)

ประสูติด้วยฐานะของสามัญชนในหมู่บ้าน คำว่า ประสูติในหมู่บ้าน ทาร์นสันนิษฐานว่า น่าจะหมายความว่า บิดาเป็นเจ้าของที่ดินจำนวนมาก และมีขนาดใหญ่เกือบจะกลายเป็นหมู่บ้าน นอกจากนี้ กษัตริย์พระองค์นี้ สิ้นพระชนม์ราว 150-145 ก่อนคริสต์ศักราชและไม่ใช่กษัตริย์เลือดผสมกรีก (Euthydemid)¹⁹ อย่างที่สันนิษฐานกันในคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับบาลีอีกด้วย

ข้อขัดแย้งเรื่องสถานที่ประสูติระหว่างคัมภีร์ฉบับบาลีและภาษาจีน กลายเป็นหลักฐานสำคัญที่สนับสนุนแนวคิดของทาร์น โดยหลักฐาน ที่พบในภาคเหนือของจีนได้กล่าวถึงสถานที่ประสูติของ กษัตริย์ว่า อยู่ห่างจากเมืองสาครละ 2,000 โยชน์²⁰ ซึ่งน่าจะหมายถึงเมือง อเล็กซานเดรียแห่งอียิปต์ (Alexandria of Egypt)²¹ และได้เป็นกษัตริย์ ปกครองเมืองเล็กๆ แห่งหนึ่งใกล้ชายฝั่งทะเล ในขณะที่ในคัมภีร์ภาษา บาลีกล่าวถึงสถานที่ประสูติของกษัตริย์ว่าอยู่ห่างจากนครสาครละ²² 200 โยชน์ที่เกาะอลสันทะ (Alasanda) หรือเชื่อว่าเป็นเมืองอเล็กซานเดรีย แห่งเกากาซัส (Alexandria of the caucasus)²³ แต่ในทางประวัติศาสตร์

19 ยูไธเดมิดส์ (Euthydemids) เป็นชื่อของราชวงศ์ที่เกิดขึ้นระหว่างกษัตริย์ เชื้อสายอินโด-กรีก (Indo-Greek) และเกรโก แบคเตรียน (Greco-Bactrian) มีกษัตริย์สืบเชื้อสายประมาณ 25 พระองค์ ตั้งแต่ 230-10 ปีก่อนคริสต์- ศักราช (Antoine, S. 2011)

20 Guang (2007: 183)

21 เมืองอเล็กซานเดรียเป็นเมืองท่าสำคัญของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนทางเหนือ ของประเทศอียิปต์ก่อตั้งขึ้นเมื่อ 331 ปีก่อนคริสต์ศักราชโดยพระเจ้า อเล็กซานเดอร์มหาราช (Joshua J. Mark. 2018)

22 ในฉบับภาษาบาลี เมืองสาครละ (Sāgala) ในปัจจุบัน หมายถึง เมือง ไสอัลกอต (Sialkot) ในประเทศปากีสถาน (Upasak, C.S. 1990: 38)

23 ปัจจุบัน คือ เมืองกันทหารี (Kandahari) ในอัฟกานิสถานตอนใต้ (Pachow, W. 2000: 5)

ไม่พบว่ามีหมู่บ้านกลสิ (Kalasi) อยู่เลย ทาร์นค่อนข้างจะมีความเห็น
โน้มเอียงไปทางฉบับแปลภาษาจีนมากกว่าฉบับแปลภาษาบาลี เนื่องจาก
ทาร์นสันนิษฐานว่า อาจจะเป็นไปได้ว่าประมาณ 210-200 ปี ก่อน
คริสต์ศักราช เป็นยุคที่เมืองอเล็กซานเดรียแห่งอียิปต์ถูกปกครองโดย
ราชวงศ์กรีก ดังนั้นความเป็นไปได้เกี่ยวกับสมมติฐานของทาร์นเรื่อง
พระเจ้าเมนันเดอร์ไม่ใช่อกษัตริย์เลือดผสมอินเดียกรีกจึงมีความหนักแน่น
มากยิ่งขึ้น

แต่ในทางตรงกันข้าม หลักฐานสำคัญที่ขัดแย้งกับแนวคิดของทาร์น
ข้างต้นคือข้อเสนอของภิกษุเปสลา ที่ว่า

...มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ของกษัตริย์พระองค์นี้ทั่วไป
ทางอินเดียตอนเหนือในบริเวณค่อนข้างกว้างขวาง คือ ทางทิศ
ตะวันตกไกลถึงกานู (ในอัฟกานิสถาน) ทางตะวันออกไปไกลถึง
มธูรา (ในอินเดียติดกับเนปาล) และเหนือสุดไกลถึงกัศมีร์
(แคชเมียร์ในอินเดียตอนเหนือ) ภาพกษัตริย์เมนันเดอร์บนเหรียญ
กษาปณ์บางเหรียญเป็นชายหนุ่ม บางเหรียญเป็นชายชรา...²⁴

อุปาสิก (Upasak, C.S.)²⁵ ให้ความเห็นเกี่ยวกับเมืองกลสิ ที่ถูกอ้าง
ว่าไม่มีอยู่จริงทางประวัติศาสตร์ไว้ในหนังสือ History of Buddhism in
Afghanistan ว่าในฉบับแปลภาษาบาลีระบุว่า พระเจ้ามิลินทประสูติใน
หมู่บ้านกลสิ (Kalasi) ในนครอลสันทะ (Alasanda) นครอลสันทะถูกอ้างว่า
เป็นเมืองอเล็กซานเดรียแห่งเกากาซัส (Alexandria in Caucasus) และ
หมู่บ้านกลสิถูกระบุว่า น่าจะเป็นเมืองกปิชะ (Kapiśa) หรือเมืองเบกราม

24 นวพร เรื่องสกุล (2558: 35)

25 Upasak (1990: 100-103)

(Begram)²⁶ ในปัจจุบันส่วนอลสันตะเป็นชื่อทวีป (Dīpa) สันนิษฐานว่าคือ ชมพูทวีป (Jampudīpa) ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของอินเดีย ส่วนกลสิน่าจะเป็น ชื่อเมืองไม่ใช่หมู่บ้าน เพราะเรารู้จักชื่อของหมู่บ้านว่ามักจะลงท้ายด้วย คำว่า คามะ (gāma) หรือ กรามะ (grāma) เช่น รามคามะ (Ramagāma)

ยิ่งไปกว่านั้น เขาชี้ว่า กลสิน่าจะเป็นเมืองอเล็กซานเดรียหรือสถานที่ บางแห่งในบริเวณใกล้เคียง และเชื่ออย่างจริงจังว่า สถานที่นั้น คือ ตำแหน่งของเมืองเบกราม (Begram) ซึ่งห่างเพียงไม่กี่ไมล์จากทิศตะวันออกของเมืองโอเปียน (Opian) (หรือเมืองอเล็กซานเดรียแห่งเกากาซัส) ที่ถูกบันทึกไว้ในฉบับแปลภาษาจีนและคำว่า “กปีชะ” ก็ถูกบันทึกด้วย คำว่า Kipin อีกด้วย

เมืองกลสิน่า ต้องอยู่ใกล้เมืองอเล็กซานเดรียแห่งเกากาซัส สิ่งที พอลจะระบุได้อย่างมีนัยยะสำคัญ คือ คำว่าเมืองกปีชะ น่าจะเกิดจาก การคัดลอกที่ผิดพลาดของผู้คัดสำนวนจากต้นฉบับมาเป็นชื่อในภาษา บาลีว่า กลสิน่า ดังนั้นหากยึดข้อสันนิษฐานนี้ น่าจะเป็นเรื่องที่ถูกต้อง แสดงว่าสถานที่ประสูติของกษัตริย์เมนันเดอร์ควรจะเป็นเมืองกปีชะหรือ เมืองเบกรามในปัจจุบัน แนวคิดนี้ได้รับการยอมรับทั่วไปว่าเขตพื้นที่ของ เมืองโบราณปาโรปามิเสเดในปัจจุบันได้แก่ เมืองเบกราม (Begram), โชโตรัก (Shotorak), ปไตวะ (Paitava), และ ฉาริการ์ (Charikar) เป็น พื้นที่ในเขตปกครองของกษัตริย์เมนันเดอร์ นอกจากนี้กษัตริย์เมนันเดอร์ ยังถูกระบุว่าเป็นพุทธศาสนิกชน เนื่องจากมีหลักฐานจากการค้นพบ ในเหรียญกษาปณ์ของพระองค์ปรากฏมีสัญลักษณ์จักร, สิงโต และช้าง

26 เบกราม (Begrām) เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณกปีชะ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ของคาบูล (Kabul) ประมาณ 80.5 กิโลเมตร เลยหุบเขาปานเซอร์ (Panjīr) และ แม่น้ำกอร์แบนด์ (Gorband) ณ บริเวณที่ไหลบรรจบกัน ของหุบเขาและแม่น้ำ (Marthal, L. Carter. 1989)

ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้าและพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังปรากฏชื่อ “Dharmikas” (Dhārmikasya) ด้วยอักษรขโรษฐี (Kharostī) ซึ่งเป็นชื่อที่ใช้สำหรับชาวพุทธเท่านั้น

อุปาสัก ระบุว่า รู้จักกิจกรรมทางศาสนาของกษัตริย์เมนันเดอร์ค่อนข้างน้อย แต่สันนิษฐานว่าพระองค์อาจจะสร้าง วิหาร เจดีย์ และสถูปในอาณาจักรของพระองค์เนื่องจาก อุปาสักเชื่อว่าเมืองกปิษะเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาทยุคต้น และดูเหมือนกษัตริย์เมนันเดอร์อาจจะนำพระพุทธรูปมาเผยแพร่ที่ดินแดนประสูติ ฉะนั้นสถูปและวิหาร ย่อมต้องถูกสร้างโดยพระองค์ที่เมืองกปิษะ

ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่า สถูปและวัดบางแห่งที่ถูกขุดค้นพบอาจเป็นผลงานของกษัตริย์เมนันเดอร์ก็ได้ และนักวิชาการหลายท่านยังยอมรับก่อนที่พระเจ้ากนิษกะจะเข้าปกครองในเขตนี้ เมืองเบกรามเคยเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาในเอเชีย และได้เผยแพร่พุทธศาสนาไปทางทิศตะวันตกจนถึงเอเชียกลางในระหว่างที่กษัตริย์เชื้อสายเกรคเก-บัคเตรียน (Greco-Bactrian) ครองราชย์ในอัฟกานิสถาน ดังนั้นเมืองเบกรามน่าจะมีบทบาทสำคัญมากในการเผยแพร่พุทธศาสนาในช่วงที่กษัตริย์เมนันเดอร์ปกครอง

ข้อมูลเพิ่มเติมจาก คัมภีร์มหาवंส (Mahāvamsa) ของศรีลังกาสนับสนุนข้อเท็จจริงที่ว่า ระหว่างที่กษัตริย์เมนันเดอร์ครองราชย์อยู่หรือหลังจากนั้น เมืองกปิษะเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาทยุคต้น (Early Theravada Buddhism) ซึ่งพระภิกษุจากทั่วสารทิศจะมาอาศัยในอารามในเมืองนี้ เมืองกปิษะจึงดำรงไว้ซึ่งการติดต่อทางศาสนากับประเทศเพื่อนบ้านต่างๆ ผ่านมาทางพระภิกษุเหล่านี้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าเมืองกปิษะเคยเป็นศูนย์กลางสำคัญทางศาสนามาก่อน ยกตัวอย่าง

สำคัญ เช่น พระภิกษุเหล่านี้ได้รับนิมนต์ไปที่ศรีลังกาเพื่อร่วมกิจกรรมทางศาสนาเพื่อเฉลิมฉลองมหาสถูป พระเถระชาวกรีกชื่อ มหาธรรมรักขิตะ (Yona Mahadhamarakkhita) ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้นำคณะสงฆ์ผู้คงแก่เรียนและเคร่งครัดในศาสนาจำนวน 30,000 รูป ประกอบพิธีกรรมเป็นพระสงฆ์จากเมืองกปิষะ นอกจากนี้เรายังได้รู้จักพระโยนะธรรมรักขิตะจากคัมภีร์มหาวังสะว่าเป็นหนึ่งในพระธรรมทูตที่พระเจ้าอโศกทรงส่งไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังอปรานตกประเทศ ดังนั้นจึงไม่ต้องสงสัยเลยว่าเมืองกปิষะเป็นเมืองศูนย์กลางพุทธศาสนาเถรวาทยุคต้น ที่ซึ่งพระภิกษุผู้คงแก่เรียนอาศัยอยู่

สตราโบ (Strabo)²⁷ กล่าวไว้ในหนังสือภูมิศาสตร์ของเขาว่า พระเจ้าเมนันเดอร์นั้นเป็นกษัตริย์ที่สำคัญองค์หนึ่งในจำนวน 2 องค์ของบัคเตรียที่ทำให้อำนาจของกรีกแผ่ไปไกลที่สุดทางตะวันออกจนเลยเข้าไปถึงอินเดีย พระองค์ได้ข้ามไฮปานิส (Hypanis) และรุกเข้าไปไกลถึงไอซาโมส (Isamos) บางทีอาจจะได้แก่ จุมมะ (Jumma) แต่ในบทความเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของจัสติน (Justin) กล่าวว่า พระเจ้าเมนันเดอร์กับพระเจ้าอพอลโลโดตุส (Apollodotus) นั้นเป็นกษัตริย์อินเดีย²⁸

หลักฐานที่อ้างถึงการมีอยู่ของพระเจ้าเมนันเดอร์ของทาร์นเมื่อเทียบกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ค้นพบในอัฟกานิสถานปัจจุบันพบว่า แนวคิดที่ว่าต้นฉบับมิลินทปัญหามีกำเนิดมาจากกรีก โดยกษัตริย์กรีกที่ปกครองเมืองเล็กซานเดรียแห่งอียิปต์นั้นเป็นเรื่องที่สรุปได้ยากเนื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนค่อนข้างมากปรากฏในอินเดีย และอัฟกานิสถาน ในขณะที่งานของทาร์นเต็มไปด้วยสมมติฐาน

27 สตราโบ เป็นนักปราชญ์ นักประวัติศาสตร์และนักภูมิศาสตร์ที่เชี่ยวชาญเกี่ยวกับประเทศกรีกมีชีวิตอยู่ราว 64 ปีก่อนคริสต์ศักราชถึงคริสต์ศักราชที่ 24

28 มหามกุฏราชวิทยาลัย (2547: 532)

ความเป็นไปได้ ส่วนข้อขัดแย้งเรื่องระยะทางที่แตกต่างกันระหว่างฉบับแปลภาษาจีนและภาษาบาลีนั้น ผู้เขียนจะยกไปนำเสนอในลำดับต่อไป เนื่องจากในเบื้องต้นจำเป็นต้องวิเคราะห์ข้อมูลความแตกต่างระหว่างทั้งสองฉบับ หลังจากนั้นจึงจะวิเคราะห์ความเป็นไปได้เรื่องความแตกต่างระหว่างระยะทาง ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยย่อ สามารถสรุปเหตุผลของกลุ่มที่เชื่อว่าต้นกำเนิดคัมภีร์มาจากวัฒนธรรมกรีกได้ ดังต่อไปนี้

1. รูปแบบของคัมภีร์มิลินทปัญหา มีรูปแบบคล้ายงานสนทนาของเพลโตซึ่งเป็นนักปรัชญาชาวกรีก
2. ลักษณะของปัญหาในคัมภีร์ เป็นผลงานของการผสมผสานของวัฒนธรรมเฮลเลนิสต์ เนื่องจากมีการยอมรับรูปแบบการสนทนาแบบกรีกในหลายๆ รูปแบบอย่างชัดเจน
3. ลักษณะของปัญหา มีความคล้ายคลึงกับชุดปัญหาของพระเจ้าปโตเลมีที่ 2 หรือที่เป็นที่รู้จักกันอีกชื่อหนึ่งว่า สุโด อริสเทียส
4. คำศัพท์ โยนกะ ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหากัณฑ์ต้น (กัณฑ์ที่ 1-3) เป็นศัพท์ภาษากรีกที่ใช้กันแพร่หลายในยุคที่วัฒนธรรมเฮลเลนิสต์ รุ่งเรือง คำศัพท์คำนั้นเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในยุคนั้นว่าหมายถึงชาวกรีก
5. กษัตริย์เมนันเดอร์ที่ 1 เป็นบุคคลที่มีตัวตนจริงทางประวัติศาสตร์สิ้นพระชนม์ราว 150-145 ก่อนคริสต์ศักราชและเป็นกษัตริย์ชาวกรีกแท้
6. ภาษากรีก เป็นภาษาที่รู้จักแพร่หลายในอินเดียสมัยนั้น ดังปรากฏในจารึกเสานหินพระเจ้าอโศกจำนวน 2 ต้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อเทียบหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้วพบว่า ที่กล่าวว่าต้นฉบับคัมภีร์มิลินทปัญหาคัมภีร์ต้น (กัณฑ์ที่ 1-3) เกิดในดินแดนกรีกนั้นมีความเป็นไปได้ค่อนข้างยาก เพราะเนื้อหาในคัมภีร์กล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในประเทศอินเดียเป็นจำนวนมาก ในขณะที่หลักฐานที่อ้างถึงการมีอยู่ของสถานที่ประสูติของพระเจ้ามิลินทที่ปรากฏในหนังสือ History of Buddhism in Afghanistan ว่า หมู่บ้านกลสิที่ปรากฏในมิลินทปัญหานั้นแปลภาษาบาลีน่าจะหมายถึงเมืองกปิชะหรือเมืองเบกราหมในประเทศอัฟกานิสถานในปัจจุบัน นอกจากนั้นการอ้างว่า มิลินทปัญหานั้นแปลภาษาบาลี มีรูปแบบคล้ายบทสนทนาของเพลโต ซึ่งมีลักษณะเป็นแบบวัฒนธรรมกรีก ทำให้ทาร์นและนักวิชาการต่างๆ ที่มีความเห็นในลักษณะเดียวกันกับ วีเบอร์ ช่างต้นเชื่อว่ามิลินทปัญหานั้นได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมกรีก แต่เนื่องจากวรรณกรรมประเภทถาม-ตอบ หรือการโต้เถียง ในลักษณะอย่างนี้พบว่า มีอยู่แล้วในอินเดียยุคนั้น ไม่ว่าจะเป็นกถาวัตถุที่ปรากฏในพระไตรปิฎกหรือพระสูตรสำคัญอื่นๆ ล้วนอยู่ในลักษณะถาม-ตอบ แทบทั้งสิ้น ผู้เขียนจึงเห็นว่า การศึกษาที่มาของคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นจากแนวคิดที่ปรากฏในวัฒนธรรมอินเดียอาจจะนำมาซึ่งหลักฐานสำคัญสำหรับไขปริศนาว่าด้วยกำเนิดคัมภีร์มิลินทปัญหาคือต่อไป

แนวคิดที่สนับสนุนว่าคัมภีร์มิลินทปัญหามีกำเนิดมาจากวัฒนธรรมอินเดีย

นักวิชาการด้านอินเดียศึกษาคนสำคัญ ได้แก่ ริส เดวิดส์ (Rhys David, T.W.), วินเตอรินิทซ์ (Winternitz, M.), เลปิง (Leiping), ฮาสติงส์

(Hastings, Ed. J) และกอนดา (Gonda, J.) เห็นว่า ลักษณะของการสนทนาแบบนักปราชญ์คล้ายกับที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นที่รู้จักกันในอินเดียอยู่แล้วตั้งแต่ยุคพระเวทและพระพุทธศาสนายุคต้น²⁹ พิธีกรรมรูปแบบหนึ่งของการแลกเปลี่ยนความรู้ด้านจักรวาลวิทยา คือการจัดให้ผู้เข้าร่วมแข่งขันนั่งหันหน้าเข้าหากันเป็นวงกลม 2 วงซ้อนกัน จากนั้นจะให้สนทนาแลกเปลี่ยน (แข่งขันโต้วาทะ) ด้วยการถามและตอบความรู้ในคัมภีร์พระเวทชื่อพราหมโมทยา (Brahmodya)³⁰

ยารอสลัฟ (Yaroslav)³¹ อ้างว่า รูปแบบของการแข่งขันโต้วาทะโบราณแบบนี้จะจัดให้คู่แข่งพบกันที่หอประชุมของชุมชนหรือเผ่าสถานที่นั้นเรียกว่า บริษัทหรือสภา นอกจากนี้ ยารอสลัฟ ยังระบุว่ารูปแบบของการแต่งคัมภีร์มิลินทปัญหา สะท้อนความมีอยู่จริงของการแข่งขันโต้วาทะโบราณ (Archaic Verbal Agon) ดังกล่าว จากแนวคิดข้างต้น ยารอสลัฟ อธิบายว่า ชุดคำถามและคำตอบที่เรียกว่า บทสนทนาเป็นรูปแบบปกติทั่วไปของโครงสร้างคัมภีร์ทางศาสนาในอินเดีย เช่น มหาकाพย์ภารตะ บทสนทนายาระหว่างฤๅษณะและอรชุน ในคัมภีร์ภควคีตาและอรรถาธิบายในคัมภีร์อุปนิษัท

คำถามที่อาจจะเกิดขึ้นตามมาคือ เมื่อการแข่งขันโต้วาทะมักจะใช้สถานที่สำคัญคือ สภา หรือที่ประชุม แล้วการเข้าไปโต้วาทะในป่าสองต่อสองของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคนในเมณฑกปัญหาขัดแย้งกับรูปแบบการโต้วาทะโบราณข้างต้นหรือไม่ ยารอสลัฟ³² เสนอว่า

29 Winternitz, Leiping, Rhys David, Hastings, Ed, และ Gonda อ้างใน Yaroslav (1993:64)

30 เป็นคัมภีร์สำคัญที่พูดถึงพิธีกรรมการโต้วาทะ เรื่องเกี่ยวกับจักรวาลวิทยา

31 Yaroslav (1993: 66)

32 Yaroslav (1993: 68)

...การสนทนาครั้งที่ 3 แยก คือ พระเจ้ามิลินท์เสด็จมาพบ
เจ้าบ้าน คือ พระนาคนเพื่อที่จะถามปัญหาอีกครั้ง จากนั้นทั้งสอง
ไปยังป่าแห่งหนึ่งโดยลำพัง การเปลี่ยนสถานที่เช่นนี้เนื่องจาก
มีความเป็นไปได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองได้เปลี่ยนแปลง
ไปแล้ว (พระเจ้ามิลินท์กลายเป็นศิษย์ของพระนาคน) และ
เป็นไปได้ว่าทั้งสองไปสนทนาที่ป่าเพราะว่าธรรมชาติของปัญหา
(ปัญหาอุกโตโกฏฐิ) เป็นที่เข้าใจกันได้ในวงจำกัด...

ในขณะเดียวกัน เมื่อเทียบคัมภีร์มิลินทปัญหากับคัมภีร์ภิกขุวัตถุ
แล้วจะเห็นว่าข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหาหลายตอนคล้ายคลึงกับ
เนื้อหาจากคัมภีร์ภิกขุวัตถุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพยจักขุเป็นได้จริงหรือไม่
เรื่องคุณาสถที่บรรลुพระอรหันต์แล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไร เป็นต้น ตรงกั
บทความในภิกขุวัตถุทุกอย่าง และยังพบว่าเนื้อหาความในภิกขุวัตถุมีคำ
อธิบายละเอียดพิสดารกว่าอีกด้วย³³

คัมภีร์มิลินทปัญหา³⁴ ฉบับภาษาบาลีนั้น เท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน
มีฉบับอักษรสิงหล อักษรโรมัน อักษรไทย อักษรพม่าและอักษรขอม
ฉบับหลังๆ เชื่อว่าเนื้อหาถูกนำมาจากฉบับอักษรสิงหลทั้งสิ้น แต่ปรากฏว่า
แต่ละฉบับมีวิธีการจัดระเบียบเนื้อเรื่องไม่เหมือนกัน และมีข้อความ
บางตอนแตกต่างกันออกไปบ้าง เช่น ฉบับอักษรโรมันต่างกับฉบับ
อักษรไทย ทั้งการจัดระเบียบและข้อความบางตอน เป็นต้น การที่แตกต่าง
กันนั้น อาจถูกเปลี่ยนโดยผู้คัดลอกทางยุโรปหรือผู้คัดลอกทางพม่า
ศรีลังกา ไทย ก็ได้ หรือไม่ก็เปลี่ยนแปลงตั้งแต่ครั้งที่มีการแปลจาก
สันสกฤตมาเป็นบาลี

33 Müller (1965.: xxvi) อ้างใน มหามกุฏราชวิทยาลัย (2547: 528)

34 มหามกุฏราชวิทยาลัย (2547: 538)

นอกจากนี้ บาคทิน (Bakthin, M.M.) นักปรัชญาภาษาศาสตร์เซีย ยังได้โต้แย้งแนวความคิดการกำเนิดมิลินทปัญหาจากวัฒนธรรมกรีกว่าการสนทนาแบบโสเครตีสไม่มีการกำหนดรูปแบบชัดเจน เช่น โสเครตีสสามารถได้วาทะได้ทุกที่ ไม่ว่าจะเป็นสี่แยกสาธารณะ บ้านคน ในคุก หรือที่อื่นๆ ในขณะที่ของอินเดียมักจะใช้สถานที่คือ สมาเสมอ³⁵

จากการศึกษาทัศนะของนักวิชาการต่างๆ ข้างต้นพบว่า แนวความคิดการกำเนิดคัมภีร์มิลินทปัญหากลุ่มที่สนับสนุนว่า มาจากวัฒนธรรมอินเดีย และเชื่อว่าคัมภีร์ถูกรจนาด้วยภาษาท้องถิ่น คือ ภาษาปรากฤต หรือสันสกฤตในภูมิภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย เนื่องจากเหตุผลดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการถามและตอบ ที่เรียกว่าการสนทนาเป็นรูปแบบปกติของของโครงสร้างคัมภีร์ในอินเดียทั่วไป เช่น มหาकाพย์ภารตะ คัมภีร์ภควัทคีตา และอรรถธิบายในคัมภีร์อุปนิษัท
2. มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ของกษัตริย์เมนันเดอร์ทางอินเดียตอนเหนือ จึงเชื่อว่าคัมภีร์น่าจะถูกรจนาขึ้นในประเทศอินเดีย
3. หมู่บ้านกลสิ สถานที่ประสูติของพระเจ้าเมนันเดอร์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาลับภาษาบาลีน่าจะเป็นเมืองกปิชะ หรือเมืองเบกราม ประเทศอัฟกานิสถานในปัจจุบัน ส่วนชื่อกลสิ น่าจะเกิดจากการคัดลอกที่ผิดพลาดของผู้คัดสำนวน
4. ข้อมูลจากคัมภีร์มหาวิงสะของศรีลังการะบุว่า เมืองกปิชะเคยเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ของนิกายเถรวาทยุคต้น และเป็นที่อาศัยของพระภิกษุผู้คงแก่เรียนจำนวนมาก
5. หลักฐานจากสถานที่สำคัญและแม่น้ำสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์

35 Bakthin (1979) อ้างใน Yaroslav (1993 : 71)

อาจกล่าวได้ว่า คัมภีร์ภูทกนาขึ้นทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียด้วยภาษาท้องถิ่น คือ ภาษาปรากฤตหรือสันสกฤต

พัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปัญหา

อย่างไรก็ตาม แม้เราอาจจะพอสันนิษฐานได้ว่าคัมภีร์มิลินทปัญหามีที่มาจากอย่างน้อยสองสายวัฒนธรรมคือวัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมกรีก แต่เนื่องจากคัมภีร์มิลินทปัญหามีประวัติและพัฒนาการยาวนาน การศึกษาคัมภีร์ฯ โดยการแยกออกเป็นส่วนๆ อาจทำให้เกิดความเข้าใจที่มาของคัมภีร์คลาดเคลื่อนได้ ดังนั้นผู้เขียนจึงได้ศึกษาพัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปัญหา ด้วยความพยายามที่จะนำเสนอโดยการเปรียบเทียบหลักฐานของแต่ละฝ่ายสำคัญที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันได้แก่ ฝ่ายจีนและฝ่ายบาลี

สกิลลิง (Skilling, P.)³⁶ เสนอว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาทุกฉบับที่เป็นที่รู้จักกันนั้น ต้นฉบับอาจจะรจนาด้วยภาษาปรากฤตทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย และต่อมาชาวศรีลังกาได้นำต้นฉบับดังกล่าวมาแปลเป็นภาษาบาลี ประมาณปีคริสต์ศักราช 100 ดังนั้นจึงปรากฏมิลินทปัญหฉบับภาษาบาลี 3 กัณฑ์แรก และเชื่อกันว่าฉบับนี้เป็นฉบับที่ถูกแปลมาจากต้นฉบับ ส่วนกัณฑ์ที่ปรากฏในส่วนหลังเชื่อกันว่าได้รับการแต่งเพิ่มเติมด้วยภาษาบาลีในศรีลังกา นอกจากนี้ยังถูกแปลเป็นภาษาจีน 2 ครั้ง ฉบับแรกแปลในปีคริสต์ศักราช 300 แปลครั้งที่ 2 ระหว่างปีคริสต์ศักราช 317-420 และปัจจุบันมิลินทปัญหฉบับแปลภาษาจีนจำนวน 2 ฉบับ คัมภีร์มิลินทปัญหาลงฉบับพบในฉบับภาษาบาลีเท่านั้น ไม่ปรากฏในฉบับแปลภาษาจีน

มิลินทปัญหาค้นพบแปลภาษาจีนใช้ชื่อว่า นาคเสนภิกษุสูตร เชื่อว่ามีทั้งหมด 2 ฉบับ นักวิชาการที่ศึกษาคัมภีร์สายนี้เรียกฉบับแรกว่า นาคเสนภิกษุสูตร ฉบับ A (NBS-A) และเรียกฉบับที่สองว่า นาคเสนภิกษุสูตร ฉบับ B (NBS-B) มิซุโนะ (Mizuno, K.)³⁷ นักวิชาการชาวญี่ปุ่นได้เสนอว่า นาคเสนภิกษุสูตร (Nāgasena Bhikṣu Sūtra) เป็นฉบับที่ถูกแปลเป็นภาษาจีนในสมัยราชวงศ์ฮั่นตอนปลายประมาณคริสต์ศักราช 25-220 ไม่เกินสมัยสามก๊ก (คริสต์ศักราช 220-280)

กวง ชิง (Guang, X.)³⁸ เสนอความแตกต่างระหว่างนาคเสนภิกษุสูตรทั้ง 2 ฉบับว่า นาคเสนภิกษุสูตรฉบับแปลภาษาจีนได้รับการแปลในยุคต้น ตั้งแต่ที่มีการเริ่มแปลคัมภีร์พุทธศาสนาในประเทศจีน เหตุผลนี้ได้รับการสนับสนุนมาจาก 2 ปัจจัยที่ปรากฏในตัวคัมภีร์เอง คือ 1) คำศัพท์เฉพาะที่ใช้ในตัวคัมภีร์เป็นภาษาโบราณ และขาดความเป็นเอกภาพ 2) เป็นหนังสือที่มีลักษณะพื้นฐานที่ดีสำหรับชาวจีนที่เริ่มศึกษาศาสนา แต่เชื่อกันว่า คัมภีร์ที่แปลในช่วงแรกถูกแปลในสมัยที่บ้านเมืองไม่สงบ หลังจากนั้นเมื่อสถานการณ์บ้านเมืองกลับมาสงบขึ้น ผู้แปลจึงกลับมาปรับปรุงใหม่แต่คาดว่าเนื้อหาของต้นฉบับ A นั้นขาดหายไปหลายส่วน ดังนั้นจึงปรากฏนาคเสนภิกษุสูตรจำนวน 2 ฉบับ คือ ฉบับที่ข้อมูลไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ (NBS-A) และฉบับที่สมบูรณ์กว่า (NBS-B)

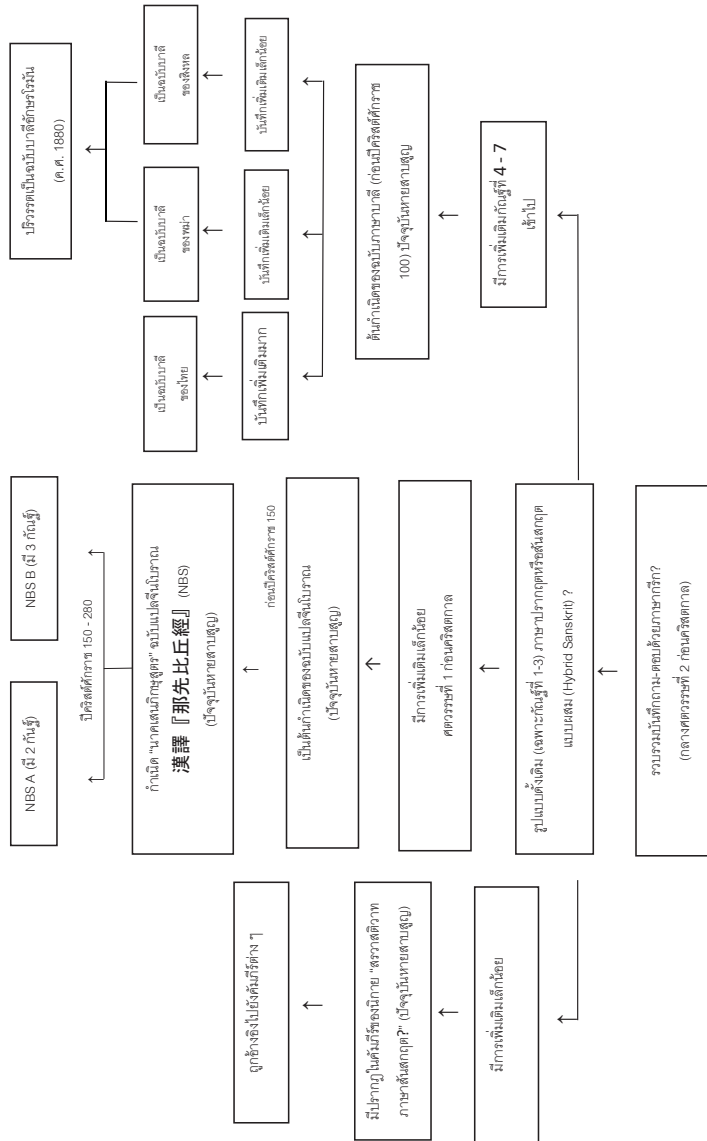
กวง ชิง (Guang X.) ได้เปรียบเทียบนาคเสนภิกษุสูตรของฉบับแปลภาษาจีนกับมิลินทปัญหาค้นพบแปลภาษาบาลีของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society Edition) แล้วพบว่า นาคเสนภิกษุสูตรฉบับ B 3 กัณฑ์แรก มีความคล้ายคลึงกันกับฉบับภาษาบาลีค่อนข้างมาก มีส่วนที่แตกต่างกันเพียงเล็กน้อย นอกจากนี้ กววยังเสนออีกว่า

37 Mizuno (1959: 29-33) อ้างใน Guang (2009: 236)

38 Guang (2009: 243)

นาคนเสนภิกษุสูตรฉบับ B น่าจะเป็นฉบับที่เก่ากว่าฉบับภาษาบาลี และมีความใกล้เคียงกับต้นฉบับมากที่สุด

อย่างไรก็ตาม โมริ และ นานิวะ (Mori, S., Naniwa, S.)³⁹ นักวิชาการญี่ปุ่นได้เสนอแนวคิดที่น่าสนใจแตกต่างกันออกไปกล่าวคือ โมริ และ นานิวะ สันนิษฐานว่ามีลินทปัญหอาจจะมีต้นกำเนิดด้วยภาษากรีกและเกิดขึ้นในช่วง 200 ปีก่อนคริสต์ศักราชสอดคล้องกับแนวคิดของทาร์นดังที่ได้อธิบายมาข้างต้นและต้นฉบับนี้ได้สูญหายไปแล้ว จากนั้นปรากฏฉบับที่เป็นภาษาปรากฤตหรือสันสกฤตขึ้น (ซึ่งไม่ชัดเจนว่าอยู่ในรูปแบบของมุขปาฐะหรือรูปคัมภีร์) ถัดมาอีกราวคริสต์ศักราช 100 พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทรับคัมภีร์มีลินทปัญหามาเข้า และมี การเขียนเพิ่มเติมเข้าไป อีก 4 กัณฑ์หลัง คือ กัณฑ์ที่ 4-7 และคัมภีร์ฉบับนี้ ได้กลายมาเป็นต้นฉบับของฉบับภาษาบาลี ซึ่งต่อมาได้ถูกปริวรรตไป อีก 3 ภาษา ได้แก่ ฉบับบาลีอักษรไทย ฉบับบาลีอักษรสิงหล และฉบับ บาลีอักษรพม่า เมื่อพิจารณาปีของการรับเข้ามาและการแต่งเติมระหว่าง ฉบับภาษาบาลีและภาษาจีนแล้วพบว่า ฉบับภาษาจีนเริ่มปรากฏ “นาคนเสนภิกษุสูตร” ปีคริสต์ศักราช 150 ในขณะที่ต้นฉบับมีลินทปัญห ภาษาบาลีปรากฏในปีคริสต์ศักราช 100 ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ทางต้นฉบับ บาลีมีความเก่าแก่กว่าอย่างชัดเจน ดังแผนภูมิของโมริและนานิวะ ที่แสดงไว้นี้ ดังนี้

ภาพที่ 1 : แผนภูมิภาพรวมกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปัญหา
 ที่มา : Mori, S., Naniwa, S.1999: 66⁴⁰

40 แปลจาก Mori and Naniwa (1999: 66) โดย พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานियो (Ryukoku University)

นอกจากนี้ ริส เดวิดส์⁴¹ ได้แสดงความเห็นว่า คัมภีร์นี้ได้แต่งเอาไว้ในแถบตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียด้วยภาษาสันสกฤตหรือปรากฤต แต่มีการแต่งเพิ่มเติมในภายหลังประมาณต้นคริสต์ศักราช ขณะที่ทาร์นมีความเห็นสอดคล้องกับริส เดวิดส์ ประเด็นเกี่ยวกับสถานที่แต่งคัมภีร์ ส่วนประเด็นเรื่องเวลาในการรจนา มีความเห็นแย้งเนื่องจากเวลาแต่งจริงๆ น่าจะเป็นช่วงไม่นานหลังจากพระเจ้าเมนันเดอร์สิ้นพระชนม์ คือ 150-145 ปีก่อนคริสต์ศักราช⁴² มิซุโนะเห็นด้วยกับทาร์นในประเด็นเรื่องเวลาการรจนาคัมภีร์ แต่เชื่อว่าฉบับแปลภาษาสิงหลน่าจะเป็นฉบับเก่ากว่า โดยอ้างว่าต้นฉบับน่าจะถูกเขียนขึ้นไม่เกิน 100 ปีก่อนคริสต์ศักราช⁴³ วินเตอนิตซ์เสนอว่า ผู้แต่งน่าจะแต่งในช่วงที่วัฒนธรรมกรีกกำลังรุ่งเรืองแต่ในทางกลับกัน การปกครองของกรีกในอินเดียเสื่อมลงหลังจากที่พระเจ้าเมนันเดอร์สิ้นพระชนม์ (ประมาณ 100 ปีก่อนคริสต์ศักราช) ดังนั้นถ้าหากจะอ้างว่า แต่งขึ้นประมาณคริสต์ศักราช 50 ถือเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยากมากที่ผู้รจนาจะยังจดจำความรู้ด้านกรีกได้สืบต่อมาอีกกว่า 100 ปี ดังนั้นตามแนวคิดของกวง ชิง ถ้าจะสรุปได้ดีที่สุดก็น่าจะบอกได้ว่า ต้นฉบับคัมภีร์มีลินทปัญหาแต่งขึ้นระหว่าง 150 ปีก่อนคริสต์ศักราช ถึงคริสต์ศักราช 50 ส่วนสถานที่รจนาคัมภีร์มีความเป็นไปได้ว่า จะอยู่ในแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย

เนื่องจากมีความเห็นจากนักวิชาการต่างๆ เกี่ยวกับระยะเวลาในการรจนาหลากหลาย จนอาจนำไปสู่ความสับสนได้ ผู้เขียนจึงประมวลและสรุปเรื่องเวลาในการรจนาสำหรับมีลินทปัญหฉบับต่างๆ ให้ชัดเจนเพื่อป้องกันปัญหาดังกล่าวได้ดังนี้

41 Rhys David (1890: xi)

42 Tarn (1966: 419) อ้างใน Guang (2008: 238)

43 Mizuno (1959: 54-55) อ้างใน Guang (2008: 238)

1. ต้นกำเนิดมิลินทปัญหาที่รจนาด้วยภาษากรีก (ไม่ปรากฏหลักฐานต้นฉบับเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน) กำเนิดเมื่อ 200 ปีก่อนคริสต์ศักราช
2. ต้นกำเนิดมิลินทปัญหาที่รจนาด้วยภาษาสันสกฤตหรือปรากฤต (ไม่ปรากฏหลักฐานต้นฉบับเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน) (ฉบับ 3 กัณฑ์แรก) กำเนิดเมื่อ 100 ปีก่อนคริสต์ศักราช
3. ต้นกำเนิดมิลินทปัญหาฉบับแปลภาษาบาลี (ฉบับเพิ่มเติม 4 กัณฑ์หลัง) กำเนิดไม่เกินคริสต์ศักราช 100
4. ต้นกำเนิดมิลินทปัญหาฉบับแปลภาษาจีน (นาคเสนภิกษุสูตร) กำเนิดไม่เกินคริสต์ศักราช 150

บทสรุป

จากหลักฐานข้างต้นจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องกำเนิดคัมภีร์มิลินทปัญหาจากกรีก ยังคงเป็นปริศนา เนื่องจากต้นฉบับที่สันนิษฐานว่ามียุ่มนั้นไม่สามารถสืบค้นได้ ข้อสันนิษฐานของทาร์นยังคงเป็นเรื่องที่ทำทายต่อการค้นคว้าต่อไป แม้แนวคิดเรื่องกำเนิดมิลินทปัญหาจากกรีกตามสมมติฐานของทาร์นจะดูเหมือนไร้น้ำหนักในส่วนของเนื้อหาที่เกี่ยวกับสถานที่ในท้องเรื่อง แต่เค้าโครงของการถาม-ตอบส่วนหนึ่งมีความคล้ายคลึงกับโครงสร้างของวรรณกรรมกรีก ในขณะเดียวกันก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าใกล้เคียงกับรูปแบบของคัมภีร์พุทธศาสนาและฮินดูด้วยเช่นกัน เมื่อประมวลแนวคิดและหลักฐานจากข้อสรุปที่ได้จากการศึกษาแนวคิดของนักวิชาการต่างๆ ข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่าการที่รูปแบบและโครงสร้างของคัมภีร์มีความคล้ายคลึงกับรูปแบบวรรณกรรมการสนทนาของกรีกและอินเดียโบราณนั้น เป็นไปได้ว่าเกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมอินเดียโบราณและวัฒนธรรมกรีกในยุคที่วัฒนธรรมกรีกรุ่งเรืองที่เรียกว่า วัฒนธรรมแบบเฮลเลนิสต์

จนปรากฏคำศัพท์เช่น Greco-Buddhism⁴⁴ ขึ้น ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นคำศัพท์ที่กล่าวถึงวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมแบบเฮลเลนิสต์และพุทธศาสนา จากนั้นรูปแบบการสนทนาดังกล่าวได้กลายมาเป็นวัฒนธรรมการแต่งวรรณกรรมเพื่อปกป้องศาสนาแบบหนึ่งของชาวอินเดีย สอดคล้องกับแนวคิดของ ธนู แก้วโอภาส ที่ว่าภายหลังที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์สิ้นพระชนม์แล้ว ในสมัยราชวงศ์เมารยะ ซีลูคัสนิคาเตอร์ (Seleucus Nicator) ได้ส่ง มากัสทีเนส (Megasthenes) มาเป็นเอกอัครราชทูตประจำสำนักในอินเดีย แนวคิดดังกล่าวสนับสนุนทฤษฎีที่ว่ามีการแลกเปลี่ยนแนวความคิดทางวิชาการระหว่างทั้งสองประเทศ⁴⁵

หากมีการแลกเปลี่ยนความรู้ทางวิชาการระหว่างสองสายวัฒนธรรมดังข้อมูลข้างต้น ความรู้ในการประพันธ์วรรณกรรมจัดเป็นความรู้ทางวิชาการแขนงหนึ่ง ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งเป็นวรรณกรรมทางศาสนาประเภทแก้ปริศนา (apologetic text) อาจได้รับอิทธิพลด้านการประพันธ์มาจากวัฒนธรรมกรีก เนื่องจากเนื้อหาส่วนใหญ่เน้นไปที่การป้องกันความเข้าใจผิดในพระพุทธศาสนา ส่วนโครงสร้างและรูปแบบอาจใช้วิธีการเดียวกับการรจนาคัมภีร์ศาสนาในสายวัฒนธรรมอินเดีย ส่วนสถานที่ในการรจนานั้นน่าจะเกิดขึ้นในเขตประเทศอินเดียเนื่องจากมีเหตุผลสนับสนุนจำนวนมากดังได้นำมาอธิบายไว้แล้วข้างต้น

44 Greco-Buddhism บางครั้งสะกดด้วย Graeco -Buddhism เป็นวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมแบบเฮลเลนิสต์และพุทธศาสนา พัฒนาขึ้นประมาณ 800 ปีในแถบเอเชียกลาง ในเขตพื้นที่ปัจจุบันคือประเทศอัฟกานิสถานและปากีสถาน ระหว่าง 400 ปีก่อนคริสต์ศักราชถึงคริสต์ศักราช 500 (Schools Wikipedia Selection, 2007)

45 ธนู แก้วโอภาส (ม.ป.ป.: สุ)

ประเด็นเรื่องสถานที่ประสูติของพระเจ้ามิลินท์ที่เป็นข้อขัดแย้งระหว่างฉบับแปลภาษาจีน (ฉบับนาคนเสนภิกษุสูตร) และภาษาบาลี (ต้นฉบับที่ครบทั้ง 7 กัณฑ์) นั้นผู้เขียนพบว่าแนวโน้มที่สถานที่ประสูติของพระเจ้ามิลินท์จะอยู่ในเขตพื้นที่ของเมืองกปิยะหรือเมืองเบกรามในปัจจุบันมีความเป็นไปได้ค่อนข้างมากเนื่องจากมีข้อมูลที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนมากหลงเหลืออยู่ ส่วนประเด็นเรื่องการเกิดขึ้นก่อนหลังของฉบับแปลภาษาจีนและภาษาบาลีที่เป็นข้อขัดแย้งนั้นเมื่อสืบค้นฉบับต้นกำเนิดคัมภีร์ย้อนกลับไปตามแนวคิดของโมริและนานิระ พบว่าหลังจากมีการสืบต่อต้นฉบับที่เป็นภาษาปรากฤตหรือสันสกฤตแล้ว คัมภีร์มิลินทปัญหาก็ถูกนำไปสู่ที่ต่างๆ อย่างน้อย 3 สาย ได้แก่ สายที่เชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปศาสนานิกายสรวาสติวาทพระพุทธรูปในจีน และพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท เมื่อพิจารณาจากการแยกสายของคัมภีร์จะเห็นได้ว่า ฉบับที่มาก่อนคือฉบับภาษาบาลีกล่าวคือต้นฉบับภาษาบาลีหลังจากเพิ่มเติมกัณฑ์ที่ 4-7 เข้าไปแล้ว เกิดขึ้นก่อนปีคริสต์ศักราช 100 แต่ในขณะที่ต้นฉบับแปลภาษาจีน (นาคนเสนภิกษุสูตร) เกิดขึ้นก่อนปีคริสต์ศักราช 150 ดังที่ได้อธิบายไว้ข้างต้น ส่วนประเด็นเรื่องตัวเลข 200 โยชน์ในภาษาบาลีและ 2,000 โยชน์ในภาษาจีนสันนิษฐานว่าอาจจะมีการดัดแปลงเรื่องตัวเลขในฉบับแปลภาษาจีนซึ่งเกิดขึ้นหลังต้นฉบับภาษาบาลีซึ่งอาจเป็นเพราะหน่วยนับของจีนมีหน่วยระยะทางเป็นหลี่ หรือ ลี้⁴⁶ ไม่ได้เป็นโยชน์เหมือนในอินเดีย การจัดมาตราส่วนเมื่อแปลเป็นภาษาจีนอาจจะมีคลาดเคลื่อนได้

46 หลี่หรือภาษาจีนแต้จิ๋วอ่านว่า “ลี้” เป็นหน่วยวัดความของจีน 1 หลี่ = 150 จ้าง แต่ความยาวของหลี่มีจุดที่คลาดเคลื่อนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1929 เป็นต้นมา รัฐบาลจีนได้กำหนดให้ 1 หลี่ = 500 เมตร (ซุนปิ่น : 2008)

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- 2539 พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
เล่มที่ 10, กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย

- 2547 มิลินทปัญหาฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

2. หนังสือ

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- 2550 วรรณคดีบาลี. กรุงเทพมหานคร. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ธนู แก้วโอภาส.

- มปป ปรัชญา-ศาสนา ตะวันออก ตะวันตก. กรุงเทพมหานคร:
สากลการศึกษ จำกัด

นวพร เรืองสกุล. แปล.

- 2558 มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ.
กรุงเทพมหานคร: แปลจาก B. Pesala. 2001. *The Debate of King Milinda*. Middlesex: Association for insight meditation.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต).

- 2551 **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 11.
กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.

สมบัติ จันทรวงศ์

- 2555 **บทสนทนาของเพลโต: ยูไธโพร อโพลีไซโครโต**. พิมพ์ครั้งที่ 3.
กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ

3. วิทยานิพนธ์

เนาวรัตน์ พันธุ์ไฉ.

- 2560 **การวิเคราะห์บทสนทนาว่าด้วย ปัญหาอุกุโตโกฏี (ปัญหา
สองเงื่อน) ในคัมภีร์มิลินทปัญหา**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร-
มหาบัณฑิต สาขาปรัชญาและศาสนา. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

4. ข้อมูลออนไลน์

ชุนปิน.

- 2008 **“ศัพท์จอมยุทธ์ภาษาจีนกลาง”**
www.baanjomyut.com/webboard/window_2/, ค้นเมื่อ 17
สิงหาคม 2019.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

MIZUNO, K.

- 1996 *The Kind of Milindapanha*. Research of Buddhist Texts
(in Japanese) Tokyo: Shunjusha.

MÜLLER, F.M.

- 1965 *The sacred books of the East*. Delhi [India]: Motilal Banarsidass. อ้างใน มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2547. **มิลินท-ปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

MORI, Sodo and Naniwa SENMYO.

- 1999 *King Milinda: The Greek who becomes a believer in the Buddhism*. (in Japanese) Tokyo: Shimizushoin.

RHYS Davids. T. W.

- 1890 *The Questions of King Milinda, The sacred books of the East*. Oxford: Claren Press.
- 1915 Milinda in Encyclopedia of Religion and Ethics, Ed.J Hastings, Vol. VII, Edinberge, J. Gonda. Tarn's Hypothesis pp. 54-57. อ้างใน Yaroslav, V. 1993. "Did East and West really meet in Milinda's Questions?" *The Petersburg Journal Of Cultural Studies*. Vol I, (1): 64-77.

RAPSON, E. J. M.A. (rev. ed.)

- 1992 *The Cambridge History of India, Vol.I*. Cambridge: University Press.

TARN, W.W.

1938 *The Greek in Bactia & India*. Cambridge: Cambridge University Press.

UPASAK. C.S.

1990 *History of Buddhism in Afghanistan*. Central Institute of Higher Tibetan Studies, Sarnath, Varansi (U.P.) India.

WHEELER, R.E.M.

1968 *Flames Over Persepolis, Turning-point in History*. London: Weidenfeld and Nicolson. อ้างใน Aston, G.V. 2004. *Early India Logic and the Question of Greek influence*. Doctor of Philosophy Thesis in Philosophy, University of Canterbury.

WENDLAND. P.

1900 Aristeae ad Phlocratem Epistula. n.d. n.p. อ้างใน Tarn, W. W. 1938. *The Greek in Bactia & India*. Cambridge: Cambridge University Press.

WOODCOCK, G.

1966 *The Greeks in India*. London: Faber and Faber. อ้างใน Aston, G.V. 2004. *Early India Logic and the Question of Greek influence*. Doctor of Philosophy Thesis in Philosophy, University of Canterbury.

2. วารสาร

BAKTHIN. M.M.

- 1979 Problemy poetiki Dostoyevskogo (Problems of Dostoyevsky's Poetics), 4th edition, Moscow, pp. 125-126, 152-153 อ้างใน Yaroslav, V. 1993. "Did East and West really meet in Milinda's Questions?" *The Petersburg Journal of Cultural Studies*. Vol I, (1): 64-77.

GONDA, J.

- 1949 "Tarn's hypothesis on the origin of the Original of Milindapanha." *Mnemosyne*, Fourth Series Vol. 2: pp. 44-62.

GUANG, X.

- 2007 "The Nāgasena Bhikṣu Sūtra An Annotated Translation from the Chinese Version" *Journal of the Centre for Buddhist Studies*, Sri Lanka. Vol. V: 113-216.
- 2008 "Introduction to the Nāgasena Bhikṣu Sūtra". *Journal of Buddhist Studies*. Vol. VI: 235-251.
- 2009 "The Different Chinese Versions of the Nāgasena Bhikṣu Sūtra". *Journal of Buddhist Studies*. Vol. VII: 226 -247.

MIZUNO, K.

- 1959 "On the Recensions of Milindapaha" in Komazawa Daigaku kenkyu kiyo, (Summary of the Research Studies of University of Komazawa)], 17-55. Chinese Translation: 關於《彌蘭陀王問經》類, 水野弘元《佛教文獻 研究》, 許洋主譯, 2003 年, 頁 221-292. อ้างใน X. Guang. 2008. "Introduction to the Nāgasena Bhikṣu Sūtra". *Journal of Buddhist Studies* VI: 235-251.

MIZUNO, K. 水野弘元.

1959. 〈ミリンダ問經類について〉《駒澤大 学研究紀要》, Vol. 17, 17-55. (Mirinda-monkyo-rui ni tsuite) ["On the Recensions of Milindapañha", Komazawa Daigaku kenkyu kiyo (Summary of the Research Studies of University of Komazawa)] Chinese translation : 關於《彌蘭陀王問經》類, 水野弘元《佛教 文獻研究》, 許洋主譯, 2003 年, 頁 221-292. อ้างใน X. Guang. 2009. "The Different Chinese Versions of the Nāgasena Bhikṣu Sūtra". *Journal of Buddhist Studies* VII: 226-247.

PACHOW, W.

- 2000 "An Assessment of the Highlights in the Milindapanha." Chung-Hwa Buddhist Journal, No.13.2, 1-27. Tarn, W. W. 1938. *The Greek in Bactia & India*. Cambridge: Cambridge University Press.

TAKAKUSU. J.

- 1896 "Chinese Translations of the Milinda Paṇho" *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*.
E-Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. : 1-21.

TARN, W.W.

- 1966 The Greek in Bactia & India. Cambridge: Cambridge University Press. cited in X. Guang. 2008. "Introduction to the Nāgasena Bhikṣu Sūtra". *Journal of Buddhist Studies* VI: 235-251.

SEDLAR, J.W.

- 1980 India and the Greek World: A study in the transmission of culture. Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield.
อ้างอิงใน Aston, G.V. 2004. Early India Logic and the Question of Greek influence. *Doctor of Philosophy Thesis in Philosophy*, University of Canterbury.

SKILLING, P.

- 1998 A note on King Milinda in the Abhidharmakosabhabya. *Journal of the Pali Text Society*. 24, 81-101.

WINTERNITZ M.,

- 1913 Geschichte der Indischen Litterateur, Vol. 2, Hf. I, Leipzig, pp. 140-141.

YAROSLAV, V.

- 1993 "Did East and West really meet in Milinda's Questions?"
The Petersburg Journal of Cultural Studies. Vol I, (1):
64-77.

3. ข้อมูลออนไลน์

CARTER, Marthal L.

- 1989 "BEGRĀM the site of ancient Kāpiśa, located 80.5 km
north of Kabul overlooking the Panjśīr valley at the
confluence of the Panjśīr and Ġorband rivers."
Encyclopædia Iranica (online). www.iranicaonline.org/,
Accessed August 17, 2019.

MARK, Joshua J.

- 2018 "alexandria" *ANCIENT HISTORY ENCYCLOPEDIA* (online)
www.ancient.eu/alexandria/, Accessed August 17, 2019.

Schools Wikipedia Selection.

- 2007 *Greco-Buddhism* (Online). www.cs.mcgill.ca/,
Accessed August 17, 2019.

SIMONIN, Antoine.

- 2011 "Euthydemid" *Ancient History Encyclopedia* (online)
www.ancient.eu/euthydemid/, Accessed August 17, 2019.
- 2011 "Hellenistic_Period" *Ancient History Encyclopedia*
(online) www.ancient.eu/Hellenistic_Period/, Accessed
June 1, 2016.

ภาคผนวก

หลักการอ้างอิง
ของวารสารธรรมธารา
(ปรับปรุงครั้งที่ 1)

ประวัติการศึกษา
ของบรรณาธิการและผู้เขียน

ก. อักษรย่อ

1. อักษรย่อดัชนี

- อักษรย่อตัวโรมัน ยึดตาม PTS
- อักษรย่อตัวไทย ยึดตามที่ระบุในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

2. อักษรย่ออื่น ๆ

มจร	คัมภีร์ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มมร	คัมภีร์ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
ภูมิพล	คัมภีร์ฉบับภูมิพล
หลวง	พระไตรปิฎกแปลฉบับหลวง
Apte	<i>The Practical Sanskrit-English Dictionary (Revised and enlarged edition)</i> . 1986. Vaman Shivaram Apte. Kyoto: Rinzen Book.
Be	คัมภีร์บาลีอักษรพม่า ฉบับฉัฐสูลังคีติ (Burmese edition)
BHS	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. I: Grammar</i> . 1953-85. Franklin Edgerton, Yale University Press: New Haven.
BHSD	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. II: Dictionary</i> . 1953-85. Franklin Edgerton, Yale University Press: New Haven.
Ce	คัมภีร์บาลีอักษรสิงหล ฉบับพุทธชยันตี หรือฉบับ Simon Hewavitarme Bequest Series (Ceylon edition)
Ee	คัมภีร์บาลีอักษรโรมัน ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (European edition (PTS))

- HOS *Harvard Oriental Series*
- IAKBh I *Index to the Abhidharmakośabhāṣya* (P. Pradhan Edition) Part I Sanskrit-Tibetan-Chinese. 2001. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo: Daizōshuppan 大蔵出版.
- IAKBh II *Index to the Abhidharmakośabhāṣya* (P. Pradhan Edition) Part II Sanskrit-Tibetan-Chinese. 2001. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo: Daizōshuppan 大蔵出版.
- KBD *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*. Bukkyō Kan-Bon Daijiten 佛教漢梵大辞典. 1997. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo.
- MW *A Sanskrit-English Dictionary*. 1986. Monier Williams, Tokyo: Meicho-fukyukai. (first printed.1899. Oxford: Clarendon Press)
- NPED *A Dictionary of Pāli, Part II*. 2010. Margaret Cone, Pali Text Society.
- PED *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. 1921-1925. T.W. Rhys Davids and William Stede. London: PTS.
- PTS สมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society)
- PW *Sanskrit-Wörterbuch*. 7 vols. 1855-75. Otto Böhtlingk and Rudolph Roth. St.Petersburg.
- Se คัมภีร์บาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ (Siamese edition)

ข. รูปแบบการอ้างอิง

1. หลักฐานคัมภีร์

- ควรอ้างอิงถึงระดับบรรทัด
- สามารถระบุ “เล่ม-หน้า” หรือตัวเลข “วรรค” “พระสูตร” “คาถา” ก็ได้
- หมายเลขหน้า ให้เขียนเป็นตัวเลขอารบิกหลังเครื่องหมาย “: “

ภาษาคัมภีร์	ฉบับ (อักษร)	ระบุเล่ม-หน้า	ระบุเล่ม-หน้าที่อยู่ในวงเล็บ	ระบุลำดับวรรคพระสูตร/คาถา
บาลี o พระไตรปิฎก o อรรถกถา o ฎีกา	PTS (โรมัน)	Th 19 (คาถาที่ 19) Th 19ab (คาถาที่ 19 บท a และ b) Th:19 (หน้าที่ 19) Vin IV: 144 ²³⁻³⁴ DN II: 105 ³⁴⁻¹¹⁵ ¹¹	(Th 19) (Th 19ab) (Th: 19) (Vin IV: 144 ²³⁻³⁴) (DN II: 105 ³⁴⁻¹¹⁵ ¹¹)	MN 70 Kīṭāgiri-sutta SN 12.70 Susīmo AN 4.9 Macala-vagga หน้า 87 Th 123 Ap II 34.20 Dīp 5. ³⁰⁻⁵³
	PTS (โรมัน)	Vism: 19 ⁹⁻¹⁵ (Ee) Vin IV: 144 ²³⁻³⁴ (Se) Vin IV: 144 ²³⁻³⁴ Be DN II: 105 ³⁴⁻¹¹⁵ ¹¹ (Ce)	(Vism: 19 ⁹⁻¹⁵ Ee) (Vin IV: 144 ²³⁻³⁴ Se) (Vin IV: 144 ²³⁻³⁴ Be) (DN II: 105 ³⁴⁻¹¹⁵ ¹¹ Ce)	MN 70 Kīṭāgiri-sutta (Ee) SN 12.70 Susīmo (Se) AN 4.9 Macala-vagga (Be) หน้า 87 Th 123 (Ce) Ap II 34.20 (Ee) Dīp 5.30-53 (Be)
	สยามรัฐ (ไทย)			
	ฉันทะสังคีติ (พม่า)			
	พุทธชยันตี (สิงหล)			

ภาษาคัมภีร์	ฉบับ (อักษร)	ระบุเล่ม-หน้า	ระบุเล่ม-หน้าที่อยู่ในวงเล็บ	ระบุลำดับวารรุด/พระสูตร/คาถา (ใช้ลำดับอ้างอิงซึ่งขณะอยู่ในเนื้อหาหลัก)
บาลี o พระไตรปิฎก o อรรถกถา o ฎีกา	สยามรัฐ (ไทย)	พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 ¹⁹	(พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 ¹⁹)	
	มจร (ไทย)	พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 ¹⁹ (มจร)	(พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 ¹⁹ มจร)	
	สยามรัฐ (ไทย)	พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 ¹⁹	(พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 ¹⁹)	
จีน	ไทโชชินชูไดโชเคียว	T32: 101a7-101b ¹⁹ (no.1648)	(T32: 101a7-101b ¹⁹ no.1648)	T 1648
	Taishō Shinshū Daizōkyō	T32: 101a7-101b ¹⁹	(T32: 101a7-101b ¹⁹)	
ทิเบต	Peking edition	P118: 269c ³ -270e ⁵	(P118: 269c ³ -270e ⁵)	P Thu 128b ⁵ -129b ⁷
	Derge edition	D96: 269c ³ -270e ⁵	(D96: 269c ³ -270e ⁵)	D Ņa 103b ⁹

หมายเหตุ:

กรณีหลายหน้า ใช้ “ ” คั่นแบ่งหน้า เช่น ที่.มหา. 10/191/158²³⁻³⁴ , 253/203²³⁻³⁴
กรณีหลายคัมภีร์ ใช้ “ ” คั่นแบ่งคัมภีร์ เช่น ที่.มหา. 10/191/158²³⁻³⁴ , 253/203²³⁻³⁴, ที่.ป.า. 11/108/10²³⁻³⁴

1.1. หลักฐานคัมภีร์ (แปล)

ภาษาแปล	ฉบับ	ระบุเล่ม-หน้า	ระบุเล่ม-หน้าที่อยู่ในวงเล็บ	รูปแบบ
ไทย	พระไตรปิฎก มจร	พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 (แปล.มจร)	(พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 แปล.มจร)	คำย่อ เล่ม/ข้อ/หน้า (แปล.ผู้แปล.ปี)
	พระไตรปิฎก มมร	พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 (แปล.มมร.2537)	(พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 แปล.มมร.2537)	คำย่อ เล่ม/ข้อ/หน้า (แปล.ผู้แปล.ปี)
	พระไตรปิฎก สยามรัฐ	พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 (แปล.หลวงง)	(พ.ุ.ิตติ. 25/195/237 แปล.หลวงง)	คำย่อ เล่ม/ข้อ/หน้า (แปล.ผู้แปล.ปี)
ไทย	อรรถกถา มมร	พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 (แปล.มมร)	พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 (แปล.มมร)	คำย่อ เล่ม/หน้า (แปล.ผู้แปล.ปี)
	อรรถกถา มจร	(พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 แปล.มมร.2555)	(พ.ุ.ิตติ.อ. 25/237 แปล.มมร.2555)	คำย่อ เล่ม/หน้า (แปล.ผู้แปล.ปี)

2. หลักฐานอื่น ๆ

หลักการ:

ยึดตามระบบ “นาม-ปี” แบบซิกาโก เวอร์ชันที่ 16

ชื่อผู้แต่ง/บรรณาธิการ/ผู้แปล:

- ชื่อคนไทย “ชื่อ นามสกุล” ทั้งนี้ไม่ต้องใส่ตำแหน่งทางวิชาการ
- ชื่อคนต่างประเทศ “นามสกุล, ชื่อ” (เฉพาะคนแรก ส่วนคนต่อไปใช้ “ชื่อ นามสกุล”) ทั้งนี้ไม่ต้องใส่ตำแหน่งทางวิชาการ

จินตนา สุขมาก และประไพ ใจดี (2550: 27-37)

Willemen and Collett (1998: 135)

สุจิตต์ ใจใส และคณะ (2555: 10-13)

← กรณีผู้แต่งมีตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป

Salmon et al. (2010: 156)

← กรณีผู้แต่งมีตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป

ปีตีพิมพ์:

- ใช้เลขปี ค.ศ. หรือ ปี พ.ศ. ตามที่ปรากฏในงานเขียน
- กรณีพิมพ์ซ้ำ ให้ใช้ปีของเล่มที่ใช้อ้างอิงจริงๆ
 - หากต้องการ สามารถใส่วงเล็บปีตีพิมพ์ครั้งแรกต่อท้าย ดังนี้ (พิมพ์ครั้งแรก. ปี. เมือง: สนพ.) หรือ (first printed. ปี. เมือง: สนพ.)
- กรณีผู้เขียนคนเดียว มีงานเขียนตั้งแต่ 2 งานขึ้นไปในปีเดียวกัน ให้ใช้ a, b, c, ... ต่อท้ายปีตามลำดับ

- กรณีไม่ปรากฏปีตีพิมพ์ → งานเขียนภาษาไทยใช้ “ม.ป.ป”
งานเขียนภาษาต่างประเทศใช้ “n.d.”
 ข้อทิพย์ มั่นคง (ม.ป.ป.)
 Wilson (n.d.)
- กรณีอยู่ระหว่างตีพิมพ์
 ข้อทิพย์ มั่นคง (อยู่ระหว่างการตีพิมพ์)
 Wilson (in press)

ชื่อหนังสือ:

- ชื่อหนังสือต่างประเทศ ใช้ ตัวเอียง กรณีชื่อรอง “ชื่อหลัก: ชื่อรอง”
- ชื่อหนังสือภาษาไทย ใช้ ตัวหนา กรณีชื่อรอง “ชื่อหลัก: ชื่อรอง”
- กรณีเป็นภาษาญี่ปุ่น/จีน ให้ใช้ “คำอ่านโรมัน อักษรจีน/ญี่ปุ่น
(คำแปลไทย).”

การอ้างอิงซ้ำในหน้าเดียวกัน:

- แบบไม่ต่อเนื่อง ให้ระบุชื่อผู้แต่ง ปี และ หน้า เช่น
พรณทิพย์ ศิริวรรณบุศย์ (2551: 83-84)
- แบบต่อเนื่อง ใช้คำว่า “เรื่องเดียวกัน (20-23)”

การอ้างถึง:

ให้ระบุชื่อเอกสารต้นฉบับและใช้คำว่า “อ้างถึงใน” ตามด้วยชื่อผู้แต่งเอกสารทุติยภูมิ ปีพิมพ์และหน้า ส่วนบรรณานุกรม ให้ลงชื่อผู้แต่งเอกสารทุติยภูมิเท่านั้น เช่น ฝ่องพรรณ เกิดพิทักษ์ (2553: 98) อ้างถึงใน อัจฉรา สุขารมณ (2543: 108-110)

- สำหรับกรณีปลีกย่อยอื่นๆ สามารถอ้างอิงได้จากไฟล์
Chicago_Author-Date_16th_ed (Prepared by Curtin University).pdf

ตัวอย่างในกรณีต่างๆ

หนังสือ (ชื่อผู้แต่ง. ปี. ชื่อหนังสือ. ครั้งที่พิมพ์. เมือง: สำนักพิมพ์)

• ผู้แต่งคนเดียว

บรรณานุกรม:

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์.

2551 พระพุทธศาสนามหายาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อ้างอิง: อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ (2551: 82-90)

GEIGER, Wilhelm.

1916 *Pāli Literature and Language*. 3rd ed. translated
by B.Ghosh. Calcutta.

อ้างอิง: Geiger (1916: 22-25)

--กรณีชื่อคนไทย อักษรโรมัน--

บรรณานุกรม:

Prapod ASSAVAVIRULHAKARN.

2010 *The Ascendancy of Theravāda Buddhism in
Southeast Asia*. Chiang Mai: Silkworm Books.

อ้างอิง: Prapod (2010: 22-25)

--กรณีชื่อญี่ปุ่น--

บรรณานุกรม:

HIRAKAWA, Akira (平川彰).

1999 *Ritsuzō no kenkyū vol.1 Hirakawa Akira-chosakushū #9* 律蔵の研究 I・平川彰著作集 #9.
(การศึกษาวิจัยพระวินัยปิฎก เล่ม 1 - รวมผลงานเขียน
ของฮิรากาว่า ลำดับที่ 9). Tokyo: Shunjūsha.

อ้างอิง: Hirakawa (1999: 79-82)

• ผู้แต่งตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป

บรรณานุกรม:

WARD, Geoffrey C., and Ken Burns.

2007 *The War: An Intimate History, 1941-1945.*
New York: Knopf.

อ้างอิง: Ward and Burns (2007: 52)

เจตนา กานต์ระวี, วิไลพร คมมาก, และภารดี สุขจิต

2555 **นวกกรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท.**
กรุงเทพมหานคร: อมรพรินติ้ง.

อ้างอิง: เจตนา กานต์ระวี, วิไลพร คมมาก, และภารดี สุขจิต
(2551: 82-90)

(① ใส่ชื่อทุกคน ② รูปแบบ “นามสกุล, ชื่อ” เฉพาะคนแรกเท่านั้น)

- “, และ” สำหรับงานเขียนภาษาไทย

• ผู้แต่งตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป

บรรณานุกรม:

CICMIL, Svetlana, Terry Cooke-DAVIS, Lynn CRAWFORD, Kurt A. RICHARDSON, and Project Management Institute.

2009 *Exploring the Complexity of Projects: Implications of Complexity Theory for Project Management Practice*. Newtown Square, PA.: Project Management Institute.

อ้างอิง : Cicmil et al. (2009: 24)

โกศล วงศ์สวรรค์ และคณะ

2549 **ปัญหาสังคม (Social Problem)**.กรุงเทพมหานคร: อมรพรินต์.

อ้างอิง : โกศล วงศ์สวรรค์ และคณะ (2549: 119)

(① ใส่ชื่อทุกคน ② รูปแบบ “นามสกุล, ชื่อ” เฉพาะคนแรกเท่านั้น)

- “และคณะ” สำหรับงานเขียนภาษาไทย

• กรณีไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

บรรณานุกรม:

Valuing Integrity: Guide for the Workplace.

2009 Bentley, W.A.: Curtin University.

อ้างอิง : Valuing Integrity (2010: 24)

- ให้ใช้ชื่อน้ำหนักแทนชื่อผู้แต่ง

• วารสารวิชาการ

(ชื่อผู้แต่ง. ปี. “ชื่อบทความ.” ชื่อวารสาร ฉบับที่(เล่มที่): หน้า-หน้า)

บรรณานุกรม:

MARSHALL, Kevin.

2008 “The Emperor’s New Clothes A Meta-study of Education Technology Policies in Ireland, North and South (1996-2006).” *Computers & Education* 50(2): 463-474.

อ้างอิง : Marshall (2008: 465-470)

• บรรณาธิการ งานแปล บางบทจากหนังสือ

--บรรณาธิการ (กรณีใช้แทนชื่อผู้แต่ง)--

(ชื่อผู้บรรณาธิการ, ed. ปี. ชื่อหนังสือ. ครั้งที่พิมพ์. เมือง: สำนักพิมพ์)

บรรณานุกรม:

SKILLING, Peter, Jason A. CARBINE, Claudio CICUZZA, and Santi PAKDEEKHAM, eds.

2012 *How Theravāda is Theravāda? Exploring Buddhist Identities*. Chiang Mai: Silkworm Books.

อ้างอิง : Skilling eds. (2010: 24)

- ed. สำหรับบรรณาธิการ 1 คน หรือ eds. สำหรับบรรณาธิการมากกว่า 1 คน
- “บรรณาธิการ.” สำหรับงานเขียนภาษาไทย

--ผู้แปล (กรณีใช้แทนชื่อผู้แต่ง)--

(ชื่อผู้แปล, trans. ปี. ชื่อหนังสือ. ครั้งที่พิมพ์. เมือง: สำนักพิมพ์)

บรรณานุกรม:

LATTIMORE, Richmond, trans.

1951 *The Iliad of Homer. Chicago: University of Chicago Press.*

อ้างอิง : Lattimore (1951: 91-92)

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมฉันทา), แปล

2553 **ทิปวงศ์.** นครปฐม: มูลนิธิพุทธสาวิกา.

อ้างอิง : ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (2553: 51)

--ผู้แปล (กรณีเป็นข้อมูลเพิ่มเติม)--

(ชื่อผู้แต่ง. ปี. ชื่อหนังสือ. ครั้งที่พิมพ์. translated by ชื่อผู้แปล.

เมือง: สำนักพิมพ์)

บรรณานุกรม:

LAMOTTE, Étienne.

1988 *History of Indian Buddhism.* translated by Sara Boin-Webb. France: Peeters Publishers.

อ้างอิง : Lattimore (1951: 91-92)

- trans. สำหรับงานแปลประเทศ
- “แปล.” สำหรับงานแปลไทย

--บางส่วนของหนังสือ--

(ชื่อผู้แต่ง. ปี. "ชื่อบท." ชื่อหนังสือ. ครั้งที่พิมพ์. หน้า-หน้า. เมือง:
สำนักพิมพ์)

บรรณานุกรม:

KELLY, John D.

2012 "Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War." *Anthropology and Global Counterinsurgency*. edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton. 67-83. Chicago: University of Chicago Press.

อ้างอิง: Kelly (2012: 67-83)

--จำนวนงานเขียนหลายงานในปีเดียวกัน โดยผู้เขียนคนเดียวกัน--

บรรณานุกรม:

SASAKI, Shizuka (佐々木閑).

1997a "A Study on the Origin of Mahāyāna buddhism." *The Eastern Buddhist* 30(1): 79-113.

1997b "The Visuddhimagga and the Samantapāsādikā (1)." *Bukkyō daigaku sōgō kenkyūjo kiyō* 4 佛教大学総合研究所紀要 4: 35-63.

อ้างอิง: Sasaki (1997a: 80-82)

เมธี พัทธษัตรีธรรม

2559ก Samayabhedoparacanacakra คำแปลพร้อมเชิงอรรถ
วิเคราะห์ (1). ธรรมธารา วารสารวิชาการพระพุทธ-
ศาสนา ปีที่ 2 ฉบับที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ:
สุขุมวิทการพิมพ์ จำกัด.

2559ข Samayabhedoparacanacakra คำแปลพร้อมเชิงอรรถ
วิเคราะห์ (2). ธรรมธารา วารสารวิชาการพระพุทธ-
ศาสนา ปีที่ 2 ฉบับที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ:
สุขุมวิทการพิมพ์ จำกัด.

อ้างอิง : เมธี พัทธษัตรีธรรม (2559ก: 152)

- หากเป็นพุทธศักราช ให้ใช้อักษรย่อภาษาไทย ไว้ด้านหลังปี
- หากเป็นคริสต์ศักราช ให้ใช้อักษรย่อภาษาอังกฤษ ไว้ด้านหลังปี

• วิทยานิพนธ์

--วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก--

(ชื่อผู้แต่ง. ปี. "ชื่อวิทยานิพนธ์." Ph.D. diss., ชื่อสถาบันการศึกษา.)

บรรณานุกรม:

SHARP, JENNIFER A.

2010 "Limiting Loss: A Grounded Theory of Mothers
Who Use Illicit Drugs." Ph.D. diss., Curtin University
of Technology.

อ้างอิง : Sharp (2010: 110-112)

บุญวัชร์ กิตติมานนท์

2554 “การศึกษาวิเคราะห์ชีวิตในกำเนิด 4 ตามหลัก
พระพุทธศาสนาในชีวิตในอาณาจักร 4 ตามหลัก
ชีววิทยา”, **ปริญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย.

อ้างอิง: บุญวัชร์ กิตติมานนท์ (2554: 70)

--วิทยานิพนธ์ปริญญาโท--

(ชื่อผู้แต่ง. ปี. “ชื่อวิทยานิพนธ์.” Master’s thesis, ชื่อสถาบัน-
การศึกษา.)

บรรณานุกรม:

LEE, SHEREEN.

2008 “A New Taste of Tradition: Chinese Snacks and
Hawker-Entrepreneurs in Singapore.” Master’s
thesis, Curtin University of Technology.

อ้างอิง: Lee (2008: 52-53)

นิสรา คำมณี.

2544. “ผลของกิจกรรมกลุ่มเพื่อพัฒนาความเฉลียวฉลาด
ทางอารมณ์ด้านการจูงใจตนเองของนักเรียน
ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 โรงเรียนสาธิต มหาวิทยาลัย
ศิลปากร จังหวัดนครปฐม”. **วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-
วิโรฒ.

อ้างอิง: นิสรา คำมณี (2554: 70)

• สื่ออิเล็กทรอนิกส์

--ข้อมูลจากเว็บไซต์ (ปรากฏชื่อผู้แต่ง)--

บรรณานุกรม:

MARTIN, Valerie Napaljarri

2010 "DesArt: Aboriginal Art in Central Australia." Association of Central Aboriginal Art and Craft Centres. Accessed December 16, <http://www.desart.com.au/AboriginalArtinCentralAustralia/tabid/56/Default.aspx>.

อ้างอิง : Martin (2010)

ธัมมปาละ

2017 "ท่านอนาคาธิกะ ธรรมปาละ พระโพธิสัตว์จากศรีลังกา." ค้นเมื่อ 3 ตุลาคม, <http://www.geocities.ws/dhammadut9/document/Dhammapala.html>

อ้างอิง : ธัมมปาละ (2017)

--ข้อมูลจากเว็บไซต์ (ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง)----

บรรณานุกรม:

Picturing Hemingway: A Writer in His Time.

2000 National Portrait Gallery. Accessed November 20, <http://www.npg.si.edu/exh/hemingway/ess-index2.htm>.

อ้างอิง : Picturing Hemingway (2000)

- "ค้นเมื่อ" สำหรับงานเขียนภาษาไทย

การเรียงลำดับในบรรณานุกรม:

- ให้เรียงประเภทเอกสารในบรรณานุกรมดังต่อไปนี้

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

- (1) พระไตรปิฎก
- (2) หนังสือ คัมภีร์ ตำราที่เป็นต้นฉบับ

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

- (1) อรรถกถา ฎีกา อรรถฎีกา
- (2) หนังสือทั่วไป/หนังสือแปล
- (3) บทความในวารสาร/หนังสือพิมพ์/สารนุกรม
/บทวิจารณ์หนังสือ
- (4) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์
- (5) รายงานวิจัย/รายงานที่ประชุมทางวิชาการ
- (6) จุลสาร/เอกสารอัดสำเนา/เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่
และเอกสารอื่นๆ
- (7) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

• เมื่อเรียงประเภทเอกสารแล้ว ให้เรียงลำดับเอกสารประเภทนั้นๆ ตามตัวอักษร โดยให้เรียงลำดับเอกสารที่เป็นภาษาหลักที่ใช้ในการนิพนธ์งานขึ้นก่อน แล้วจึงตามด้วยเอกสารภาษาอื่นๆ

• วิธีเรียงลำดับปีของเอกสาร ให้เรียงลำดับตามปีที่พิมพ์ของเอกสารนั้นๆ

• กรณีเอกสารและสิ่งอ้างอิงหลายเรื่อง ผู้แต่งคนเดียวหรือคณะเดียวกัน เมื่อพิมพ์เรียงลำดับในรายการเอกสารและสิ่งอ้างอิง ไม่ต้องพิมพ์ชื่อผู้แต่งซ้ำ

ประวัติการศึกษา ของบรรณาธิการและผู้เขียน

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ), พ.บ., ดร.

Phragrupalad Suvattanabodhigun (Somchai THANAVUDDHO), M.D., Ph.D.

บรรณาธิการ (Editor)

E-Mail : thanavuddho@dhammakaya.or.th

- อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พุทธศาสตร์) • Ph.D. (Buddhist Studies), University of Tokyo, Japan
- อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (พุทธศาสตร์) มหาวิทยาลัยโตเกียว (University of Tokyo) ประเทศญี่ปุ่น • M.A. (Buddhist Studies), University of Tokyo, Japan
- แพทยศาสตรบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย • M.D. (Doctor of Medicine) Chulalongkorn University, Thailand

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานियो, ดร.

Phramaha Pongsak THANIYO, Ph.D.

นักวิจัยพิเศษ สถาบันวิจัย (Visiting Researcher)

Research Center for World Buddhist Cultures, Ryukoku University, Japan

E-Mail : thaniyo072@hotmail.com

- อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พุทธศาสตร์) • Ph.D. (Buddhist Studies), Ryukoku University, Japan
- อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (พุทธศาสตร์) • M.A. (Buddhist Studies), Ryukoku University, Japan
- อักษรศาสตรบัณฑิต (พุทธศาสตร์) มหาวิทยาลัยริวกู (Ryukoku University) ประเทศญี่ปุ่น • B.A. (Buddhist Studies), Ryukoku University, Japan

ศาสตราจารย์ ดร. ซาซากิ ชิซูกะ

Sasaki SHIZUKA, Prof., Ph.D.

มหาวิทยาลัยฮานาโซนโนะ (Hanazono University, Japan) ประเทศญี่ปุ่น

- อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พุทธศาสตร์) มหาวิทยาลัยบุคเคียว (Bukkyō University) ประเทศญี่ปุ่น • Ph.D. (Buddhist Studies), Bukkyō University, Japan
- อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (พุทธศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกียวโต (Kyoto University) ประเทศญี่ปุ่น • M.A. (Buddhist Studies), Kyoto University, Japan
- อักษรศาสตรบัณฑิต (พุทธศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกียวโต (Kyoto University) ประเทศญี่ปุ่น • B.A. (Buddhist Studies), Kyoto University, Japan
- วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกียวโต (Kyoto University) ประเทศญี่ปุ่น • B.A. (Engineering), Kyoto University, Japan

ดร.สุปราณี พนิชยพงศ์

Supraanee PANITCHAYAPONG, Ph.D.

นักวิจัย มูลนิธิธรรมกาย ประเทศไทย (Researcher, Dhammakaya Foundation, Thailand)

E-Mail : supraaneepanitchayapong@yahoo.com.au

- ปรัชญาดุริยบัณฑิต มหาวิทยาลัยซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย
- Ph.D. (Philosophy), The University of Sydney, Australia
- พุทธศาสนมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย
- M.A. (Buddhist Studies), The University of Sydney, Australia
- อักษรศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร
- B.A. Silpakorn University, Thailand
- บาลีศึกษา 9 มหามกุฏราชวิทยาลัย
- The 9th Level of Pali Studies, Mahamakut University

ชาคริต แหลมม่วง

Chakhrit LAEMMUANG

นักศึกษานิพนธ์เอก ภาควิชาเอเชียใต้ศึกษา คณะภาษาต่างประเทศ มหาวิทยาลัยปักกิ่ง

(Ph.D. Candidate, Department of South Asian Studies, School of Foreign Languages, Peking University, China)

E-Mail : cha072@hotmail.com

- ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาและวรรณคดีอินเดีย) มหาวิทยาลัยปักกิ่ง
- M.A. (Indian Languages and Literature), Peking University, China
- พุทธศาสตรบัณฑิต (บาลี) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- B.A. (Pali), Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand
- ประกาศนียบัตรอภิธรรมบัณฑิต และอภิธรรมมหาบัณฑิต อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
- Graduate Certificate in Abhidhamma, Rakhang Khositaram Woramahawihan Temple, Thailand
- วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
- Pali Level 8th, Dhammakaya Temple, Thailand
- เปรียญธรรม 8 ประโยค สำนักเรียนวัดพระธรรมกาย

เนาวรัตน์ พันธวิไล

Naowarat PANWILAI

นักวิจัยประจำศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา DCI (Researcher, DCI Center for Buddhist Studies, Thailand)

E-Mail : ratnaowarat@gmail.com

- ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (ปรัชญาและศาสนา)
- M.A. (Philosophy and Religion), Kasetsart University, Thailand
- ประกาศนียบัตรวิชาชีพครู (ป.วศ.) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- Grad. Dip. (Teacher Profession), Mahachulalongkomrajavidyalaya University, Thailand
- ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ (ภาษาอังกฤษ)
- B.A. (English), Surindra Rajabhat University, Thailand

น้อมบูชาธรรม

พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร: หลวงปู่วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ)

หลวงพ่อดมชโย

หลวงพ่อดตชโย

คุณยายอาจารย์มหารัตนอุบาสิกาจันทร์ ขนนกยูง

เจ้าภาพกิตติมศักดิ์พิเศษ

คุณวีรดี ลิ้มศิริเศรษฐกุล

คุณพรวิสา กุลบุตร

เจ้าภาพกิตติมศักดิ์

พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานิโย

นพ.ฉัตรชัย ศรีบัณฑิต - คุณนิตตยา จรุงจิตต์

คุณจันทร์เพ็ญ สุรศรี - Mr. Mitsuaki Higashio

คุณประกอบ มานะจิตต์

สัพพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
การให้ธรรมทาน ย่อมชนะการให้ทั้งปวง

ช.ธ. 25/354/144 (แปล.มจร)

คนทั้งหลายนำสัตว์พาหนะที่ฝึกแล้วไปสู่ที่ประชุม

ราชาย่อมทรงราชพาหนะที่ฝึกแล้ว

ในหมู่มนุษย์ คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้

ชื่อว่าเป็นผู้ฝึกตนได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด

พุทธวจนะในธรรมบท คาถาที่ 321

ทนต์ นยฺนติ สมิตี

ทนต์ ราชากิรฺหติ

ทนต์ เสฏฺฐิ มนุสฺเสสุ

โยติวากฺยณฺติติกุขติ ฯ

(บาลี: พ.ธ. 25/33/57¹⁵⁻¹⁶)

dānto vai samitiṃ yāti

dāntaṃ rājādhirohati |

dāntaḥ śreṣṭho manuṣyāṇāṃ

yo 'tivākyaṃ titikṣati ||

(สันสกฤต Uv: 19.6)

譬象調正

可中王乘

調爲尊人

乃受誠信

(จีน T4: 570b¹²⁻¹³)

ตฺวํ'ว'ณฺตํ'สว'ณฺตํ'อฺตํ'อฺตํ'

|ตฺวํ'ว'อฺตํ'อฺตํ'อฺตํ'อฺตํ'อฺตํ' ||

นค'อฺตํ'อฺตํ'นค'อฺตํ'อฺตํ'นค'

|ตฺวํ'ว'อฺตํ'อฺตํ'นค'อฺตํ'อฺตํ' ||

(ทิเบต Uv: 19.6)

ธรรมธารา

Dhammadhara Journal of Buddhist Studies

ISSN 2408-1892 (Print) | ISSN 2651-2262 (Online)

ลิขสิทธิ์ มูลนิธิธรรมะคุ้มครองโลก

พิมพ์ครั้งที่ 1

ตุลาคม 2562 จำนวน 600 เล่ม

ระยะเวลาตีพิมพ์ ปีละ 2 ฉบับ

ฉบับที่ 1 มกราคม - มิถุนายน

ฉบับที่ 2 กรกฎาคม - ธันวาคม

โรงพิมพ์ สุขุมวิทการพิมพ์ จำกัด

จัดทำโดย

สำนักการศึกษา วัดพระธรรมกาย

ติดต่อสอบถาม

ส่วนงานวารสารธรรมธารา

75-76 หมู่ที่ 1 ต.ไทรน้อย อ.บางบาล

จ.พระนครศรีอยุธยา 13250

โทรศัพท์ 095-665-5355, 081-989-4191

E-mail : dhammadhara072@gmail.com

Website : www.dhammadhara.org

Facebook : facebook.com/DDRjournal